

ЮРІЙ ЛИПА

КОЗАКИ В МОСКОВІЇ

РОМАН ІЗ XVII-го СТОЛІТТЯ

„НАРОДНИЙ СТЯГ“
1934

1.

З фортеці над устем Висли було видно ввесь старий Данциг.

Над ріжнобарвним раковинням камінних палаців і домів височилася й грала дзвонами стріліста Марійська Катедра. Шкуни, барки й кораблі заповнювали брудну Мотлаву, а кремязна Брама Krakova приймала з них нещисленні вантажі.

В північній Венеції двоє велітів застигло в напруження: один молився другий працював.

Над тим усім хвилювалася весіння синь небозводу.

Вона вхлинала, тримтячи, і фортецю, і недалеке місто, і галас порту і каналів, і скиг чайок, і невмовчний легіт моря.

— Чи ж я їх знайду, пане коменданте? — питався Кирш.

— Знайдеш, вашмость! — кивав зимно капелюх коменданта.

— Чи ж я їх пізнаю?...

— Пізнаєш, ляйтнанті.

— Чи ж я...

Начальник Кирша зблід із пересердя. Він поправив непотрібно портупею шпади, він виструнчився.

— Це, маєш виконати, Кирш! Але поспішай. поки вони ще не покинули міста. Памятай! Місія твоя делікатна. Так.

По цих словах пан комендант дозволив собі піднести значучо палець, застиг, потім раптом обернувся на пятах і відійшов високий, випростований і надутий.

Грубенький лейтенант, Юстус Кирш, задумливо похитуючися на кривеньких ніжках, попросував з фортеці до берега.

— От тобі чоловіче й неділя! — сказав голосно сам до себе і зітхнув.

Завданням фортеці Мінде, побудованої коло самого входу до Данцигської гафи, було не тільки контролювати і давати перепустки кораблям, що прибували й відходили, але залога фортеці мала обовязок помагати бургомистрові і поліції Данцигу в усіх важніших справах.

Сидячи в човні, Кирш раздумував, його червоні щоки роздулися, кругле лице зпохмурніло: доручення, котре він дістав, не належало до приємних.

Човен влетів на прибережний пісок, і от Кирш у супроводі двох наємних гемайнів увійшив до рибацького передмістя.

Проти ранішнього майового сонця блищали осмолені боки човнів, шалюп і баркасів. Запах вуджених угрів змішувався з солоним подувом моря.

Але лейтенант Кирш не мав справи до рибацької громади,—обережно переступаючи багри і сіті, і притримуючи довгу шпаду, він приспішав кроку. Коли ж вийшов на вали міста, лице його під зеленим капелюхом було румяне, як яблуко під зеленим листом. Кирш зійшов на діл прудко, аж поли його сірого каптану залопотіли.

Якби пірнув у ріжноголосий гамір і стуго-ніння портового міста.

З вікон ратуша розлягався виспівливий гейнал, що його щодня в місяцю маю вигравали чотири мійські сурмачі.

Коло церкви св. Бартоломія зустрів спішли-
вий ляйтнант більшу групу людей. Стояли там
і статечні купці у оксамитних каптанах і широ-
ких плюндрах, і мідяні від вітру й моря рибаки
у шкуряних куртках, і чужинці в дивних уборах.

Всі вони слухали дженджуриста у помаран-
човім береті і жовтій у червоні паси опанчі. Чу-
жинець чорний і малпорухий, певне з півдня,
продавав вязки сухого зілля.

— Послухайте, високодостойні панове, про
чудові наслідки моого чародійського мистецтва.
Ремедія мої можуть укарати ворога, виказати
мислі друга, уконтентувати незгоду подружжа,
присилити до любові невірну особу, яко теж
і викрити найтаємніше злодійство. Ось жовч ри-
би змішана із сличою Асмодея, що помогає на
всі хворости жіночі, ось смола сосон, що ростуть
коло славетної печері чарівниць Ветер у Готії,
смола помогає від пухлини і болю зубів. Тут є аму-
лєт із словами, писаними рукою славного Аль-
берта Великого, — цей амулєт допроваджує ви-
соко стежкою влади. О, гідні і мудрі слухачі, що
може вчинити одна наука світська проти стіль-
кох наук магічних? Вилічу вам їх тільки: аксино-
мантія, пиромантія, онихо і цефалециомантія, кси-
льомантія, аеромантія, а також криштало, амніо
і гидромантія...

Тут грекуватий пан перервав свою гарячу
промову, бо, скоса зирнувши, зауважив мовчаз-
ного ляйтнанта з жовнірами. В тій хвилі пірнув
він у юрбу і зник, певне, за допомогою одної із
своїх магічних наук.

— Ні, — сказав ляйтнант Кирш, обливши
всіх холодним поглядом, — тут нема того, кого
я шукаю.

І знов кинувся вперед, не думаючи цілком
про тяжко караний випадок чарівництва.

2.

Юстус Кирш, уважно і швидко оглядаючи зустрічних, минув Високу Браму з трьома гербами: Прус, Польщі й Данцігу, що якби вязала в символічний вузол впливи цих трьох сил, минув вежу вязниці з високим бароковим дахом, пройшов коло недавно побудованого Арсеналу, пишного ренесансового будинку у золотій червоні, і пішов Довгою вулицею, що кінчалася костелом св. Марії з її п'ятидесятма каплицями і площею перед ратушом. Доми вузькі і високі стояли, якби попліч привітливі сенатори. Їхні біло-жовті золоторямні вікна світилися чистістю і, якби здоровлям, на тлі зелених, червоних, бурштинових і рожевих стін. На багатьох виблискувала химерна позолота прикрас, грифів, сирен і героїв. Перед блискучим, цілим філіграновим, у білій золоті Двором Артуса грала фонтанна з гречним і сильним королем Нептуном.

Обіч, перед брамою барокового ратуша по правій і лівій боці стояли дві великі залізні клітки.

В одній лежала на соломі, піймана на прийманню грошей, повія без одягу. Вона спокійно сперлася на лікоть і її велике біле тіло виливалося вільно на солому. Волоокий синій погляд повії не укривався перед прохожими: жінка певне роздумувала над реєстром своїх гріхів, відписаних на дощечці в достойнім і осуджуючим тоні. Перед її кліткою, зголоднілі на жіночі привабливості, стояли осмалені морці.

В другій клітці, которую також омивав людський поток, сидів за здирання високих процентів старий лихвар. Худий і довгий він зібгався, як хорт, у своїм брунатнім убранині, а очі його світилися над закандзюбленим носом.

Але й серед юрби, що оточувала обидві кліт-

ки, Кирш не знайшов того, кого шукав. З пересердя на його щоках виступили червоні плями.

Він покидав головні вулиці, де можна було зустрінути райців і патриціїв міста у тяжких уборах з атласу, шкарлату і злотоволосими пасами із срібних клямер. Над цими вежами з багатьох сукон блищають їхні очі холодні, допитливі і певні себе, як два альбатроси над морем. В похитливих паланкінах сиділи пані в оксамитних сукнях, у чепцях, тканіх золотом і перлами.

Вкінці поток східних жупанів, західних каптанів, кунтушів і ферезій почав тратити свою барвиштість. Кирш прийшов в околицю моряцьких шиночоків. З напів одчинених дверей їх виходили, кленучи, пяні матроси. Ляйтнант увіходив до кожного шинку і придивлявся до людей, вбраних часом просто тільки в засмальцювані плащ, або і в степову бурку, що сиділи коло столів, потягуючи петерцименти і міцні меди. Але по оглядинах усіх темних куточків і сплетінь, де часто під сволоком висіли, як знак приналежності до Ганзи, невеличкі моделі бригів або фрегатів, Юстус Кирш незадоволений простував далі.

Це було певно по кільканадцятьох таких ревізій, коли ляйтнант переступив поріг веселого шиночка „Під Морським Львом”.

Господар шинку, сам на підпитку, зустрів ляйтнанта низькими уклонами. Нині були його уродини: заля була прикрашена клечанням; з малого подвіря, що було за шинком, чути було звуки скрипок і галас забави. Принявши з рук господаря великий келих вина, Кирш підбочився і, волочучи шпаду, вийшов до тих, що бавилися серед зелених альтан під тріпотливими осиками.

Господар на потіху гостей урядив кілька розваг: над одною власне зійшлися всі і з цікавістю придивлялися до тих, хто змагався за на-

городу. Треба було великий грубий паль забити цілком у землю трьома ударами молота з дерева. Змагуни підносили, крекучи, великий молот, ударяли по палю, але ніхто досі не потрапив забити паль і до половини в землю. Незадоволені відходили вони, покріпляючися кухлем вина, а їхні товариши, що стояли, обнявшися, довкола захлипувалися від гучного реготу.

Навіть сам Кирш на хвилю змінив свою урядову міну на приязнний добродушний усміх, дивлячися на те, як господар закликав усе нових охотників до вбивання пала, а ніхто не зголосувався більше до нього.

Господар шинку хотів уже, важучи в руці, віддати молот служниці, коли задзвенів голос:

— Почекай, мосьпане!

Хтось у широчених шараварах пересягнув пліт одним скоком і став серед потішеної товариства. Не гаючи й хвилі, взяв у правицю тяжкий молот, оглянув його, а потім обвів смішливим поглядом карих очей і присутніх, а під його чорним усом блиснули білі зуби. Він випростувався на весь свій неабиякий зріст, відсунув криву козацьку шаблю, щоб не заважала, на бік, а малинові вильоти пурхнули коло стрункої постаті юнака. Молодістю і силою віяло від нього.

Ляйтнант, побачивши юнака, мов причаївся. Навіть, трохи хвилювання було на його лиці.

— Не спускайте з очей цього козацького шляхтича, — шепнув він наказ обом гемайнам, що зблизилися слухняно до нього. — Це один з тих козацьких шляхтичів, кого я шукаю.

Гемайни присунулися до козака.

3.

Молодий козак, не перестаючи усміхатися, узяв молот і почав крутити ним млинка у повітрі. Галас і сміх утихли, чути було тільки свист мо-

лота. Раптом шляхтич вгратив ним паль, що ввійшов у землю до половини, а земля глухо застугонала.

Господар несамохіть звів руки до гори, а крики здивовання наповнили подвір'я. Хтось із тих, що дрімали, зірвався від свого стола і, перекинувши його, підбіг до гурту. Служничка принесла, примилуючися і присідаючи, юнакові кухоль вина, але він відсунув її недбалим рухом руки і знов замірився на паль. Засвистів молот у шаленому млинцю і впав удруге на паль. Тепер ледве на цаль стирчав він над поверхнею землі.

— Пане, — звернувся один з гемайнів, розсудливий сухий саксонець до ляйтнанта, — ми будемо мати його на оці, цього чорта, але не хочемо ставати близько коло нього.

Третій удар забив паль глибоко в землю і на тім місці повстала яма від сильного пригнету.

Відкинувши молот на бік, козак оглянувся, в очах присутніх був подив — всі дивилися на місце, звідки стільки відійшло з неславою, а двох морців клепало козака по плечах.

Господар шинку з усміхом, до котрого був домішаний жаль, поставив на стіл бочівку з медом і звернувся до шляхтича з промовою, попередивши її уклоном.

— Вельмидостойний Пане! Зробив ти мені не малу прислугу і шанобу склав еси, показавши на мою честь надзвичайну силу. Але чи не схотів би ти часом спробувати своєї сили і зручності і на іншій штуці, котрої ще досі ніхто з моїх гостей доказати не зміг? За першу належиться тобі доброго меду скільки захочеш, за другу сконструвати зволити можеш найкращої мальвазії з моїх льохів.

І, коли під його поглядом присутні розсунулися, показав господар на велику постать із глини, що стояла недалеко. В неї, що представляла в своїй бридоті певне духа Асмодея, або може й якого ворожого Данцігові короля, були посічені сильно карк і плечі ударами шабель.

— Коли здіймеш, високодостойний пане, голову з пліч нашому найзлішому ворогові, — сказав, хитро підморгуючи, товстий господар, — знайдеш внутрі її добрий лик мальвазії, потіхи мужніх сердець.

І на знак господаря скрипки вдарили модну французьку паванну, а цікаві гості з'юрмилися довкола. Майже кожний з них пробував коротким морським тесаком, або палашом стяти голову, що ховала так солодкий зміст, але надарено.

Дехто з морців на голос радів, що тепер навіженого чужинця можна буде висміяти.

— Приймаю твоє запрошення, господарю, — сказав мішаниною всіх німецьких наріч козак, менше дбаючи про добре вислови, а більше про голосність. По цих словах витягнув шаблю з пихов.

— Пане ляйтнанте, — сказав другий гемайн, одсовуючися від козака, — ці люди з Козацької Нації, я чув, є шаленці найбільші в світі.

В тій хвилі свиснула шабля, козак рубнув і голова потвори з застиглим страшним усміхом похиталася і, якби дивуючися, скотилася з плечей і впала на траву подвіря.

Козак не дав опамятатися присутнім, а швидко сягнув, рукою в глибину отвору, що повстав на місці щій, і, триумфуючи, витягнув звідти велику бочівку.

Одеревіння німців минуло і замінилося на оклики здивовання і похвали.

Шляхтич махнув рукою, — все стихло.

А тоді підваживши бочівки з вином та медом, — підніс їх і гукнув:

— Добрі люди! Випиймо на здоровля і довголіття нашого господаря! Ходіть ближче, кожному вистачить по повному кухолю!

Морці не дали собі повторювати запросин і тиснулися до столу з бочівками. Хтож не міг підійти через тимчасовий безрух в ногах, — того брали під руки доброчинні сусіди.

Господар став сам наливати вино в кухлі, а молодий козак подавав їх спрагненим. Зоглядівшись, побачив лейтенанта Кирша, що нерухомий серед обох гемайнів, роздумував над своїм положенням.

Наливши кухоль з вином, він підійшов до лейтенанта.

— Бачу з одежі, — сказав, — що ти є шляхтич, — тож чи гербуєш мною і доброго вина не хочеш зо мною випити? Чуєте, хлопці, — звернувся козак до цілого товариства, — є ще такий що, нашого товариства узнати не хоче.

— Не жартуй з нами, пане, — сказав один з матросів кудлатий і з сивиною в бороді, — не жартуй з нами, а випий!

Дехто повернувся і лейтенант прочитав погрозу в їхніх очах.

Тоді, не кажучи ні слова, Кирш узяв із рук шляхтича кухоль і напився солодкої запашної мальвазії.

Тимчасом козак повернувся до морців, заувівши про Кирша:

— Прощайте, добрі люди! — сказав він гучно, — лишень кілька днів був я в цьому місті, а добре погулялося.

А ця остання гулянка, то була найкраща.

І вирвавши з обіймів, пересягнув пліт, і пішов широкими кроками під вигуки своїх горілчаних братів.

Кущі під плотом зашелестіли, хтось інший пересягнув пліт, і пішов услід за молодим шляхтичем.

То був Кирш і його двоє гемайнів.

— Чи то ти був, вашмость, учора у Дворі Артуса, і розважався у високодостойних нобілів наших? — запитався Кирш.

— Ні! — сказав шляхтич, ще прискорюючи крок і дивлючися скоса на малого прусака: — ні, то був мій вуй, його милості пан Григорій Трембецький, а я є, вашмость, Петро Соколець-Вяжевич, сестрінок його, коли ласка вашости.

І кинувся бігти просто до моря.

4.

Кирш, хоч оглядний, але завзятий, не хотів випустити пташини з рук, і біг поруч, а вельми розсудливі гемайни слідували за ними на віддалі кільканадцяти кроків.

— Зажди, Вашмость, — кричав Кирш до шляхтича, що летів що духу: — але ж, коли не був єси на забавах нобілів, то чому зволиш утікати?

— Бо спішуся, вашмость, до корабля „Тойтше Юнгфер”, де власне чекає на мене вуй мій, щоб разом із Данцигом одплінути. А вуй мій є гнівлівий вельми.

І припустив ще скорше, бо вже був недалеко від устя Висли, звідки відпливали кораблі в подоріж.

Здалека побачив Кирш, як прискочив молодий шляхтич до одного з кораблів, що стояв між двома тяжкими купецькими шмагами при бульварку. Дебела, з виразистими грудьми, позолочена різьба дівиці на букшприті оправдувала назву „Німецька Діва”.

На вантах корабля метушилося кількох матросів, капітан віддавав накази, може вже останні, бо й на березі стояло кількох вантажників, які видно саме скінчили навантажувати брігантину.

Кирш підбіг, тяжко дихаючи, і заговорив до капітана, але той, пізнавши офіцера з фортеці, відбуркнув щось і повернувся спиною до Кирша, — моряки не любили лейтенантів з Мінде.

Чорний дим валив із бульварку — то рибалки на торфі варили собі вечерю.

Кирш, ставши на найвищому каменю бульварку, почав з ріжними інтонаціями викликати „Його Милості, Пана Трембецького”.

Ніхто не відповідав службистому урядовцеві, і його невисока постать тряслася в бажанню викликати незнаного шляхтича, котрий, як Кирш був переконаний, певне вже був із своїм небожем на кораблі.

Раптом він почув за своєю спиною глибокий бас.

— Чого, ваша милості, від мене потребуєш?

Швидко обернувшись, побачив Кирш постать, котрої досі не помітив. Просто на землі сидів, підобгавши ноги, і щільно закривши чорною буркою, оглядний чорновусий шляхтич і, покакуючи люльку, спокійно дивився на лейтенанта.

Сидів не рухався, а дивився так гостро, ніби от-от скочить на рівні ноги.

— Ваша милості, — сказав, дуже низько уклонивши, лейтенант (він боявся цього таємничого шляхтича і торгового нобіля), — дозволь, що з тобою поговорю про вчоращне твоє вельми замітне поступовання.

Шляхтич пустив клуб диму і кивнув у відповідь.

— Приїхав ти, вашмость, до міста нашого перед двома днями з нобілями нашими, Даніелем

Рикою і Генриком Марквартом і вельми всім сенаторам та райцям до густу припав єси. Отож учора зібралися всі нобілі міста в Дворі Артуса і там тебе, вашмость, до свого брацтва, яко братчика, з усіма привілеями прийняли...

Лице Григорія Трембецького не змінилося ані на хвилю.

З під лисячої шапки карі насмішкувати очі його дивилися уже десь поза офіцера.

-- Отож,—провадив далі Юстус Кирш,—при вступі для привіту пе кожний братчик із золотого пугара, в котрий цілий жбан вина влити можна. І каже звичай, що хто той пугар увесь до дна випє,—забрати його з собою може додому. І ти перший, вашмость,—уклонився Кирш, на велике зачудовання учинив тое і пугар з собою забрав єси. Чи так мовлю, достойний пане?

На це Трембецький нічого не сказав, лишень перевів свій зір на ляйтнанта і брови трохи нахмурив.

— Отож, Ваша Мілостъ, можна взяти пугар, каже звичай, але не каже, що затримувати в себе можна. Тому, порішили ми, зробиш добре, коли мені його віддаси тепер, вашмость. Оцей наказ отримав я сьогодні від коменданта фортеці Мінде.

— Чи скінчив єси своє говорити?—запитався гучно Трембецький і, не знати чи сміх, чи гнів гуркотів в його голосі. Коли ж шляхтич став на рівні ноги, Кирш мимоволі сахнувся від нього—той був високий вельми і плечистий.

— Чого ж чекаєш,—бери, вашмость? — гремів шляхтич далі, наступаючи на малого ляйтнанта, і потім, раптом розкривши бурку, вийняв великий різьблений пугар, піdnіс його перед очима і, попестивши правого вуса, промовив:—Ні, па-

не, силою в мене не відбереш того пугара. А коли Данціг хоче мати те, що мені дав, — нехай же дістане його назад!

І з цими словами шпурнув пугар у Вислу. Той завертівся в повітрі, блиснув в останнє і зник у хвилях.

Ляйтнант розвів руками.

— Поступив еси, ваша милость, необережно.

Козацька бута випростувала шляхтича ще більше.

— Чому ж то? — спитав він, кладучи руку на держално масивного мультана. — Чому ж то? і усміхнувся зимно.

— А тому, ваша милость, що золото кидати в ріку не годиться: ані міста воно не збагатило, ані тебе, вашмость.

— Данціг дістав своє, — відповів шляхтич з кривою усмішкою, а я, — і тут Григорій Трембецький піdnіс правицю, якби запрощаючи панну до танцю, — а я козацькій фортуні вірю, вона більший скарб дастъ мені в руки.

І зоставивши Юстуса роздумувати над значінням тих слів, почав спинатися по дощі на по-міст „Німецької Діви”.

5.

— Деж є наш філософ, його милость пан Латка? — запитався він свого небожа, котрий стрівожено никав по помости.

— Лишень через неприсутність цього на-шого кумпана капітан Йоргенсен у дорогу не ви-рушає. Вітер є добрий і було би час брасувати вітрила.

В цю хвилю крики на бульварку звернули їх увагу. Небіж і вуй стали на краю облавків.

По камінних плитах бульварку, притримуючи розлогий капелюх, бігла постать у довгім убран-

ню, що нагадувало чернече. Морська бриза, що все міцнішала, несла перед тою постаттю звої паперу, розкотивши їх на всі боки.

Довкола на голос сміялися рибалки, узявши під боки.

Сивавий цей, ніби домініканин, старався позбирати їх, раз-у-раз спотикаючись об каміння. Врешті недалеко від корабля вдалося йому позбирати всі пергаменти, лишень один знявся лехко і пурхнув у ріку.

Не зупиняючися довго, дивна сухорлява постать приклала камінцем зібрані звої, перехрестилася і кинулася й собі в хвилі річки.

Порскаючи і пливучи по песячи, піймав дивний добродій пергаменти і, сховавши за пазуху, підплів до корабля. Звідти, кинувши йому линву, витягли нещасливого на поміст.

— Ось і я, мосціпанове! От, совиної душі, вітер! — сказав він, обтрушуєчися з води ненависно, як кіт, і одночасно усміхаючися великими сірими очима. Приборкує тіло чоловічеськоє якби пеленами!

— Це і є мій учитель і кумпан, пан Симеон Латка, — можемо відплівати! — сказав задоволено капітанові, білявому і високому шведові, небіж Трембецького.

Тимчасом перше слово Трембецького, поривчасте і гнівливе, було звернене до самохітного потопельника.

— А листа до Москви не згубив єси, філософе!

— Сількісь! — відповів той з полтавська. — При серці своїм ношу і самим диханієм жизненим оберігаю! Якож там єсть ціль і мета чесної виправи нашої. — I при цих словах долоню на груди, на самім серці поклав.

„Тойтше Юнгфер” одпливала.

Витягнено якір.

— Гайд авф! — крикнув капітан.

— Льос! — відповів шкіпер.

Морці гісували вітрила, що легко видималися і опадали, флягеруючи.

Потім море підхопило „Німецьку Діву”, бриза напняла вітрила, — і корабель стрепенувся, як жива істота.

Не сичали великі хвилі - валуни, жалісних зойків чайок не було чути, — затока Данцигська ледве дріжала у сотках тисяч бранок.

Сутеніло.

Капітан казав запалити червону ліхтарню, і вивісити прапор Данцига із знаком оленя.

Так проплила „Тойтше Юнгфер” коло мовчазливої Мінде, що дивилася на бріг десятками гирел своїх гармат.

Пан Григорій вийняв люльку і поглядав у відкрите море; йому, купцеві, далека дорога була невдивовину, а його небіж, зітхнувши і по-зітхнувши разом, став над бортом корабля, дивлячися на гру дельфінів, що бігли за брігом.

Білі животи їх раз-у-раз блискали в повітрі: вони майже вискачували з води чорні, як полякери, і звинні звиннотю оглядних жінок.

Хтось поклав руку на плече Петра Сокольця.

— Гей, хлопче, — сказав філософ, пан Латка, що вже встиг переодягнутися в каюті, — за-памятай, що *faetor maris* і вшелякії вапори морські викликають вельми прикру хворість морськую. Про теє байбарзо добре повідає Понтан у книзі своїй „Bellaria Attica”. Тож ліпше одійди од фетору морського, щоб хороби тієї не набавитися.

Соколець мав відповідати, коли з сутені за-гримів голос його вуя:

— Деж ви, приятелі і кумпани? Може ти, філософе велемудрий, покажеш чого єси навчився нового про той край, куди пливемо? Ходіть—но до каюти!

6.

Світло лойової свічки тримтіло в низькій, чорній каюті.

Філософ, з довгою сивавою борідкою і гострими сухими рисами, видавався дядькові й небожеві чорнокнижником. Витягаючи й розгортаючи звій за звоєм, Симеон Латка говорив тягучим голосом, як то звик до своїх учнів говорити:

— Отож, панове мої милостивії, приятелі і братове в мандрованню, єсть то край моцності, а лютости, навіть, не аби—якої. Про тое говорить книга Герберштайна барона, „*Rerum Moscovitarum Commentarii*“. Єсть тут перед нами карта, споражона в Данцигу самому перед кількома літами през Ніколяуса, мандровцю значного і купця.

Вуй і небіж побачили на розстеленій Латкою мапі старанно викреслені граници сходу і півночі Європи з символічними малюнками.

Далеко-далеко були дзвінниці і мініатурова Лавра з Kiovia, на границих, де була Liuonia, якісь бородаті дядьки боролися з медведями, з самого Mare Balticum виглядали довгошиї морські потвори і роззявляли пащу, повну гострих зубів. В краю, що носив довгу і понуру назву Moscovia, було тільки одно місто з накресленим рядом деревляних хаток. За тою столицею були ліси, за ними Tartaria, де веселі татари пили кумис, а лучники полювали кінно на оленів.

— Так от, де ти є! — сказав, роздумуючи Григорій Трембецький, впершися пальцем у напис Müscaw. На лиці його, повнім одваги і гордості, малювалася цікавість і сила нелюдська. Потім знов він заговорив потиху, з притиском:

— В трудностях, у клопотах, у небезпеченстві самім рід купецький перебуває, а всеж панства і провінції розмаїті до стіп його, шафаря, стеляться. Меркатор, купець, скарбить золото і сріbro і кролям пожичаєть, і панства його розуму уфають. Купець, а не кроль і магнати світ заморський пізнав, допитливости ж і дерзости купецькій греблі нема.

До Індій, до Хін, до страшних пешиголовців купець дорогу знайшов і з зиском вернувся, — тож чи ми, панове-браття, тут до Москвинів не потрапимо?

Чи нас твердими світ не назвав?

Раптом пребуйна веселість заграла на його лиці.

— Будемо там, панове браття! — скрикнув і вдарив кулаком по столі.

В тій хвилині страшне ячання заморозило всіх присутніх, удари чорних крил сколихнули повітря, торкнулися лиця кожного, загасили лойовий недогарок.

Великий чорний птах пролетів над трьома подорожніми і вилетів через віконце.

Всі зірвалися на ноги.

— Нечиста сила! скопився спочатку за шаблю, а потім перехрестився молодий Соколець.

— Нечиста сила! — повторив його милость пан Трембецький і стиха зажурився, лівого вуса милуючи, — чого б то до нашої справи нечиста сила причеп мала, панове браття?

Тимчасом філософ Латка, з дверей каюти виглянувши і побачивши високу постать капітана Йоргенсена з птахом на плечі, промовив до приятелів урочисто:

— *Fortis imaginatio generat causam!* Есть то, панове милостивій, тільки сова освоеная.

Потім відкашлявся філософ і, при свічці запаленій, далі річ провадив:

— Александра Гвагніня вельми цікавая книжка „*Descriptio Moschoviae*” про лютості гипербoreйського народу того говорить. Але найбільше, панове і приятелі ласкаві!, пишеть про тоє шляхтич Данський, Іаков у „*Nodoeroricon Ruthenicum*”, которую книжку у Франкофорті печатаную сорок літ тому, набувем за два таляри.

Отож той посол короля Фридерикуса Данського ознаймуєть: „Московитини суть люде хитрі, спритні, затяті, неповстримані, немилостиві, розпусні і щоб не повідати—безсоромні, до вшеляко-го зла скильні, ставлячі силу на місце права —і повірте мені-од чеснот ушеляких одмовляючіся”. Оповідант той не сам есть, — додав борзо філософ, помітивши рух нетерплячий Трембецького, — тілько есть і другий такий сам, Олеаріуш Адамус.

— Годі! — сказав гучно пан Григорій, — облиш, вашмость, такове читати і нам, тут при томним, викладати. Єсть то нарід побожний вельми і церкви люблячий і до нашої благочестивої віри горнучийся. Знають про тоє монастири Лубенський, Полтавський, тай наш Мгарський. Крізь стёпи татарські вони багаті ризи до ікон посилають і церкви наши щедротами своїми здоблять. Хай мало про них знаємо, а знаємо,— же нарід то є боголюбивий.

На слова тії кілька разів поривався філософ відповісти, але лице його все блідло, аж пожовкло дуже, і філософ почав стогони видавати жалібні. З зачудованням дивився на нього молодий Соколець.

Раптом із криком: — *O morbe maris!* — вискочив Латка з каюти.

Дядько ж і небіж, на котрих усе сильніші сколихи „Німецької Діви” не впливали, сміяталися гучно почали.

Диспута про таємничий край, Московію, не

закінчена була і не судилося їй було бути закінченою, бо філософ Латка, міцно тримаючися борти корабля, цілу ніч вивчав ділання фетору морського і вапорів водних, не уникаючи їх більше.

7.

Цілу ніч море було неспокійне.

Тимчасом Петро Соколець уклавшися біля вуя свого, сон снів неабиякий.

...Спочатку це був якби брязк шабель немов-кнуений, що то зближувався, то віддалявся. Потім то були блиски кинджалів у замірянню, промені скрещених палашів, вилиск панцирів і сліпуче миготіння у вістрях довгих списів. Далі почав розріжняти Соколець окремі лиця й події...

...Се день над хутором його Петра Сокольця-Вяжевича. Сам він стойть і дивиться - любується на білий млинок над річкою-срібнотечою, на луки, де попасають добрі коні, на заховані в зелені саду обори, сажі, клуні і комори, на ріжнокольорові рушники городів, на поля, що блищають яриною проти веселого сонця, на далекі гаї ліщини. Пазя і Палазя увіхаються по подвірю між курниками, голубниками, колодязем з журавлем, і ясними та пахущими світлицями козацького дома. Нараз велика тінь, як тінь птаха, далі як тінь хмари, далі, як пів неба захмурилось і, — летить сокіл над хутором Сокольця, летить, росте, в аері веснянім перевертається, в самі очі молодого козака зорі.

— Гей, брате! — промовляє сокіл людським голосом: — гей, брате — доматоре, лиш відвага мед пе, — не плистиж доброму молодцеві за водою. Треба раз і проти води. Кличе тебе слава і козацький гонір у далекі мандри.

І хоче сказати щось Петро Соколець-Вяжевич, аж бачить замість очей у сокола — два вогні жевріють, і замість серця — полумяний язик...

Потім сидить князь московський, таємничий на хуторі у дядька, Трембецького. Сидить похилений, з хитрою усмішкою над столом; між палах-котливими двома свічками гостро зарисовується його руденька борідка і закандзюблений ніс. Поволі зводить він очі, вельми підхмелений, каламутні очі свої зводить він просто на лиця оточення і гугняво говорить: „Тоє діло наше світ сколихне, панове милостиві“. І знов сірі, западається десь, лишень хвильку, тремтить у сірості сильвета з піднесеною значучо рукою самохітно-то вязня монастиря Мгарського під Лубнями. А в руці тій лист.

„Потім хтось у жупані подорожньому притискає листа до своїх грудей, і скриплять колеса обозу, що тягнеться через усю Україну Ко-закоруську зі сходу на захід. Шляхтич Трембецький — один з багатьох, що творили багатство Козацького Народу, провадить обоз. Багаті села зустрічаються їм на дорозі із великими школами, із чистими шпиталями, із простодушним, широкогрудим людом.

— Неспокійні — ці хлібороби, що не знали панщини, що кожний з них думав про шаблю, про завзятого Остряніна, і про тяжкий Маслів Став. Часом із замків українських лунає заблуканий голос щляхти старої, дивно відданої справі народу рицерського, славного у всіх країнах Європських од самого Святослава князя. Край цей терпить від неситості і жадоби чужої поразку за поразкою, на край цей усе більше накидається урядовської, комісарської дичі, а він однак якби не усвідомлює собі того, що він тратить, а він якби був у панцирі непробивному віри в себе, в будущість.

..Понад тим краєм стуготіння і гуд великий, що знявся з оскаженілих Порогів. Чи то шалені

вали і вири Дніпрові гудуть у скелях, чи то чи-
яєсь потуга людська бє в моря цілої Європи?

...А вози з товарами крамними скриплять
і скриплять, мажі переходять уже й Луцько са-
ме. Тут за Холмом інший край починається зав-
жди неспокійний, зачепливий, наскочний, влади
державної, як корони загубленої, шукаючий. Ле-
беризанти і просто жаки ходять розбоем по до-
рогах того краю, шарпаючи поспільство і подо-
рожніх...

— Стій! Щаблі з піхов! Мушкети лаштуй!
— чути викрик шляхтича що веде обоз. Його
висока постать видаеться страшною на тлі роз-
палених багать. Він обзирається довколо, шука-
ючи де ворог? Полумя спалахує — і тоді Соко-
лець бачить грізне обличча свого дядька Григо-
рія. Бачить і себе, і пана Латку, і челядь на від-
далених возах, готових до бою. І полумя спалахує
страшно, розгоряється, заповнює все...

...І в брязкоті шабель, у виблисках зброї,
у тупоті копит і скрекоті кінської збрui обуджу-
ється молодий козак, і минає сон про дорогу бли-
скучим видивом...

Петро Соколець розплющив очі.

Море розгулялося.

„Німецькою Дівою” кидало з гребіня хвиль аж
ген глибоко так, що видавалося, мов у провалля.
Хвилі заливали поміст, і чути було дзюркотіння
течійок морської води, що спливали.

Рядком із Сокольцем сидів пан Григорій
і попакував люлечку. Дивна міць і спокій були
в його великій сильветі. Часом під час затягуван-
ня люлечка шкварчала, і тоді було видно, мов
витетсане з каменя, лице, зухвалі вуса і глузливі
бліскучі очі в холоднім роздумі.

Такі, певні себе лиця українських купців
і завадіяк можна було тоді побачити і в веселій
Франції, і в соняшній Італії, і в гордовитій Ес-

панії, і серед турських та арабських пишних королівств.

— Цей не дастъ у поглум, — думав молодий козак, дивлючися знизу на лицє Трембецького. — Цей подбає про все, це — розумаха...

І, не вважаючи на скиг вітру і хлюпоти і стугоніння на кораблі, він заснув одразу тихо й спокійно, як молоде левча коло старого льва.

8.

Після кількаденної подорожі всі, хто їхав на „Німецькій Діві” пізналися між собою. Серед них усіх пан Григорій найчастіше ставав на речі із Бамбіном, купцем таким як і він сам.

Паольо Бамбіно перейшов із своїми валками цілу Україну, Польшу, Семигород і Пруси. Тепер погладжуючи чорну бороду, він розпитував Трембецького про спільніх знайомих із сильного і жвавого купецтва козакоруського.

Трембецький усе зводив річ на Московію.

— В Московії, вашмость,— сказав Бамбіно, скривившись, — уста замикай, кишеню одчиняй, а нікому віри зволь не давати.

— Хиба мало таких, є, що до того краю самохіть, як я, їдуть, — засмутився Трембецький.

Бамбіно змовк і дивився хвилину на вечірні проміння сонця, що ударили, як широкі мечі на води.

— А скажи, любий друже мій і дорогий серцю приятелю, кого, як гадаеш, везе корабель наш? — раптом прудко обернувся, хитро усміхнувшись, Італієць, і глянув просто на пана Григорія.

— А чайже хиба ваших ревельських міщен, вашмость? — одрік ізнехотя шляхтич.

— Щож про ціль подорожі своеї говорять?

— Ано з кожним слово перемовив був я,—провадив Трембецький. Ото тесля Крузе, що їздив

на шлюб дочки в Данціг, ото жид Гузман, що бурштинами гандлює, єсть і молодий scriba cas-trensis учений вельми, котрого тяжко хорий вуй до себе взыває, є ще два шляхтичі англійські, що полови риб тутейших...

— І всі до Ревалії їдуть, кажеш, добродію мій і друже? — перепинив його, виблискуючи чорними, як оливки, очима Бамбіно.

— А куди ж?

— Одвертій еси приятелю, — загадково сказав Генуезець. І другі тобі одвертими видаються. Тінь перебігла на лиці пана Григорія.

Коли „Німецька Діва” зближалася до міста Ревалії було тихо і лагідно, над морем сутеніло, а місто ціле було ще в сонці.

Суворі були високі стіни замку і вежа, Довгий Герман, присадкувата і тяжка хмурилася по-над пакгавзами і церквами Ревалії.

Тимчасом пасажери корабля не всі приглядалися до міста. Половина з них кільканадцяти грали в турму і флюса. Особливо цікавили карти рудого теслю Крузе, — сей майстро сидів спиною до міста і величнього заходу сонця, без пардону кленучи все на світ.

— Не клени так, — напучував його лагідно філософ Латка, — обербенишся так колись без ласки Божої!

В гафі Ревалії авізовано про прибуття „Німецької Діви”. Капітан Йоргенсен не дивився в свою перспективу в той бік, — його гострі очі й так зауважили велику шмагу із Швеції, котра була в прийняттю поперед „Німецької Діви”.

Кілька годин минуло поки кумпани з Бамбіном, що їх запросив, покинули брігантину.

Лишень пізно вночі, ледве й неохоче мійською вартою перепущені, дісталися приятелі, усі чотири на чолі з Ревальським купцем до домівки його.

Два старих великих пса довго гавкали на подвір'ю. Дзвеніли галябардами міські патрулі. Трембецький, Соколець і Латка спали без снів.

9.

На рано сказав їм купець Бамбіно: — Пере-починьте, мосціпанове, у мойому домку, і скром-ним почастунком не погербуйте. А позавтра, — слюбую правду чисту держати, — троє коней як змії чекатимуть на вас на подвірку цьому, а слуги мої відпровадять вас до самої границі московської.

На тое пан Григорій ізгодився й на речі пішов із господарем і іншими купцями Реваль-ськими, між котрими були й ольдермени. Місто значне, Ревалія, утримувало в Великім Новгороді свою колегію разом із другими Ганзейськими містами, і мало віддавна свою *jus stapulae, jus si-stendi mercatus*, а таких міст мало було.

Сам пан філософ вибрався на руїни монастиря св. Бригіти, де були колись монахи так побожні, що між собою розмовляли тільки на миги, а то все молились.

Молодий Соколець не задумувався, куди йти на спацір. Сади в Ревалі цвіли і були повні щебету пташок, а вулицями серед поспільства траплялася не одна гарна шляхтанка у довгім кольоровім плащі і високім кількаповерховім головнім уборі з коронок і шовку.

На одній із площ зацікавила молодого козака буда з нашвидку збитих дошок, звідки чутно було пронизуваті голоси акторів і гамір слухачів.

За два шведських гроші його впустили до мандрівного театру.

Видно, що не довго бували театри на постю в Ревалі, бо повно було серед глядачів не лиш простих людей, а й добірних Ревлян, що си-

діли попереду всуміж із панями своїми, не здіймаючи широких із перами капелюхів.

Драма на освітленій лойовими свічками сцени тривала не першу годину, і Ревляне витягнувши, хто печенью, хто вужену рибу, а хто просто хліб із цибулею, поживлялися, бо зголодніли вельми.

В півсутні буди було щось таємничого, і глядачі, голосно пережовуючи, не відривали однак ненаситних очей од сцени. Там довжелезний маруда у мавританському вборі, витягнувши криового ятагана, замірявся на високочесного воєводу царгородського, Велизарія. Велизарій, утративши військо і довіру свого імператора й трапивши тепер до полону, мало переймався своєю долею, але в прекраснім сілябічним вірші звертався до Бога, щоб той змилосердився над його, Велизарія, донькою. Донька полковождя не повинна булаб дізнатись ніколи про ганебну і страшну смерть батька.

Серце Петра стиснулося від співчуття і розболі.

Коли ж слова Велизарія почули присутні жінки, то почали плакати ревне, а найревніше сусідка молодого козака, як видно з тонкого голосу, — панна.

— Не плач, пані, — з прихильностею і гаряче звернувся до неї як найстаранніше Соколець, — колиб старому тамтой, — показав він на мавра — нелюда, — хотівби зле щось учинити, оцею, шаблею, вірь мені, йому я пальці повтинаю.

— Не тому я плачу, пане мій, що його вбить, — відповіла панна, — я на цій песі вже втрете. Я тому плачу — сказала вона витираючи слізози, — що він так гарно деклямує.

А зрештою, мій пане, додала вона і відсунула свою сукню трохи від Сокольця, — дові-

дайся, що я з незнайомими хочби й добрими людьми без дозволу батька не розмовляю.

— То правдива панна! — подумав собі Соколець.

Тимчасом турок, роздумавши забивати Велизарія, узяв палаючу головешку з наміром осліпити нещасливого героя, і полковождь упав навколошки.

Обурені крики залунали з лавок. Тоді Велизарій, уставши з колін, відсунув рухом руки мавра на бік, поклонився грешненько публичності і, промовивши кілька слів про підтримку грошу ву для убогих мандрівних акторів, узяв капелюх у руку, і пішов поміж рядами збирати датки, дешевою ціною, очевидно, не згоджуючися на осліплення.

Мідяки щедро сипалися в капелюх. А щоб не було якого обману, служник театру впустив світла до буди, повідслонивши вікна.

Першим чином Сокольця було заглянути в лицє сусідці, — і здивовання й захоплення зачяли в його погляді.

Тоє побачивши, панна встала, швиденько сукні в руки взявши, боком посеред лав перейшла і висунулася на вулицю.

— Дозволь, ваша милостъ, хоч погляд один очей своїх мені подарувати, — лепетів до панни Соколець, пригноблений долею своєю не меньш як Велизарівою, і йшов за панною. Якже на імя тобі?

— Мій пане, милишся вельми, що я говорити з тобою буду, — сказала панна, гніваючися на нього, але все ж трохи з непевна. — Тепер шукаю я свою служницю, Амалію, щоб із нею вернутися додому. А на імя мені — Марія.

— Тож і пташкам вільно щебетати, і панни їх слухають, — показував Соколець на блакитне

небо, де понад садами висіли в повітрі жайворонки,—а ти своєю відмовою разиш мое серце вкрай.

— Повірь, мій пане, — сказала панна, скоса зирнувши на тонкий, чорний вус козацький, — повірь, що колиб пташки в небі мали такі чорні вуса, (а мабуть і чорну вдачу!) як ти маєш, то їх панни не слухалиб нізащо в світі.

І тут, за нетакт розгніавшися страшно на покірного лагідного, як вода, хлопця, — тупнула панна ніжкою об землю, і повернулася цілком до козака.

— Цур тобі — крикнула, — зостав мене, прудиусе, в спокою! Не зачипай мене, не дивись на мене, не йди за мною! даремно вуса свого влещуєш, — ти для мене чванько і недоріка, котрого я знати не хочу!

А великі сірі очі її сипнули таким гнівом на Сокольця, що світ йому порохном іздався, а він сам собі порошинкою.

Став Соколець, як укопаний у роздумі великім і в обриді, навіть, до пташок, що весело співали в небі.

Тимчасом гнівлива панна швидко зникла за рогом.

— То — правдива панна! Шкода, що не для мене! — сказав стиха Соколець і поволікся шукати дороги до дому купця Бамбіна.

10.

Не швидко він знайшов той дім, бо час від часу приставав коло обгорожених садків, звідки чутно було голоси жіночі, або заглядав у вікна, де, бачилося, блимнули чиєсь коси, чиєсь сукні, чиєсь погляди...

Коли ж прийшов до одноповерхового домку Бамбіна, що блищався червоними мурами в зелені садку, — не застав нікого довкола.

Нікого не було і в покоях.

Молодий козак хотів вже йти знову на спацір, коли двері відчинилися і до покою ввійшла висока, огryдна, чорнява пані.

— Пробач, милостивий пане, — сказала вона, уважно глядячи на Сокольця, а очі її жевріли, — пробач моого брата, Паоля, що зник разом із твоїми двома приятелями.

Десь пішла забавитися і моя братаніця.

Але поки вони будуть на гутірках, то дозволь, що прийматиму тебе яко господиня. —

І, кивнувши ласково на уклін дуже низький молодого хлопця, почастувала його пишним обідом.

Була це сестра Бамбіна, Люція, котрої чоловік, морець, теж цього дня не був дома. Тому вдвох обід споживалося.

По обіді, сяючи здоровлям і запalom жіночим тай опустивши трохи погляд круглих усміхнених очей своїх, промовила пані Люція:

— Певне, пане мій, захочеш тепер, щоб я показала тобі розмаїті брязкальця і дивниці заморські, котрі понавозив чоловік мій, голендер, кораблем до далеких Індій подорожуючи.

А коли Соколець зрадів немало такій оказії, повела його пані Люція до свого покою, де барвистість завішених килимів і сорокатість річей, попід стінами поставляних, око людське у клопіт уводило, утрудняючи вельми вибір кращого.

В вікні висіла позолочена клітка з малим сірим папужкою, що тоненько почав белькотіти — виспівувати голландську пісеньку про милу жіночку, на котрій грає чоловік, як на скрипочці.

Показавши божків із кости і глини та дивні мушлі, поодчиняла дбайлива господиня шкатули з венеційськими пацьорками, з золотими спиначками, перстенцями і пуздерками із шклиці.

— Чи гарне? — питалася Сокольця, а той див-

лячися в круглі карі очі господині, на її довгий мясистий ніс і червоні уста, казав задоволено й охоче, що добрі має речі.

Тимчасом те, що папуга виводив, витовкмачити можна було так:

„Благодарствую, іж мілесь ти силу
Мене стискати, яко скрипку милу”.

Тоді статечна господиня поодчиняла дверцята найбільшої шафи - альмарії, скилилася і показала, червоніючися, звої альтембасу, близкучих лям і валенсів.

— Чи ж і то гарне? — спитається, дивлячися на козака знизу, а очі її були вохкі. Поглянувши на її плечі, опустив козак руки і промовив, що такого багацтва ще не бачив. Сказав би Соколець не одну недорічність, бо турбувало його вельми белькотіння голяндське папуги, тай голову запоморочували паходці з розкритих бальзамок, але пані Люція говорила багато і жваво, тому думати не треба було.

— Зволъ сісти, молодий лицарю, — казала вона, — і скоштуй, коли ласкав, моїх солодких наливок і настоянок.

І тут почулися чиєсь кроки, а пані Люція вибігла, давши йому знак, щоб зостався. Соколець сидів, повний солодкого неспокою і прислухувався до папуги.

На хвилю пригадав сірі очі в театрі, тай забулося.

— Це нічого! — сказала пані Люція — це лише чоловік мій, котрого я на піддаша, на випочинок послала. Йому, як хоровитому, спокій потрібен.

І почала з срібного пугарчика молодого Петра частувати.

— Чи добре? — питалася.

Чуючи близько гаряче дихання її, ледве міг він анижівку від тернівки відріжнити. Жужомом ставали мислі його, коли кругле плече господині торкалося його власного.

— Ой, пані милостива... сказав істиха Соколець і не докінчив — обернувся. То неспокійний папуга, розчинивши дверцята клітки, вилетів на волю, стріпуючи крилами. Літати певне відзвічайвся, бо скакав із місця на місце, перевертаючи костяних божків і спихаючи порцеляну на підлогу.

Гнів блиснув в очах італійки.

11.

Мала, коліриста пташина літала з галасом несамовитим. В кінці склавши, мабуть, усе на одчай Божий, і пригадавши собі, певне, свій ко-лишній побут на кораблі, зачав папуга сипати виразами нечистими, наслідуючи боцмана.

— Ви бісові діти,—кричав птах перескакуючи з шафи на шафу, — ви може думаете що я, сто хрінів вам у печінку, не дам вам ради,—ви недолядки, ви піяки, ви ненажери? Чекайте, кожний ще своє дістане по заслугах!

Тут, трохи образившися, устав пан Петро і питально на господиню глянув, але та вже сиділа маніжна і спокійна.

— Чи скажете, милостива пані, тую пташку у клітку всадити?

— Коли потрафите на тоє кураж мати, не вагайтесь! — дивним голосом сказала пані і усміхнулася зальотно.

— На ванти, діти діявола! — кричав папуга. Не вагаючись ні хвилини, кинувся Соколець ловити малого летючого нехриста.

То не було лехко.

Вкінці птах, наляканий вимахами козацькими, метнувся прожогом на своє старе місце, а туди не трапивши, до шиби віконної.

Одним скоком був пан Петро коло папуги, а ще хвиля, стративши рівновагу і виваживши мимоволі вікно, упав на траву під вікнами дому, тримаючи золочену клітку в руках.

Недалеко коло нього белькотів безпомічний папуга, наляканий безмежно. Срібний, веселий сміх задзвенів у повітрі і звівши здивовані очі вгору, побачив козак в вікні над партером зухвале і гарне личко панни, що її стрінув в мандрівному театрі.

— Бачу, — сказала панна Марія, а її ярі велиki очі կepкували з під чорних брів, — бачу, що ти, вашмостъ, вельми неспокійний еси, що було вже зрештою мені відомо.

— Опікуюся, пані, папугою, — сказав молодий чоловік зніяковілий, а руки його скопили сторопілого папугу і вкинули до клітки.

Папуга принишк на дні її.

— Папуга моєї тітки Люції є вельми злісна і розпусна птаха. Тож собі й опікуйся, й ставай до розмови з папугами! — сказала сердито панна, замкнула вікно і відійшла від нього. Лишень на півпрозорчистому полотні вікон зеленіли два зелені серця, фарбою із швайнфурту вимальовані.

— Гм! — сказав козак, вимахуючи немило-сердно кліткою в повітрі.

— Гей ви! — тимчасом почув він, і, звівши очі ще вище, побачив в віконці на піддашу жовте маляричне лице маленького чоловіка. Лице робило страшні гримаси і кривилося. — Почекайте лиш на мене, я зійду вниз і порахуюся з вами, — сказали лице. — Мій птах...

— Беріть собі вашого птаха, — крикнув Петро, розмахнувся і штурнув клітку в самісеньке

віконце. Гнів і жаль обхопив серце козака, — він одразу забув про всі брязкальця і принади світлици пані Люції і вельми досадував сам на себе.

Постоявши під вікнами і, послухавши мовчанки вікон пані Люції і вікон її небоги, смутно побрів козак у малий присадок Бамбіна.

Не знати, чи довго сидів він між қущами молодої ліщини, коли лопотіння крил хмари голубів, що знялися, обудили його від тяжких роздумувань.

І раптом голос тої, про котру так уперто сьогодні думав, надлинув до його ушей.

Скрадаючися, як у степових чагарниках, зблизвився Петро до місця, де спурхнули голуби.

Вони вже сідали на землю.

Білі, брунатні, сизі, волохаті, з розчепіреними хвостами голуби оточували струнку постать панни, що годувала їх пшеницею.

Соколець став недалеко за спиною панни.

Голуби все смілівішли.

Кілька з них сахнулося вгору і сіло на ременя дівчини, — птахи почали дзьобати зерна з пригорщів.

Соколець став іще ближче, і раптом, налякавши лагідних птахів, що як пучок білих квітів, розлетілися на всі боки, схопив панну в обійми. Вона перестала підспівувати.

— Іди від мене, — сказала сердито, однак не скидаючи його рук з плечей, і не лякаючися.

— Палить мене вогонь, забути тебе не можу. Хиба є така сила, щоб мене від тебе прогнала. Не жени мене! — промовив козак.

— А папуга? — спитала панна.

Нічого доброго козак не сказав ані про папугу, ані про клітку з папугою, ані вікно, котре сам виважив.

Тут обое почали розмову, котра більше до пісні надається, аніж до от простої оповіді.

Розмова та не була знана нікому, хиба тільки тихомирним голубам, що відпроваджаючи молоду пару туркотали голосно, раз у раз спорхуючи і круজляючи довкола неї.

12.

Тимчасом Трембецький і Латка, запроваджені гостинним господарем до глибокого льоху, сиділи при дубовому столі і теж раділи з життя людського.

Світло знадвору ледве блистало в вузьке загратоване віконце, тому груба свічка, до церковної подібна, освітлювала їхні румяні і смаглі лиця.

— Понеже не знати, чи день єсть, чи ніч темна, роз'яснюмо самі собі, панове браття, години життя нашого, — казав господар, підtrzymуючи добру славу генуенців, найбільше гостинних, веселих і до гутірки притаманних людей у землі Італійській.

Дванадцять великих грубих бочок стояло попід стінами, боками своїми вепрів великих одгованих нагадуючи.

— Ото єсть дванадцять годин наших на цю пору! — приговорював господар і частував з кожної бочки.

Коли ж приятелів трійка зауважила, що стопи їхні до камінної підлоги прилипли, тим більшу волю дали язикам своїм, велерічivo промовляючи.

Тільки Латка Симеон, філософії доктор і теольогії магістер, сидів проти свого звичаю німовно.

Не говорив він нічого, коли приятелі згадували про Париж і безбожних парижан, що для моди волосся на голові рудували, щоб до рудого

убивці, короля Генрикуса IV-го подібними бути. Не слухав він і про театр герцога Мекленбурського, в котрому дивовижні потвори блісвали людьми, у штучках і жартах знаючимися. Мало, або й цілком нічого не додав він до розмови про семигородського князя Ракоція, воїтеля не абиякого.

А мали приятелі восьмий час, бо з восьмої бочки собі наточували.

— Гей, гей приятелю, незадовго зачнемо з тобою тільки на миги розмовляти, як ченці з монастиря святої Бригіти! — сказав пан Григорій, уражений тою небесідливістю ученого.

А пан Бамбіно запитався, чи не думають пан філософ про науку Аристотелесову, або які інші субтельності діялектики.

Тоді відкашлявся пан Латка перестав спіратися на лікті і промовив:

— Не є то ані жаліб, ані покай, тільки спогад, що йому зволилася душа моя, коли зачали ви, господарю милий, і ти, пане Григорію, говорити про ті країни, де я, ще тоді молодим курсачем бувши на старого півня виріс. Одного особливо забути не можу.

На налягання приятелів, оповів філософ дріжачим і смутним голосом свою пригоду.

13.

Ще як мандрівний студент подорожуючи, прибув він до тихого монастиря Сальвіяті в рівнинах Льомбардії. За копіювання старих пергаментів годували його монахи і убирави. Жив як братчик. Час минав у читанню і Вергілія, і св. Августина, і Дантея, і св. Бернарда. В своїй мрії стати тим, кого звуть „*doctor mellifluus*”, часто блукав бурсіус Симеон далеко за мурами монастиря.

Свободомисльні монахи, потаємні альбігойці, давали велику волю молодому клерикові, а навіть проповідям його не перешкаджали.

„Нераз маючи утуження вельми велике душі своєї, а монастирського спокою не зносячи, виходив я з казаннями до сусідньої церкви проти розпусти щоденної і семи гріхів смертних.

І от саме тоді, як річ свою я провадив проти приналежності, лестощів, гордости, пихи і пестощів жіночих — почув я голос недалеко від місця святого і казальниці. Голос той пісню виспівував так дзвінко й любашно, що вельми слухателів моїх ізворушив.

Тоє уздрівши, підніс я високо руки свої з затисненими пястуками і в запалі казнодійським ударив об дерево казальниці так міцно, що кров бризнула з під нігтів моїх. І овечки мої піднесені голови знов похилили. Ба, й сама грішниця, що співала плоху пісню, увійшла покірно і похилилася на коліно коло казальниці моєї”.

— Дев'ятий час! — сказали пан Григорій і пан Паольо келихи, повні вина з нової бочки, вгору підносячи.

Коли ж усі, посмакувавши, випили, продовжував філософ.

„Голос мій іншої моци і принади набрав тоді. Не грозив я більше ні кому, і вдоволений не кидав прокльонів на нікого. Зачав говорити я про любов вищу і сади райські що люде наслідують, як брами небесні перед ними за чисте життя отверзаються.

Гай, гай! Срібно височилися і гаї тоді перед моїми очима, золоті пташки перепорхували з гилки на гилку і співали предивно, а сто місяців і стільки ж сонць сходило і заходило довкола тих садів.

І ще заговорив я про запашні фонтанни і джерела текучі, а глянувши на уста дівчини, що прибула, побачив, що вони були вохкі

Тоді всі сто сонць, сто місяців і тисячі зі-рок райських замерехтили довкола мене, бо побожна і скромна була її постава, а привітна надміру.

І від того часу приходила та дівчина на всі мої казання, а вохкі уста її без перестану шепотіли молитви. Тодіж так сталося, що слава пішла по цілій Льомбардії про молодого ченця, і людеці всі, аж до найдикіших пастухів, що відомі із дикості й розпусти, юрбами приходили слухати мене. Я ж не міг починати казання, не глипнувши, чи сидить та дивна дівчина на своєму звичайному місці.

Але несподіванки чекали на мене. Одного вечора спав я, як звичайно, в монастирському саді на простій, деревляній лаві, коли сон мій струсонула з віч незнайома рука. Хтось закутаний у плащ стояв надо мною. Коли здивований зірвався я на рівні ноги, то незнайомий відкрився, і я побачив, що то була моя дівчина з казань, але в блискотливому вборі мандрівних танцюристок.

В руці її виблискував стилет.

— Я прийшла вбити тебе, сказала вона, знемагаючи від ненависті. Відколи чую твої проповіді, щось залізне стиснуло мене своїми обручами, і я не можу більше безжуурно танцювати, ані віддаватися моїм коханцям. Вони сміються з мене і кажуть, що мої білі коліна загрубіли від стояння навколошках, а солодкість лиця присипало попелом нудьги, котрої вони не розуміють. Довго блукала я по нетрях і долинах, аж поки не дійшла до думки, що рятунок мій у твоїй смерті. Тільки твоя смерть поверне мені давню

принадливість тіла і безжурність життя. Тут танцюристка зблізилася до мене і я почув вістря стилету на грудях.

— Женцино, — сказав я, а мене охопила та дивна радість і гарячий порив, котрий почував я під час своїх казань, женцино, забий мене, але я знаю, що однак я переміг твоє давніше недобре життя, і тому спокійно умру.

Тоді, як зламана, відкинула вона стилет, упала до моїх стіп і стала цілавати їх і скроплювати слізами.

А потім звелася і зникла так само несподівано, як і зявилася.

— На честь нашого доброго приятеля і його казань, чи не вдарити нам у десятий час? — запитався Бамбіно, тай наточив вина з десятої бочки і приятелі випили.

14.

— Після того говорив я казання тільки для неї, хоч слухали мене сотні. Велику лагоду науки Божої старався я вкладати в її вуха, дивлячись в її широко розплощені очі, бачучи побожний стиск її пальців. І чим натхненіший і примильніший був мій голос, тим більше, бачив я, заломлювалися її руки, глибше западали очі і все блідіші були лиця. З дня на день мізерніща вона і хода її стала лехкою і повільною вельми.

Одного дня помітив я, що її не було на звичному місці. Тоді слова мої зазвучали глухо, як краплі дощу по дахах порожніх хат. Днів за кілька потому о світанку прийшли до мене люди із звісткою, що захорувала тяжко колишня мандрівна танцюристка Беата, а тепер великої побожності жінка і просить мене її сповідь прийняти.

„Мабуть умерла,—сказав отяжілий Трембецький, звільна обертаючися до Симеона Латки, а обернувшись до одинадцятої бочки додав: випємо ж за її здоровля!”

Від глибокого зворушення мовчазливий, налив пан Бамбіно вина до келихів. Зітхнув тоді і пан Григорій, а пан Латка був неспокійний і говорив далі:

„На тоє поспішив я до її ложа. Вельми була вона змучена і неземний огонь жеврів в її очах.

— Не можу я тобі, молодий ченче, сповідатися, сказала вона,— стільки я витерпіла за останні часи, що жовч наповнює вщерть мою непокірну душу, і уста замок смутку замкнув. А все ж, чую я, що недовго мені зсталось жити.

Змилосердившися над її пригнобленням, запитався я трівожно—чим би міг облекшити її болі тіла і жалі душі?

— Тіла мого не жалій, незадовго буде гнити в землі, — сказала танцюристка, а очі її наповнилися слізами, — подбай про душу.

Обіцяй, що зробиш, як я тобі скажу.

У великом горі присягнув я їй, що все зроблю, що лише ісхоче.

— Тож візьми мене на човен, сам веслуй і попровадь човен у глиб Великого озера. Може там, де буде тільки вода, небо і сонце, звільниться душа моя від найгіршого тягару і промовить до тебе.

Тоді спираючися на мене, ввійшла Beata до човна, і я довго веслав у світанку.

Береги озер італійських є так привітні, що з кожного куща здається лине пісня, а кожна билина каже тобі „добриден”.

Потім зауважив я, що співмандрівниця моя зиркає крадьки на мене і віддихає радісно.

А коли зійшло сонце,—були ми на середині озера. І лице Беати зашарілся.

— Я—вільна! Веслуї далі, ченче,—сказала вона не відриваючи очей від моого лица.

І тужно мені було і незвично, а я то своїй побожності приписував.

Хвилі озер італійських такі ласкаві і шепотливі, а небо є таке лунке, що найменьше ласкаве слово летить у ньому, співаючи.

— Веслуї далі, любий ченче,—сказала танцюристка і сперлася на лікті, не відриваючи очей від моого лица.

Тоді показався нам великий острів.

Пізніше лишень довідався я про його назву: Isola Bella. Урочиста музика гарф і тимпанів лине з нього і здіймається до неба, і солодкі пахощі доносить до нас ранішній вітерець. Але острів—ще укритий блакитною імлою. Ось показалися дерева і кущі, що дванацятъма сходами знижуються до води. Серед камелій, померанців, магнолій і ливанських кедрів стоять білі мармурові постаменти. Біліють кольони палацу. То все є таке нове, незнане мені в своїй чарівності, що я обертаю очі до умираючої Беати.

О, чудо! Очі її — повні життя, повні пристрасності, циноброві уста її напіврозкриті вимовляють любовні закляття, з під тяжкого блискучого волосся вона звільнює свої білі руки і простягає до мене:

— Кохай мене,—каже вона,—коли не хочеш моєї смерті. Я гину з туги за тобою.

Трудно чоловікові уникнути вад чоловіческих, мішаються бо в ньому огонь небесний із огнем тілесним.

Огнем тим останнім усі членки тіла моєго понялися.

І тоді панове браття, змінив я рясу ченця на вінок роскоші і змислів, змінив я сади райські на сади земні і залишився у пана Юліуша Цезара Борромея цілий рік за флетиста при його дворі на „Isola Bella”.

Скінчивши оповідати, замовк філософ, але ніхне слухав його, обидва кумпани спали міцним сном, не дочекавшися дванадцятої години їхньої учи.

А пан Латка похилився над своїм столом, певне згадуючи собі не одно з юнацьких літ, а може усе про пристрасну свою коханку думаючи.

Раптом двері до льоху поволі піднеслися.

— Ось вони! задзвенів дівочий голос і ласкавий, і трохи розгніваний: то на сходах стала гарна доночка Бамбіна, а зза неї виглядав Петро Соколець. — Ось вони, — казала дівчина з триумфом, — а не малож ми їх нашукалися...

— Коні окульбачені, мосципанове! — казав Соколець, стоючи за нею.

Пан Латка звівся на ноги і довго дивився на дівчину, ні слова не кажучи. Він не бачив ще досі доночки Бамбіна, і лице його зблідло, він сплеснув у долоні.

— Беато! сказав він дріжачим голосом,—ні, це не Беата. Звідки ж у Беати такі сірі очі?

15.

Минув четвертий день, як троє мандрівників у супроводі слуг виїхало з Ревалії. Дороги були лихі,—нераз доводилося, не знаючи броду, вплив пересягати сповенілі ріки.

Хмари комарів тнули без милосердя.

Чим далі тим більше зустрічалося їм спалених сел, свідків недавнього наступу пана де ля Гарда. Відступаючи, москвини палили села.

Селяне похмурі у звіриних шкірах, мали вигляд чаклунів. Серед них багато було із страшними шрамами на лиці. На питання „від кого це?” були відповіді: „цар”, або „Москва”, зрідка „ведмідь”.

Пан Григорій їхав ступою за старим білявим слугою Естом. Ест аж до землі з сідла нахилявся, щоб із лісових доріжок не зблудити на сліди вовчі. Трембецький спокійно люльку попакував.

— Ось вона, земля московська,—гадав собі—ліси, болота, ріки без мостів, нечасті села, негусті міста. Пішов єси сюди вашмость, пане Григорію, за свої гроші і по свій клопіт. Бо сюди йдеться, як на кінець світа. Сире мясо їдять тут люде, усього бояться. За цею Москвою і Христос кінчаеться, — там за нею хинський народ усякий, може Індії, краї і панства барбарські таки зовсім.

Петро Соколець не міг ніяк забути близькості зухвалої і веселої панни італійської. Йому ввижалося її лице повне туги й остання їхня розмова, коли він заставив їй перстень на памятку.

— Я-б до того свого перстня другий прилютували! — сказала дівчина.

— Як вернуся — прилютуеш! — відповів козак.

— Вертайся швидче, бо життя мені без тебе не життя... Ні, ні, ти не повернешся! — сказала вона і задумалася, не слухаючи присяг захованого...

Кілька разів у лісах показувалися вовки.

— Совиної душі — ліси, казав Латка трясучися на конику за Трембецьким, — совиної душі — безлюддя! Галузка до галузки шепче, а ти, чоловіче, не маєш до кого й слова перемовити.

Та пан Трембецький мовчав на ці його слова, клуби диму тютюнового пускаючи. Неспокій закублився в його мислях, усе йому здавалося голоси говорять істиха, кущі тріщать під кінськими копитами.

Слуга Ест теж був неспокійний.

— Пане, — сказав він нарешті, а його худе лице зібгалося в жорстокі зморшки, — три дні ми їхали спокійно. Тепер хтось слідкує за нами, хтось кружляє довкола нас.

Він зіщулив очі пригнувся і вказав на ледве слідні відтиски копита.

Якби на ці його слова раптом обізвалося з гущавини лісу іржання кінське. Подорожні замовкли.

Пан Григорій ударив свого коня і погнав навмання. Ест скочив конем з другого боку. Зелену стіну лісу, високої трави й кущів ростибав їх розгін на два заори.

— Стій! — скрикнув пан Григорій, осаджу-ючи коня, а тимчасом тверда рука Еста скинула переляканого чоловіка з його низького кудлатого верхівця.

Упавши на землю, незнайомий корчився і хапав руками траву, врешті піdnіс руду голову і глянув на своїх напасників.

Каптан мав німецький з великими мідяними гудзами.

— Хто ти є і пошо їдеш, нас слідиш? — запитався гостро пан Григорій.

— Я — Голендер, купець ван де Меер з Вологди, де хліб ссишаю, а сам до Ревалії пропстую. Заблудив я, — зпідлоба дивився незнайомий, а зеленкаві очі його поблискували лякливо.

Заблудив я, — майже плачуучи додав вкінці, — і путі шукав за вашими слідами.

Важко дихав і звівся на ноги як пяний.

— З Вологди московської? Голендер? — перепитувався пан Григорій, басуючи конем. Глянув на слугу. Старий Ест сидів на коні зимний як з чавуну вилятий. Він чекав.

Пан Григорій завагався з піднесеним гарапником. Пригадував собі розмови з купцями в Ревалії. Він міг перевірити.

— Скільки таємних амбарів маєш у Вологді? Скажеш правду — добре тобі буде. А скажеш зле... і тут урвав мову.

Незнайомий плазував, бочився, лице його темніло.

— Шість, пане милостивий, — вибелькотів вкінці.

— Лжа — твоє слово! Є два лишень і то не голендрів.

І в цюж хвилю гарапник Трембецького оперізав шпига. Той побіг виючи і проклинаючи. Раптом на плас упавши, пірнув він у зарослину тернову.

Пан Григорій обернувся до Еста. Лице слуги мстою дихало:

— Пане, — сказав він, чому не забив ти його? Шпигунів тут московських повно в цім kraю, Москві недавно відібрали. І всі вони згуби чесних людей шукають.

16.

Виїхавши на один із горбів, зарослих лісами, побачили подорожні високі вежі фортеці і міста Нарви, останнього шведського міста, де бургграфом був його милость пан Філіп фон Крузенштерн, гофрат його величності короля шведського.

А одночасно був пан Крузенштерн генерал — директором цілої шведської комерції на Естонію і Інгерманляндію.

Торговля і її шілі були в цім краю мало відділені од військових і адміністративних справ, а їй керували усім.

Тисячі купецьких грамоток і цидулок завязували узли відносин, що з них родилися десятки дипломатичних паперів.

Брабантці, Голяндці, Гамбурці, Англійці і Данці недрімливими очима оточили, знесилену литовським лихом, Московію. Вони тягнули зі своїх факторій із хлібом, хутрами і лоем велітенські зиски. Архангельск, Нарва і Реваль змагалися між собою за право торговлі з Москвинами.

Туди висилали і німецький Ганзейський союз, і англійський Muscaw Company, і голландські торговельні фірми своїх найвідважніших, найзрученіших, наймудріших агентів. Хитрощами і зброєю переходили ті ослаблену таємничу Московію для здобуття більших зисків, для відкриття ширших доріг до Персів, до Бухари, до Тибету і Хін самих. Од центрів торговельних і їх керманичів залежало все.

Тож не диво, що пан Григорій на свої купецькі цидули від Ганзейського союзу покладав велику надію.

По нічлігу на другий день сказав Трембецький до кумпанів:

— Ідіть, приятелі милі, Нарву пізнавати. Знайду я вас.

Сказавши те, попростиував до дому генерал-директора комерції, що за тяжкими мурами фортеці склався.

Слуг естонських з кіньми відправили кумпани. Тільки Петро Соколець забарився прощаючись із своїм коником, що вірно його з самої най-милішої Ревалії ніс. Здавалося Петрові, що кінь комусь перекаже те, що він, Соколець, йому до вуха шепнув.

Потім пішли пан Латка і молодий козак оглядати місто. Минули замок і високі вали міста.

За валами розпростилися деревляні халупи похилені, нечисті. Інші люди тут жили.

Однак щось приємно зворушило філософа.

— А ось і церква святая,— сказав він.

Не була то церква подібна до струнких козацьких церков, — її копула видималася над міцно стесаним кадовбом, як пухирчасте пуздерко.

Коли приятелі підійшли ближче,—звідти стали чутними гугняві голоси.

— Службу Божу правлять! — сказав Соколець і, повний побожності, побіг наперед.

Вийшов на ґанок і перехрестившися хотів у церкву ввійти, тай назад схнувся.

— Та то щось не наше, — сказав до філософа, що надходив. У церкві — і в шапках стоять.

— *Tartari sunt*, — мовив із дивом філософ. То, певне, з-татарська звичай.

Увійшов однак побожно, а за ним Соколець.

Вельми некунштовні і страшні були мальовила в цій церкві і понурі. Тут не було веселих козацьких образів святих. Купи сміття лежали попід вологими стінами. Парафіяне стояли у шапках і дивилися на попа. Мало хто з них хрестився. Піп величезного зросту, гугнявлячи і харкотячи, кадив навколо, а кадячи кланявся. Раптом один із найстарших парафіян нахмурився:

— А мені щож не кланяєшся? — загудів.

— І тобі буде,—сказав із повагою обресклій піп. Підожди.

Службу Божу служив він дивно — не з книги і не з доброї памяти.

Тож філософ зітхав тяженько, не пізнаючи ані псалмів, ані письма святого.

Вкінці виголосив піп проповідь із книжки.

— А цей їхній панотець так і читати не вміє, — сказав Соколець стиха до філософа. Тільки книгу перегортася Златоусту.

Тимчасом філософ, що пізнав духовних осіб багатьох країв, здумав і тут диспуту вчати: от коли почали люде з церкви виходити, — станув збоку на ґанку, а що проповідь була „О смерти і тих, що ввійдуть у царство небесное” так почав:

— О сліпото, што о животі многих літ піклуєшся, того не знаєш, што тоєї ночі душі твоєї упоминатися будуть у тебе...

Москвини мовчки стали довкола. Ще більше тоді запалився філософ і вимовою пишною близучи, далі по павзі прорікав:

— Гді суть княжата тогосвітні, котрі скарбять золото і срібро? Гді ті, котрі ігри птачами повітрими отправують? Гді бовім можность і великоє панство Александра оного, котрій панував над стома двадцятьма і седма провінціями?

Тут віддихнувши трохи, почув філософ таку лайку, що станув, як укопаний, навіть, уст не замкнувши.

То кричав на порозі великий, рудий піп у баранячій шапці і в лаптях.

— Пошо лаєшся гидко? — сказав тоді філософ. Чи ж наша віра не однака: чи ж ми не старожитної, благочестивої віри грецької діти?

— Брешеш, проклятий Литвине, обливанче! Ми не греки, наша віра православна, ми люде царські! Чого сюди прийшов мутити моїх людей? Пашол вон!

— Щастя твоє що тут тепер—Шведи, Черкасине, — сказав один із парафіян і виразно вимахнув костуром.

Інші теж говорили, але не все можна було зрозуміти у їхній дивній акаючій мові.

— Не диспуть із попом, ваша милостъ,
— сказав Соколець до оставлого філософа, він
жеж і читати не вміє, невчений бо єсть.

— Невіжеством учу і смиреніем, а не так,
як ви, нехристи! — гукнув Москвин і знов закляв
тажко.

— Так виж у Троїцю, в Отця і Сина, і Свя-
того Духа вірите? запитався філософ сходячи
з ґанку. Запитався і станув.

— Віримо, — закляв ще міцніш піп московсь-
кий, — так у нашу Троїцю віримо із святим препо-
добрим Миколою на чолі, а не в вашу литвин-
ську!

I, щоб показати свою огиду підійшов і плю-
нув під ноги Симеонові Латці. Плюнув і пішов
до дому. Інші з криком і вереском росходилися,
але кожен старався по дорозі хоч чимсь надоку-
чити філософові і молодому козакові. Одні плю-
вали, другі лаялися, треті гучно випускали вітри,
а один, показавши скованого в рукаві довгого
ножа, сказав:

— Не має гріха вас і вбити, бо ви не наши,
православні, а обливанці! Плюю я на тебе і на
твою одіж німецьку!

I, сплюнувши так як і всі, пішов додому.

— Ба! сказав гірко Симеон Латка, високий,
худий, а вітерець розвіював його сиві кучері.
Барбарський народ, — з ним диспути не можна
почати.

.17.

А минувши кілька гонів по довгій мовчанці,
пан Симеон руками розвів:

— Ба! Не то в що вірять, а то як вірять,
єресники тії, дивним есть.

Прорікши так і заспокоївшись, став на при-
добрі хати московські і предобрих людей царсь-
ких уважніш іспоглядати.

Тай самі Москвини зпід кучом хижими вир-
лами на обох дивилися.

— Тягота, приятелю, в людях цих, — гово-
рив Латка, що не любив мовчати, із очей їх жа-
ліб і обрид визирає. Ото бoso йдуть усі, однакі
в баранячих шапках, у овечих, кізлячих шкірах,
підпоясаних мотузками. Не гонитель я за роско-
шами, а однак розмаїтості життя людського
люблю.

Чи то в нас не краще? Нашими дорогами побачиш і лектихи, і кінних, і піших, і прочан. Побачиш, приятелю, як козак лейстровий конем виграває, як шляхтич ридваном поспішає, як побожні процесії канти співають, як убогі студенти з Пресвітлої Академії Київської орації перед подвір'ями міщанськими виголошують, як поштильон із Києва чи Прилук у трубу трубить, щоб розступилися, як сельський люд згорда виспівує премногі і пресолодкі пісні... Ба, кого на нашій землі не спіткаєш: Литвин смолу і деготь на продаж везе, цигане горнци вшелякі вихвалюють і ворожать, греків не мало із Святої Землі на продаж усякії святощі несуть, заїзжий шляхтич із джурами у великім блиску напрод гонить, бійся теж і німецьких райтар або венгрів, які з худими животами вельми до рабунку схильні суть. А тимчасом глянь на сих людей царських, що їх певне іще тиран лютий із під Москви сюди переселив: однакі всі, однако хмурні...

— І путь однако, ваша милості! вкинув Со-
колець, глянь лишень!

Бо тепер почалися шинки московські, як то звичайно коло церкви. На порозі одного зявилася постать цілком голого Москала. Похитуючи-

ся і лаючи всіх довкола поганою лайкою, вийшов він на дорогу і зірвав пучок материнки і тим свій стид заслонював, хоч і не дуже.

— Збережнику! — сказав філософ жахнувшись. Сказано в письмі святім, в першій книзі Мойсея стоїть: „І насадив Нояг виноград, і упився”, але пан Біг зіслав на нього сон і наготу казав прикрити. Тиж вшетечне те маєтне, що мавесь, віддав, і наготою своєю похваляється.

Бачучи, що Литвин або й Німець незнайомий докоряє йому, озлився Москвин непомірно. А що орація не вразила його і до каяття не привела, почав він збирати каміння і влучати казnodію.

Був то хлоп плечистий і сильний, тому філософ закінчив раптом орацію у підстрибах і присідах мимовольних.

— Е, ваша милості, — сказав до нього Петро Соколець-Вяжевич, знаєш ти добре латину, укладаєш вірші римовані, пізнав еси біг звізд і землі, скомпонувати можеш не одну лицедію, а тут бачу, треба мені взятися за діло, і свою запорозьку школу показати цьому барбарові.

З тими словами рушив на Москала.

Вельми не довга була їх розмова: хоч довгий був Москаль, — він умить ʃуклався на землю, стогнуuchi.

— Почекай, не стогни, — казав Соколець, — бо я ще не скінчив.

І гатив його далі під ребра.

— Помилуй, пане, — сказав Москаль, — люто бешся і видно, що не впервину тобі бити, —пусти мене, я більше не буду.

— Ні, — сказав Соколець, сидячи на ньому охляп, — може ти ішце захочеш кидати камінням у пана філософа Латку.

Тоді той із плачем присягнув, що і дітям, і сусідам закаже.

Устав Соколець, устав і довготелесий Москвин. Хміль, видно, вилетів з його голови. Все в ньому було ростріпане, біла кучма волосся, білі дуже довгі вії, куза біла борідка сторчма стала, а його блакитні малі очі з подивом дивилися на молодого шляхтича.

— Ніхто мене так швидко не зборов і ніхто досі так не бив, як ти, пане... Хочеш,—раптом сказав він широко,—хочеш я буду твоїм слугою, бо бачу, що ти пан хоч і битливий, але справедливий. А за сьогодняшню науку—дякую.

І з цими словами поклонився пану Петрові до землі.

— Візьму його,—сказав пан філософ,—слуги естонські над покидають, а в дорозі слугу мати треба. Це чоловік недурний, бач як швидко переконала його моя орація з цитатами.

— Якож ж звуть тебе? — спитався Соколець.

— Алдоким.

— Ходиж, Алдокиме, за нами, служи нам вірно. А як що зле зробиш — то будеш битий.

— З Божим страхом попробую,—сказав той зворушений дуже.

І прикривши свою наготу Сокольцевим каплюхом із перами,—почимчикував здаля за приятелями.

18.

Латка й Соколець ішли все далі, на речах бувши милих, коли тупіт і дзявк піску під кінськими копитами змусили їх звести очі.

На своєму чорному коні тюпцем підїздив пан Григорій Трембецький.

Його лице було незадоволене.

— Чи що сталося, приятелю милий?—запитався філософ Латка.

Пан Григорій, ні слова не вронивши, зсів з коня і підійшов ближче.

Оглянувши всіх і міну прибравши байдужу,— прорік:

— Його милості пан фон Крузенштерн ніякої помочі дати мені не може, з посольствами ніхто до Москви не йде, а прокрадатися через кордони добре стережені і не велів, і заказав твердо. Щож скажете, кумпани любі?

Трохи наступилися приятелі Трембецького.

— А вельми край той на вшеллякі незвичні чуда богатий, щоб я мав подорожі зріктися, — сказав пан Латка.

— І неєдну пригоду якож і потребу воєнну мати можна, мислю, — вкинув гаряче Соколець-Вяжевич.

— Тож мандрованням прокрадатися треба,— докинув роздумливо філософ.

— Любо силком! — розпружив рамена Вяжевич.

— Альбо фортелем купецьким, приятелі мілі, — вдарив звеселій пан Григорій.

Того ж дня філософ Латка, людина світова, стоючи на порозі Наровського заїзду, поправляв капоту подорожню та повчав Сокольця, що має робити в подорожі мандрівній:

— На самім початку поручи душу Пресвятій Діві Почаєвській і усім святым! та памятай, коли треба шапку здійми, коли треба дукатом дзенікни, а коли то й на шаблю остру зіприся. А до того чиж ти все взяв у дорогу, приятелю мій? Чи взяв бурку од дощу ховаючу, чи чоботи широкі з острогами насмальцювавесь, чи торбинку з ножем видельцем, ложкою і ліхтарем подорожнім маєш?

— Та вважай, — обережний будь, до потреб і сутичок не рвися, — вкинув пан Григорій переходом. Не єдного шпигуна і пертурбатора ще зустрінем.

Філософ, сховавши до своєї торби оливець із червоного гематиту і зошит, далі казав:

— Усюди говори латиною, — менеж по всьому світі розуміли.

Будеш при столі де їсти, — не лай сусідів, не бий посуди, не наливай на убрус, перед тим як ізза стола встати спитай господаря звичай-ненько три рази, чи можна? Коли обід не готовий не нетерпелився, бо принесуть зло зварений. Як спатимеш, то гроші й одежду під підголовок клади, попід килими заглянь, чи потайних дверей нема? Жебракові ялмужну дай, хто знає чи то тобі на небі, чи може ще й на землі придастися. А завше памятай: *Ede, bibe, lude et disce!*

Всі вже були на конях коли прибіг Алдоким у кізлячій шкірі.

Груди його якось вельми напнулися.

— А ти що взяв, смерде, в дорогу? спитався пан Григорій.

— Ніколку, — сказав хрипливо Алдоким, ізза пазухи виймаючи почорнілий образ. Він поможе, — додав гаряче і перехрестився, ікаючи.

19.

Взявши кількох слуг московських із Нарви на провідників до Новгороду, кумпани йшли обережно і ширші шляхи обминали. Воліли йти лісовими стежинами.

Кого зустріли — той утікав. Тай подорожні самі часто оглядалися на кожний хруст галузки. Усе більше натрапляли вони на попалені села, що їхні пожарища чорніли, як чорні більма на живій зелені лісів.

Чорний віддих то був незнаної країни.

Позаду всіх ішов філософ Латка. Жадний қлопіт його не налигав, ані поспіх ніякий. Сосни були йому, якби кольони премудрої Академії Київської, або й просто з оної залею для отправлення диспутів; дрібні щиглики, сороки, білиці й інша звірина в тій залі вижпомененій диспути отправовали про *jura naturalia*.

— Гді єсть можноть, і ницьть гді пребивається? хто тут у дебрах сих піклується о тім? — промовив голосно, як на казнодію доброго пристало, Симеон Латка. Воїстину світ Божий рівний єсть у сотворіннях своїх, що однакові радості мають і фрасунки, і небезпеченства, і клопоти. Пощож люде того знати не хочуть, же „*omnia sunt communia omnibus*” з самого права при рожденого?

І так, себе на духу покріпляючи, ішов філософ. Раз зривав квітку, — чи не сцілюша, раз тонкого голосу яттика слухав, чи далеко, а раз про рах *universalis hominum* з душі самої говорив.

Ідучи однак від своїх одбився і стежку загубив.

Подав голос філософ, — ніхто не відгукнувся, — і направо була зелена стіна лісу, і наліво вищився ліс стіною. Тож постановив філософ на голос людський іти.

Недовго ішов аж зраділій раптом таки голоси почув: один був голос тонкий невісти, другий — товстий мужній, а що голоси у суперечку вдалися, рік Латка: „певне, подружжа!” — і поспішив їм назустріч.

На прогальовину вийшов і назирцем між кущами чимчикував. Стояв віз драбинястий із великою бочкою в однокінь запряжений, тільки нікого не видно було. Голос же тонкий ішов, якби

із під землі. Вельми то здивувало філософа, він, підійшовши побачив, що під самим возом у траві лежав кметь московський і тонко заводив.

— Мовчи ти,—сказав товстий голос, що йшов теж із трави коло возу, і потім запитався: — Чи ми, смерди, мід - вино для батюшки боярина везли?

— Ой, везли,—сказав тонкий голос.

— А чи з тої бочки мід - вино не почало цюрком ллятись? — питався товстий.

— Ой, леться,—схлипнув тонкий.

— А чи ми за це животішки свої не стратимо? — спитався товстий і съорбнув чогось.

— Ой, стратимо животішки, — заплакав тонкий і теж съорбнув.

— Чиж не краще напитися перед смертю? — сказав товстий голос, але глухо, бо видно про інше дбати зачав.

І нагнувшись уздрів філософ попід возом двох слуг боярських обідраніх, що на животі лежали, пючи з калюжі, а їм просто на голову рідина лилася з бочок.

— Що пете, філістимляне? — запитався філософ і нагнувся, нюхом пробуючи міць і рід напитку. — Не есть то мед, як то *cum conservatione* поваги говорите.

— Щож то бути можеть? — запитався філософ пробуючи далі вже на смак незнайомий трунок. Потім мовив: — Як звав так звав, а добре петься. Чи ж не краще брагу тую *sine clamore* з цього просіку до правдивого господаря ретельно завезти? Гей, слуги, уставайте та в дорогу рушайте! — скрикнув голосно пан Латка.

Але обидва слуги до видимої чи близької смерті так приготовилися старанно, що жоден з них і оком на той поклик не кліпнув.

Тільки коник мохнастий, учувши галас а трудовитої натури бувши, напружився і поспішно з копита рушив. Та бо й бочка по надпіттю хиба лекша була.

За ним рушив філософ, голосу лісового слухаючи. Віз із бочкою скрипів, а трава висока хвилями розбігалася.

У тій траві лісовій, здавалося, — румяний хміль вився.

20.

Тимчасом пан Григорій ішов спокійно, од часу до часу обертаючись і на слуг спроста покрикуючи. Слуги йшли, як то слуги, потиху всякий поспіх кленучи.

Коло купця ступав Петро Соколець - Вяжевич, як молодий хорт, у кожній кущовині і пучку трави пригоди шукаючи. Видавалося йому чи то, що бура широка спина ведмедя отерлася об стовбур сусіньої сосни, чи то, що за ліщиною причаївся дикий туболець із сокирою. Кілька впалих од старости й бурі велетенських деревуважав Соколець, чи не за прикрит розбійничого барлогу. Що хвилини брав він у пригорщ галузки лісовії, розсував зненароку і зиркав, в своїй шаблі молодецьку надію маючи.

Він перший почув спів нерівний і тупіт багатьох ніг людських. Стовпли куряви повставали високо, хоч іще самої юрби не було видно.

Підійшовши ближче, Трембецький дав знак зупинитися і зза дерев усі приглядалися процесії.

Попереду бігли несамовиті обідрані люде, деякі з них зовсім голі у синцях, прищах із довгим до пояса волоссям. Усі вони були оповиті заліznими ланцюгами, що їм понатирали рани та

вереди на руках і ногах. Біжучи й перекидаючися, вони ані на хвилю не переставали трястися, щоб дзвін заліз не вмовкав. Дехто з них побивався, кличучи святу Пятницю, котра їх „юродивих”, ніби провадила.

— Ми є потвори Христа ради! — кричали інші покрутівши на місці; вони падали непритомні один по одному на землю, а піна текла з їх ротів, і виривалися загикувані закляття.

Далі в тіні високих чудернацьких хрестів, що несли процесіяне, ішло трох попів московських. Один ще потрапив сам іти, двоє других ішло дуже нетвердо, хоч їх кожного з обох боків підтримували, певне, побожні парафіяне, що лаялися на ціле горло, коли піп спотикався і треба було йому поправляти високу перекривлену шапку попівську.

Не диво, що попи впилися, — вони ще й тепер зрідка вихиляли збан у дорозі. Всі, хто за ними йшов, були немало на підпитку, одні танцювали, другі співали сороміцьких пісень, треті перегукувалися.

Серед юрби помітив з перестрахом Трембецький кілька жінок напівголих, або в самих сорочках. Бородаті, нечесані голови процесіян були червоні од крику, залицянь, браги й лайки.

Пан Григорій сплюнув, дивлячись на таке безеценство.

Слуги московські сказали приятелям, що то прочане, що вони з околиці йшли до новгородського монастиря св. Антонія а потім і до самого Устюга. Сказавши те, побігли під благословенство до найбільш пяного, але найстаршого попа.

Раптом крики несамовиті пронизали повітря.

— Ачей чиесть життя шляхетне у небезпеченстві, вую любий! — промовив Соколець істонка і рукою на щось показував.

То, що Трембецький і Латка побачили, не було справою щоденною.

По другім боці дороги шляхтич у каптані блакитнім стояв, опершився плечима об придорожню сосну. Потрібно то було йому для того, що лекше так було вимахувати довгим буком. Довкола кричали і замірювалися пяні процесіяне.

— Которі заміряються багато, утнуть не гаразд, — сказав Соколець, приглядаючися напасникам, які скаженіли що раз більше, а однак гудячого бука вирвати ворогові з рук не могли. Помогти йому можнаб було?

— Шляхтич то доброї крові, — стиха сказав пан Григорій, приглядаючися до статурного самотника, — може галанець, а може й шкот який. Але станьмо збоку! Не наша то річ.

Юрба пяних процесіян почала відступати, т'але на подив тільки, — виступив із неї хлоп плечистий у драних штанях і босий, прoder очі, перехрестився і вельми гучними голосом сказав:

— Православний люде! Сорок літ лежав я, на сухії ноги терплючи, і явився мені сам пра-ведний і святий Евстафій. Востань Кірюха, — сказав, — іди і слав моє імено. Потому-ж велике сіяніє пішло від нього. Грішний я чоловік, а сподобивши видіння такого,—з печі зліз і пішов славити імя його.

Вельми тоді всі процесіяне кричали, бо то в людей звичай є чуда подивляти.

— Але як я грішний імя його Евстафія славити потраплю? — невчений же я... Ні варити, ні співати, ні дрова рубати...

— Знаємо, Кірюхо, — кричали процесіяне. Невчений ти, а славити імя його святого Евстафія треба. А ти от... ні варити, ні рубати...

— Одно можу, — пити і на руку тяжкий я. Тож і пішов я...

— Слав, Кірюхо, свого святого,—він же тебе на ноги поставив, — кричали процесіяне, скоса зиркаючи на шляхтича під соснову, що сперся трохи стомлений на свого бука, а блакитним поглядом обводив своїх неприятелів.

— То ж і пішов я, — тягнув, аж стогнутий Кірюха, а його червоні очі дивились, ніби крізь шляхтича, на сосну, — чим можу тим і славлю, напися добре і бешкети роблю, бю руками, ліктями приштовхую, ногами притоптую і кричу, — і тут Кірюха заревів дико,—мого святого знайте ви... Яувесь світ пройду отак, його святее, сцілителя, діло голошуучи. Не я бю ногами, а сам святий Евстафій через мене вас топче...

І скрикнувши страшно, штани скинув, що йому легко було зробити, і дужі волохаті ноги усім показав, аж гвалт здійнявся тоді у процесіян.

— Покажи, покажи йому, Кірюхо, чудо, — кричали побожні люди і додавали, бачучи такі міцні ноги, — потопчи поганого чужинця!

Тоді Кірюха зітхнув перед добрым учинком, гикнув, засучив рукава, сплюнув на руки, пере хрестився і рушив на чужоземця.

Ступав тяжко, ступив кілька кроків і тільки, — і далі ані руш, а йому кільканадцять до сосни зосталося йти було. Роздумував, стоючи на місці.

Соколець відвів очі від богоносного Кірюхи на шляхтича і скрикнув із дива:

— Таж я того шляхтича знаю. Чи не їхав він із нами на „Тойтше Юнгфер”?

— Гони, гони Кірюха, — кричали тимчасом прочане.

— А це бик великий! — промовив Соколець, із утікою на такого великого Москала дивлячися.
— Як то тая бійка стане? І на чому?

Побожний Кірюха ступив іще крок, коли метко свиснув бук і вдарив у розпатлану голову, велетень швидко сів на землю дивлючися здивовано на землю перед собою. Удар у голову був такий раптовний, що він і не стяմився, як теє диво з ним сталося, хоч ніби до чуд був звичаєн.

— Та дурний бик, — сказала тоді пан Григорій, вуса пестячи.

— Агов, панове,—сказав він,—а що тії гультяї вчинити тепер хочуть.

— Голота... сказав молодий козак, од військового духа трясучися, — згнобити барбари за своє хотять.

— Не даваймо нашого святого на поталу! кричала юрба, — і от одні зайшли збоку, другі, падаючи під ударами бука, перли наперед, тож і голова відважного шляхтича почала ховатися серед рук і голів черні.

— Не можна, дядьку, потерпіти, щоб одно-го та щей шляхту юрба потоптала!—скипів Соколець,мотнувся і шаблю з пихов вирвав.

Пану Трембецькому теж рицера шкода зробилося, — він мовчки вийняв шаблю, і пішов на них, що криком злобу свою оливяним небесам вістували. Вийшов високий просто на шлях, за ним Соколець.

— А бий їх добре, псявіру!

Так і рушили вони обое з шаблями, за ними тяжкий Алдоким у пересердю великім, над травою схиляючися за дрюком якимсь грубим.

Кумпани тоді собі забави не жалували, і потребу воєнну мали коротку.

Тільки шаблі виблиснули.

Завили процесіяне на рукомества воєнного чини. Побачивши, що голова процесії із хрестами далеко вже за лісом, побігли доганяти своїх і заставили шляхтича і його оборонців.

Сам Кірюха, чудопрославитель, ще очмані-
лий од удару буком, почувши що непереливки,
що куреним пахне, на чотирьох у кущі рушив
помалу і зник.

На шляху нікого з прочан не зсталось.

Молодий Шкот тяжко дихав, на одно ко-
ліно впавши: із кількох глибоких ран ножових
на правиці його і грудях текла кров.

Поволі, звівся він на ноги обтрушуєчись.
Він хитався.

— Яка приємна зустріч, — сказав, стараю-
чись усміхнутися, — яка приемна зустріч—після
подорожі на морю зустрітися на спокійному су-
ходолі. І знов упав, крівавлючись, на суху траву.

21.

І тоді свист гаспидський, свист анатемський
залунав. А потім свист другий іще гірший, го-
лосніший.

На тій свисти повипадали з усіх боків люде-
піші і на конях, із зброєю і без зброї. Хоч було
тихо перед тим у лісі, а тут одразу якби закле-
котіло все довкола. Якби чекали на кінець су-
тички.

— Заходь із боку, — кричали одні на спі-
нених бахматах низько сидючи і гарапником над
головою вивіваючи.

— Ставай один коло другого стіною,—кри-
чали смерди в шкірах і ряднинах, гиллясті лома-
ки й палі в руці важучи.

А все лайка татарська, захлипування і сви-
сти сповнювали.

Глянути ліворуч — вони, глянути праворуч
— вони: в саку були подорожні козацькі.

Перший схаменувся Соколець. За ним —
Алдоким.

— Не дамося на поталу! — кричав козак, меткою шаблею собі дорогу пробиваючи. Уже він був коло дерев, уже до ліса простував, кличуки дядька за собою.

Уже був оглянувся,— коли раптом оглушив його тяжкий удар в голову.

Молодий козак зімлів, падаючи на руки слуги. Він і не бачив, що його вуй не кинувся на віть до бійки. Скрізь пана Григорія око зустріло вістря списів, що смерть йому певну вішували.

Тоді зволив його милостъ пан Григорій подумати, що і в Московськім дикім краю треба своє лице мати і просто стояти.

І ставши просто, сперся на шаблю, підбочився і очима згорда пас голоту, що його оточила і все тісніше в собі замикала. Та шаблі не ви добував, а що хтось старший назирі за стовбурами дерев ходив — промовив гучно:—Слухай!

А коли ще не все втихло, тоді як у дзвін ударив і очима блискавки метнув: — Слухай, що я скажу.

І всі втихли, і сам Соколець з Алдокимом, що здалеку з хащів ледво притомні дивилися — принишкли. Тільки очі того старшого зза кущів дивилися, глузливо вибліскуючи.

— Чия рука до мене витягнеться, тому — зась, тому руку утну. А чия голова мені в дозрі завадить, тому голову зпліч. Чого єсьте стали, як вовки з очима жевріючими? Учиню вам одсіч козацьку — яку самі побачите а й пожалуєте вельми свого віку.

Ідіть собі звідки ви прийшли, — я ж вам не неприятель, — і нам у посварі бути не потреба. Віри я однакої з вами християнської, ба! грецької, і жити нам, як братам.

Коли ж пан Григорій оглянувся — жовті,rudі, чорні „армяки”, шкіри і каптани стиснули-

ся ще більше. Ще більше рук простягнулося до нього з плітъми й нагаями. Де хто тятиву луків напинав, очей з козака не спускаючи, якож людська увага найбільше готових до смерти вподобала. Глянув поперед себе, а зблизилися до нього, як голодні пси, спішенні райтари московські.

— Хто ж над вами голова? Хто вам лад дає? — із простими людьми битися не хотячи, запітався пан Григорій. І тоді з гущавини, ламаючи віття і спотикаючися об пеньки, виніс чорний кінь попа, що його лица під капою не було видно.

Особу духовну побачивши, кинувся пан Григорій, шапкою війнувши, поперед нього. Знав він своїх вірі грецької панотців, що вольність любили і козацтво у поход благословляли. І цей був певне шляхотної вольності і благочестя ревнитель.

— Отче духовний, — говорив шляхтич,—не дай у зневагу благочестивого козака, стримай своїх людей. Не на те я до братів своїх сюди прибув, щоб від ломак марно згинити. Дзвони церков московських і побожний голос того народу вчувши, прийшов я до цього краю. Хоч не однакової крові, але однакої віри ми — нація козацька — і ви, люде царські. Персами своїми ми татар у наш край не пускаєм, до турків сягаємо, та й ви, чув я, проти нехристів боронитеся. Чиж не є ми братерсько битвами охрещені? Чиж один у одному не пізнаємо брата із шаблі і хреста?

— Братом мене звеш, собако зизовата? Бачу, що не пізнав ти мене, — скрикнув піп і вдарив коня, а коли той з налитими кровю очима навзводи став, — одхилилася капа ряси попівської. Тоді пан Григорій пізнав у лиці, перетятім червоними пругами чоловіка непевного, що під Нарвою за купця - голендру себе подавав.

То коротко було! ось упали копита кінські на шляхтича українського, той у бік сахнувся,— не встиг і покотився копитом копнений.

Припавши за кущем із своєї криївки слідкував Соколець за тим, що діється, усе до бійки рвучись.

— Не попушу, — важко дихав, — не попушу голоті рідного дядька. І проклинає, як несповна розуму людина.

— Не наша сила,—шепотів над його вухом Алдоким, трясучись од страху, — сеж тубного старости вивідувач присяглий. І ніякий з нього піп, — тільки мучитель людський, що на границі чужоземців ловить.

22.

Тимчасом коник московський трудовитий, головою киваючи і хвостом вертячи, вивіз бочку з вином та філософа із хащ і нетрів. Здрімнувся був філософ, але гамір обудив його. Віз рипів уже на дорозі, а недалеко на сугорбі люде військові гукали і в роги сурмили. За сугорбом було видно деревляні domi майже без вікон.

На самім сугорбі верхи спинився чоловік огорядний, сопун, правдивий всеїда; його червоний убір червонів здалека з під опанчі, а велика лисяча шапка з зеленим верхом спадала аж на самі брови. Ані гикнув той чоловік, ані устами зарослими бородою і вусами не рушив, — тільки чорними плямками очей поперед себе дивився. А перед ним спішений із шапкою в руці кланявся дивний піп, що то полював на людей.

— Раб твій, боярине, таможенний галава, пад'ячий Афонька Авдееф низъко тобі чолом бе і довголіття зичить...

На поклони Афоньки боярин воєвода і не поворухнувся.

— Ловлю я, сам знаєш, і маклаків чужоземних і „корельських дітей”, і всяких гультяїв, що нашему государю,— знов упав на землю ниць Авдееф, — великому князю московському, злодійство і ропусту хижацьку чинять. Тяжка є моя робота і небезпечна. Не один раз лісаки — злодії, піймавши мене, пораненого зоставляли на призволяще, — гадаючи, смерть мені завдали. Та св. Прокопій Устюжський і св. Сергій Московський, опікуни наші, — знов упав ниць Авдееф, — рятували мене досі. І я, боярине мій милостивий...

— Бреши, бреши псе, — сказав спокійно боярин, а голос його був за тонкий, із так грубого живота виходячи, — бреши більше! А скільки хабарів, скільки окупів поздирав ти із гультяїв, людей лісових і чужинців?

А коли почав клястися Афонька, відпекуючись і цураючися, просто запитав його боярин:

— Чого хочеш, псе?

— Неприятеля самого государя нашого зустрів я; чув я, як — показав Афонька на безпритомного зомлілого Трембецького, — як він,—страшно вимовити, злорічив на саму віру і на маєстат великого князя нашого, хай його тяжкі тортури не минуть, цього лиходія! Ось він, ось він, — тягнув шпигун московський тіло шляхтича козацького під самі копита коня боярського, — ось він душогуб литовський, що тайно границио перейшов, — слідив я його — що на саме життя государя нашого умишляє. Ось він — привіз я його!

Тут боярин підвів звішену на груди голову, і подивився на Трембецького, а потім на його винувателя.

— А звідки ж ти, слуго, про тоє знаєш? — спитався тонко із скреготом.

— Бачив я, боярине його торбу.

— І що? Покажи, — кругле лице боярина напружилося і налилося кровю: він дивився в очі холопа.

— Нічого нема в торбі, — кланявся низько, більш як крейда, Авдієф.

— Тож, чого мені, бояринові, придабашка-ми своїми голову у кlopіт уводиш? — іще тоньшим, страшним голосом крикнув боярин.

— Чого смерде хочеш?

— Смерти його хочу і на його погибель присягаю, — стиха і помалу сказав Афонька і раптом упав на коліна.

— То в тобі є свідок і обвинуватель разом? Та ще у такій справі, як безчещення імені його царського величества? — при останніх словах підніс трохи шапку свою боярин. А знаєш ти, що то значить?

— Знаю, — зігнувся ще нижче Афонька. Слово і дело! — ледве чутно додав.

— Слово і дело! — крикнув боярин верескливо і поклав руку на шаблю.

— Візьміть обох, — показав він на півживого ко-зака і на подячого, — скуйте їх ланцюгами, і же-ніть батогами аж до самої Москви білокамяної. Буде правда, Афонько, по твоїй стороні, — замучать його, а тебе випустять; не буде правди по твоїй стороні, замучать вас обох.

Райтари почали заковувати дріжачого од страху і жадоби помсти Авдієва, а боярин пово-лі обертає коня, простуючи в дальшу дорогу — по учиненню справедливости.

Саме на нього віхав пан Латка, сидячи на бочці, з усміхом лагідним до москвинів. Трунок, котрого зажив небагато, однак багато веселості і козацької фантазії у філософі обудив. Здавало-ся йому, що в ридвані ректорському віздить він у юрби риторів, авдиторів, філософів і інших

бурсаків Пресвітлої Академії Київської. Иржання коней видавалося йому клекотом молодого сміху, а гамір московської лайки — словами пристойного привітання.

— Vox faucibus hoesit! — сказав до воеводи Симеон Латка — Vox faucibus hoesit, пане милостивий, який твої авдитори галас ізняли, побачивши мене, магістра і доктора Латку... і з тими словами, звертаючись до боярина, мало не впав із бочки, бо недобре дистанцію собі облічив.

Але слуги підхопили приятеля Бахусового і до боярина принесли. Вельми московський дигнітар йому приглядався, чи то не є страшний який чоловік, або може несповна розуму?

А пан Латка-Старунич, не міцно тримаючися на ногах, ірвався сердечно до боярина, його за якогось свого приятеля взявши: — Ізвідки ж ти тут із Білої Церкви, отче Паликопе? А пам'ятаєш київські часи молодості облесної? — вигукав веселошів повний і вчав деклямувати, підморгуючи, вірші з інтермедії:

— Зрадливая юна,
Козацька фортуно,
Служиш чоловіку
Лиш в молодім віку, —
Нас старших забувши,
Втікаєш во глухи...

— Чи і цього, боярине, скажеш закувати? — спіталася якась добра райтарська душа похмурого боярина.

— Цього теж пішліть у Москву, але не сковуйте. Мій опікун і покровитель, боярин Ртіщєф, давно збирає такіх комедіянтів, і з цього буде задоволений. А бочку — до моого двору.

І оглянувши ще раз дивно белькотливого Латку од голови до стіп, ступою рушив далі в путь певне на лови винищувати зраду лісову і чужоземного духа викурювати.

Тільки кілька московських жовнірів на чолі з приставом оточило обох скованих і вже сплячого Латку—Старушича на возі тай вирушили проз саме місто Новгород аж до далекої Москви.

23.

Коли вірний Алдоким прийшов до раненого Сокольця з вістями, що обох кумпанів Москвини хоч нарізно, але однако до Москви забрали, пан Петро не вагався. Рушив разом із вірним слугою через болота і ліси, що високою стіною як стали коло Новгорода так кінчалися аж коло самої столиці царської.

Його милості пан Петро у молодості своїй, щей прихильної до життя вдачі будучи, вірив міцно, що коли вуй його пан Григорій до чого взявся, то тое довершить хочби всі царі московські були тому наперекір. Од часу побуту в Ревалії вельми спішилося однак йому виправу докінчити, а тепер він поспіх подвоїв, про рятунок вuya і зустріч із філософом гадаючи.

Ішли пішки, їхали возами, дорогами водними линули, а приставали тільки де ззісти та трохи переспати.

— То є запорозький марш, — казав Сокольець, оброслий бородою, до Алкодима, що терпеливо ніс клунок на плечах. Як меч Божий, Запорожці йдуть. Сьогодня ще сплять Турки спокійно, а завтра степ чорноморський куриться, бо то полки рицерські до чайок шикуються. А ще чотири дні і — дріжть найбільше в світі панство турецьке.

Бо триста чайок по сто людей впадає на Синоп, а чотириста Кілію огнем палить. Запорозький марш на увесь світ славний! Того ж року, — додав з гордістю козак, — як той славний

поход на Кіллю був, то я вродився. Тому й Марс мені помагати має і фортуна козацька, що рицерам світ субмітует.

І знову шарпав Алдокима в путь.

До сел хочби й найглухіших не вступали часто, — Алдоким змайстрував лука і бив звірину, потім патрав і варив їстивне на кілька днів. Бив білиці, вепри, олениці, раз навіть оленя забив великого.

Лишень, коли по забиттю скочив із засідки, до здобичі з другого боку плигнув малий „лесак” у шапці з телячої шкіри — і ножем хотів собі відтяти кавалок мяса від здихаючої звірини. Був миршавий з майже невидними очицями і не говорив нічого.

— Ов, — сказав Алдоким, — ов, теляча шапко, можеб ти попросив у мене мяса?

Маленький чоловік став і жалібно дивився на високого Алдокима і на Сокольця, що надійшов.

— Чого не здіймаеш шапки? — спишнів раптом Алдоким і рванувся до „лесака”, — той відскочив, белькочучи перелякано.

— Що він каже? — спитався зацікавлений український шляхтич.

— Ет, — пробачливо махнув рукою Алдоким, — од попа йде до дому, своїй дитині імя несе, та мяса на хрестини просить.

— Та чого ж шапки не здійняв?

— Бо піп йому у шапку молитву відмолитував щей імя немовляті дав, тепер біжить із тим додому, щоб витрясти на дитину чим скоріше.

В хащах лісових зустрічав Соколець оселі цілком диких людей, котрі хоч називалися християнами, не знали хреститися і вміли лиш одної молитви: „Золотий Боже, Мати й Батьку, пошли нам звіра”, а Великден називали раз Великден, а раз Гусячий День.

Од великої держави Комів не зосталося й сліду. Витяті в пень миролюбиві племена ці не висилали більше багатих караванів.

Траплялися й не погане, то були самі секретарі, що не узناвали цілої Москви й царя, за те, що ті пальці на молитву складали інакше від них. Часом виття і тріск огнища доходило ушер наших мандрівників: то ересіярхи провадили своїх людей на самоспалення, напоївши парафію напитком із північної пяної ягоди, котра людей сама пхала до смерті.

В болотистих „тайболах“ ховалися найтемніші оселі, де панував кам, жрець із сорокато вимальованим бубном. Саме кінчалися ведмежі свята, і скреготливі співи під голос бубна заповнювали ліс. То тубольці, або й наново навернуті на поганську віру Москвина, обівшися киселю з вівса і горохової затірки, лягали на землю, оберталися тяжко і славили свого бога — ведмедя.

В лісах не натрапляв козак із слугою жодної влади: частіші тут були висвисти злодійських вартових, як урядових батогів. Тільки, коли зблизиться було до немногих доріг, — чутний був невмовчний скрип коліс, болісні голоси і тупіт ніг. То йшов один по другім „вивод“ московський; щоб закріпити якийсь край за собою, або по повстанню, Москва переганяла цілі села за сотні миль на інше місце.

Якось удосвіта пан Петро з невідлучним Алдокимом вийшов на дорогу — побачити хто їде? Ішли смерди, найубожіші селянє московські, молоді й старі, підпоясані ликом, босі, в баранячих шапках і без шапок. На возі сиділи скулени, попритулювані до себе їхні жінки і діти, хороњачи свій мізерний скарб — посуд. Ішли здалека,

бесилі були вельми й заболочені. Попереду далеко маячили постаті кількох стрільців на конях, що вказували путь переселенцям.

— Ізвідки ви? — питався пан Петро, ставши на узлісся, сам огорнений їхнім смутком.

Ніхто не відповідав.

— Звідки вас вигнали? — питався Алдоким заглядаючи в їхні понурені лиця. Один по другим їхали вози, крок за кроком ступали люде.

Вкінці якийсь дід підніс голову і глянув на козака, а жовті лагідні його очі світилися від болю:

— Звідки ми, куди ми йдемо? — гірко вихарчав він з себе. — Хто ми такі? — додав із півбожевільним усміхом. — От — блудяги ми, без дому, без нічого. От ідемо, аж упадемо.

От — блудяги ми, женуть нас, а куди?... і показав на небо з жахом, — Йому тільки відомо.

І пішов далі, моргаючи слізовою й перелякано, — чи не сказав за багато?

По війнах із Шведами і Поляками, по тім, що чинили Українці, Литвини і таки свої люде, здавалося, — двигтіла Московія.

— А це хто? — запитався здивовано пан Петро, уздрівши велику громаду людей, що з палицями й сокирами, стіснившись, обережно йшли вперед: — чи то не на влови, на полювання?

— Ні, пане, — промимрив Алдоким з одного позирка пізнавши хто то був. Це не мисливі.

— Волоцюги, „шіші”?

— Ні, то чесні люде, — образився слуга. Вони з села на роботу вийшли. На літню.

— Якаж то робота?

— Це волость на волость іде. Улітку завжди так виходять. Діти, жінки поховають, а самі йдуть попробувати чи нема чого в сусіда пограбувати? Заробіток такий, промисел можна сказати. Ні, то люде чесні.

Чим далі, то все густіше лежали села. Укривалися в байраках, ярах, бо ще було памятне недавнє татарське панування, бо ще вчора насакували убивці царя Івана Лютого.

Близько було місто Гнилих Вод — Москва.

24.

Пан Григорій Трембецький чув, що не стає йому віддиху у тому безнастannому ганянню, як сікли його плечі батогом посіпаки конвоїри.

Лють — *furor ukrainensis* — його обхоплювала так, — що все нутро, йому здавалось, палилося в нім. Очима пропалив би він і патлатих своїх мучителів, і жалібні білі берези, і каламутне небо і в самій кривій дорозі яри зорав би зором. Не то, що вели його як пса ланцюгового і давали їсти кілька шкоринок хліба на день, не то мучило його, що невільником стався, але то,—що так лехко дався взяти, без ума вірячи Москалям. Залізну натуру маючи і проводирську натуру, не боявся нічого пан Григорій, але тяжкі мислі його трудне серце стискували коли, думав він, що із смертю його впаде замір великий. Тяжко змучений, битий із крівавлячими стопами, метикував пан Григорій над долею своїх кумпанів і мислі свої їм наздогін пускав. Чи не згубив листа Латка-Старушич? Чи довезе його до Москви, і чи він сам, Трембецький, дойде до Москви? Чи попрощадить своїх далі залізною рукою до мети?

З ненавистю дивився він на, здавалося йому, найдикішій у світі народ московський. Зустрічав очима виголоднілі села, спалені халупи, „виводи“ переселенців, і часті шибеници, де Москалі вішали своїм улюбленим способом — догори ногами. Часом і на білих, лагідних березах, зігнувши їх своїм тягарем, висіли з виваленими чорними язиками покарані люде.

Часто стрельці — конвоїри уряджували забави з Трембецьким. Вони насміхалися з його мови, з його певної себе ходи. Вони били його палицями по ногах, щоб навчився плентатися, як вязень. Його поставність козацька була для них обридлива, — хотілося їм, щоб він скулився і згорбився і штовхали його умисне до баюр, щоб умити болотом. Але найбільше їх дражнила його мовчазливість і нехотіння відповідати, — в цьому вони вбачали найбільшу вину цього чужинця, що так чи інакше мусів у Москві згинути. В люті своїй за його погірдливу мовчанку били його так, що колиб не страх перед царським судом у Москві, вониби затовкли упертого шляхтича на смерть. Вони душилиб його всі своїми задами і удушилиб хочби за те, що він віддихав вищістю.

Але вночі мав пан Григорій найтяжче: вязень прикутий до нього, Афонька, ані хвилини не забував про свою помсту. Змучений як і його паристий товариш він умисне не спав, був чуйний і раптом — Трембецький зривався облитий нечистотами Москаля і чув регіт Афоньки.

Той мстився плюванням, пусканням вітрів у лице, найдикішими вигадками, які насунула йому його лісова фантазія.

— Брат я твій кажеш? — хихотів він. — Ти — націє козацька, побожна, ти, шляхотносте, ти, зичливосте? Як ти посмів мені ласково життя дарувати, ти?..

— Брат я твій із шаблі і хреста? чекай, побачиш як будуть тебе колесувати, розпинати, тортурувати в Москві, о, будеш із вилупленими очима лизати руку ката, щоб тебе тільки вбив швидше, ти шляхотносте, добротою ходяча! На чотирі частини розрубають твоє тіло. Одрубають руку, потім ногу, потім знов руку і ногу, а як будеш ще белькотіти, вирвутъ язика і собакам, твоїм братам, на пожертя кинуть.

І вони обое — один балакучий, запінений і другий мовчазний, із затисненими устами боролися скажено, кидалися, кусали один одного і завмиралі змучені до вичерпання в тісному якби братерському стиску, обіймах.

Пан Григорій чув, що всі сили людські його відступили, земля здавалася йому з заліза, а вітер з міді, — і почував, що лише йому зісталося, — втікти поки ще єдиний слуга його характерності, — його власне тіло могло йому служити. Кожна крапля крові звала його до втечі, кожний ковток повітря підбадьорював його: „Втікай поки ще не впав ти на силах, і поки Москва далеко”. Пан Григорій заплющував очі і на людей не дивився, щоб ніхто не пізнав з очей його про що він думає.

Ішов усе більш мертволицій і німий.

Та скоїлося так, що один із „виводів” московських збунтувався. Були то вигнанці з далеких десь аж над Оки татарських сіл. Московські наїздці вирізали усю їхню шляхту і священство, погвалтували жінки, попалили оселі і вигнали сумирних із оголеними головами татар у супроводі кільканадцяти верхівців у „вивод” на північ. Однак непізнаний ніким із чужинців перебував серед понурих мусульман молодий мулла і це було вночі, коли збунтувався за його проводом московський „вивод”.

Конвоїри і пан Григорій зірвалися на ноги, а їх сплячих оточили страшні ревучі постаті, що вимахували запаленими кілками і гилляками з огнищ. Запізно — стрельці почали падати один по другім під ударами визвірених татар, що пізнали в них своїх катів. Пан Григорій зрозумів, що сталося. Одним скоком був він на плечах свого співзакутого, в темній траві рука купця відгрібла камінь, і за кілька хвиль сонний Афонька, би-

тий без пощади, безтямно—перестав здрігатися під ударами Українця. Ще хвиля і піdnіши по дорозі сокиру козак був далеко від місця битви. Тим разом він був певний, що, падячий царської величності, Авдєєф, більше не встане із своїм „Слово і дело”.

Окривавлений, обшарпаний і блідий біг пан Григорій, тлумлячи в собі крик.

Біг поперед себе; одною думкою його було, — відійти як найдальше; перескачував через потоки й ями, продирався крізь хащі, аж вкінці змучений заліз глибоко у кущі деренини і одразу заснув.

— Овва, — почув раптом над ухом, — а куди ж то, пане брате, вибрався?

Вже сіріло і в світанку побачив пан Григорій постать височенну в козацькому жупані. Був то певне один із кавалерів фортуни, що тоді їх не один відділ блукав по Московії. Велітень не був страшний і до козацького убору купця усміхався.

— Бачу з одежі, що ти нашої крові.

Я — Клим козак, нетяга,—на Русь, на Україну вертаюсь, — проказав він удруге, — а куди ж ти, пане брате?

Пан Григорій згадав Україну, що як сон йому засвітилася, Він тяжко дихав. Він ледве встав — побитий виголоднілий. На його тілі не було неболючого місця, а сліди від батогів кривали. З давного Трембецького тінь зісталася. Він підійшов до Кліма, зів трохи припасу, що ним козак почастував. Мовчав, бо голос йому не йшов.

— Щож, брате, — показував козак, — куди? Оцею дорогою на Литву а там і до дому, а тою другою — то до Москви.

Трембецького очі блиснули.

— Тою другою волію йти, пане брате! — сказав і пішов поперед себе, не озираючись, дорогою на Москву.

25.

Трембецький мандрував більше вночі, а вдень крився в хащах і спав. Ішов і нутро його палилося від сумнівів і нетерпеливості. Багато було вже й сел по дорогах, ніхто його не зачіпав.

Часом ішов не сам, але з іншими ще більш маломовними людьми, як він.

Коли одної ночі йшов так пан Григорій, — великі клуби дивного запаху попливли йому назустріч.

Все гостріший, пронизливіший, терпкіший оточував заховані в нічнім тумані domi. То був солодкавий запах патраного мяса і юхти.

Коли розвиднілось, — Москва випірнула відразу широка, душна й деревляна.

Коли в товаристві двох обідранців пан Григорій уже зближався до міста, здавалося, — вибігло йому назустріч стадоrudих московських церков, а отари сірих домів вилягли під проміння сонця.

А до двох обідранців вийшов із найближчої землянки малий кульгавий чоловічок без ніздер і запитався гостро:

— А Міхалка де?

— У воду посадили Міхалку.

— „Шут яво бярі”, — сказав холоднокровно чоловічок, — я тут іще двох маю, що мені допоможуть.

І всі троє зникли так швидко, як тіні.

Шляхтич зостався на вулиці сам. Та вулиця була глибока, як барліг, і в жовтому болоті її, що затінене, ніколи не висихало, — ходили худі завжди вискалені псі і згорблени люед.

Страшний сморід панував над цим передмістям, де не було ані одного дому огороженого. Це не був звичайний сморід, котрим виливані з дверей помиї і нечистоти пахтіли, але інший — уїдливий пах юхти.

— Певне тут тую московську шкіру виробляють,—подумав пан Григорій, тай відійшов спішно на бік і тісно притулився до деревляної стіни дому. Всі перехожі то само зробили.

Середину вулиці їхав швидко віз із монахами, котрі били нещасливі спінені коні.

— Д'ех, — кричали монахи весело, — ех... давай дорогу — а то вбємо, — і гупали пянісенькі з возом од одної баюри до другої.

— Деж отець Ферапонт? — сказав сам до себе, побожно кланяючись, уважний дідок, що видно знов монахів, — деж отець Ферапонт, що з ними, голубчиками, їздив все, що так добре претверезість і самовтримання говорив?

— А ти, дурню старий, не знаєш де отець Ферапонт? — буркнув коло нього насмішкуватий гостроносий хлопець: — отець Ферапонт позавчора у слободі пьяний у винниці в котел впав і зварився.

Пан Григорій, не слухаючи сварки, що почалась, пішов далі.

Поза людьми простими, що всеж коло якось діла крутились, — найбільше було тут духовних осіб московських. Чимчикували собі потихеньку по грязі, благословляючи перехожих час од часу. Дехто з них ніс під пахами пляшку пива кардамонового, а не один знов добрі смак міду білого або й вишневого, або й самої боярської романеї. Якийсь піп певне змучений духовною бесідою уклався спати просто в грязі. Коли ж його збудив перехожий, сказав сердито, підводячи червонолицю голову: — Чого зачіпаєш? Таж сьогодні — свято.

— От козел, — сказав на то перехожий доброзичливо і пішов далі.

Пан Григорій мав на думці одно — Латку-Старушича зустрінути; певне десь буде диспутів слухати, — гадав Трембецький, тому й потягнув за громадкою старих попів, що кудись спішли вельми.

— До Митрополичого Двору, — говорили між собою.

— Певне якого славного казнодію послухати йдуть,—подумав і дав ходу за ними шляхтич, але питати боявся, щоб у ньому Черкасина не пізнали,

Попи йшли довго, а вкінці, взявши в жмени поли ряси, так швидко, що пан Григорій ледве встигав дивуватися по дорозі на великих церкви, що їм подібних не бачив ані в себе, в Україні, ані в Польщі, ані в Молдаві, так рясно розмальованіх, так бундючно повипинаних і сорокатих.

Тай юрби, що він зустрічав, були сорокаті хоч обідрані. Великих бояр московських по останньому бунті, де головніших стрельці московські скатували, не видно було. Зате ходили в уборах аж по пяти у гострих суконних шоломах якісь розстеби, розхити і нечоси з галябардами або й з топірцями. Той були царські стрельці, що недавно бунти вчиняли і бояр пограбували. Всі цьому неохайному війську ретельно дорогу давали.

Коло самого осередка Москви, де тиснулися весело й дико розмальовані вежі на переляк та подив людям поставлені, інші величайки військові купами сунули. Були то Угорці з карабелями й топірцями при боці, німецька драгонія у високих чоботях, голендерська і французька піхота у широких капелюхах. Багато було й стар-

шин: що п'ятий, що десятий жовнір. Одного такого мушкетера з високо і тонко закрученими вусами обстутили нетерпеливі Провансальці і кричали, замахуючись пястуками:

— Ти, полковнику, береш двіста п'ятьдесят рублів місячно, а коли ми за свої рани хоч гріш дістанемо?

— Мені самому од півроку цар не пла-тить, — виправдувався полковник. Тоді хтось збив йому з голови капелюха і крізь ростріпане волосся на чолі у нього пан Григорій прочитав випалену літеру „G”, що на певну знайомість Із французькими галярами злочинців вказувала.

— Світовий офіцер,—подумав Трембецький, та зустрівши іншого з літерою „M” (мордерця) на щоці, перестав на тоє зважати.

Попи станули громадкою під Тіунською ізбою в дворі Митрополичім. Там були сотні їх, бо то була биржа попівська, „Крестцами” звана.

Сюди приходили парафіяне з усіх церков Москви іще вдосвіта і наймали їх до себе на службу Божу.

Дехто з полів уже тонко або й товсто за-водив, щоб свій голос наймачам показати, тим своє прозвище козла оправдуючи. Дехто стояв з калачем у руках і торгувався. Колиж мало такому давали за відправлення служби Божої,— підносив калач до уст і кричав: — Не торгуйся, а то закушу.

А такий піп, що рано зів булку і поскоромився, як відомо, до відправи, навіть панахиди не надавався.

— Не хочеш,—казав один високий, чорний піп до миряніна,—не хочеш дати чотири деньгі за похорон, так я підожду, аж тіло розложиться,—сам прийдеш до мене.

— А скажи,—іспитував другого попа один

із наймачів, — скажи чи Ілля пророк був перед Різдвом чи після?

— Не мое діло знати, — загуркотів басом піп,— я з голоса обідню служу.

Але тільки вибраних наймано до церков, а багато попів завдрісною стіною стояли здалека і тільки приговорювали та кляли. Була то гірша порода осіб духовних, заболочена, в уборі простолюдинів, що тільки хрести на персах та часом шапки мали попівські. Такі власники коня і возу, більше в супряги ходили та крам возили.

Його милості пан Григорій даремно шукав високої постаті Симеона Латки серед цих людей.

Дні минали за днями, під брамами усіх церков спинявся Трембецький, заглядав через поріг усіх шинків Москви—і не знайшов своїх кумпанів. Почав думати про вязниці, поля тортур, і цвінтари. Тих в Москві усіх одразу звідати не можна було.

Голод і рани докучали пану Григорієві — а ще більше смуток душевний. Ідучи понад сморідливими водами Москви-ріки такими словами до себе говорив:

— О, Москва, Москва, чи зогнию в tobі так, як усі в tobі гниють? Стільки нещастя в tobі, стільки сліз і горя, що й у цілому світі стільки не має. Найбідніший чабан козацький є щасливіший од твоїх князів. Скрізь гниль у тебе і потоптання віри й любови, і скрізь безнадії знак.

— О, Москва, Москва, певне тому жорстока еси, що свої нещастя світові несеш, як віру.

— Ти не знаєш, що то вільне й живе, потоптати мусиш усе веселе, — задухою світ Божий зробити хочеш.

І тяжко стомлений біг поперед себе пан Григорій, чуючи за собою стогони, лайку і ляскання бичів—одвічну пісню Москви.

Біг і впав так, і віддихав тяжко, в глинястий беріг скорченими пальцями впившись.

І почув що став над ним хтось. Розплющив очі,—а то Афонька великий і мертвий став над ним і сміявся жовтими устами. — Вздиблю тебе!—кричав звисока московський крик одвічний,—Вздиблю тебе!—простягав довгі руки, щоб душити,—і сміявся.

— Не вздибиш, марол—зірвався козак, і мерлець розплинувся як трійливий дим на вітрі.

Г чув Трембецький, що сили покидають його, і що сон йому очі застилає.

27.

А тиждень тому почав шукати філософа інший шляхтич з Полтавщини, — румяний, чорновусий пан Петро Соколець-Вяжевич із довготелесим Алдокимом, що випочивши добре в заїзді,—вирушили до Китай-городу, де в новім Гостиннім Дворі були і склади товарів, і сама биржа. От, таке місце, де люди несплющи щей ретельні зустрічалися.

Шаблю свою мусив Соколець приховати, бо чужоземців дуже боялися Москалі і збройхньої не любили, певне маючи непогану память.

Вельми все цікавило Сокольця—і високі чорні шапки перських купців, і гордовиті постаті англійських, голендерських і данських морців, і довжелезні бороди й грубі животи купців московських.

— Чим ширша борода і чим важче черево, тим у нас купець багатший, — казав Алдоким. Дуже вони таких шанують, бо, кажуть: до широкої бороди — загребуша рука. А найбільше купці тутешні шанують тих, хто обманює добре. Одного Голендра, що їх усіх колись у шори вбрає, собі за старшого поставили..

Дивувався пан Соколець-Вяжевич і жінкам, на котрих зиркав із духом молодим. Що котра була не стара, — то мальовані вельми уста мала і щоки на буряк червоний, і очі вуглем підведені.

Фльорок між ними було багато як то завже біля місця торгового. Стояли в дверях і в вікнах сиділи, як горобці на галузках, на сонці.

Як глянув Соколець угому на тії птахи то посховзнувся, а Аллоким мало до баюри не впав.

— Овва, — сказала росхристана Московка, в вікні гріючись: — чи ж то того дива жіночого ніколи не бачив?

Одного дня на перехрестю двох улиць близько Нового Двору почув Соколець музику, здрігнувся, а сам учинився німий і глухий.

Не тоє, що музики грали, коли по бунті усе місто принишшло, але тоє, що то бандури грали козацькі, пана Петра вразило вкрай.

Предерзостно, публично і в веселости духа невелике товариство козацьке йшло і на бандурах походних вигравало. Попереду в кармазинах ішов молодий завадіяка гостроносий, чорновусий і, не маючи певне жоломійки, до грання стулив долоні і присвистував хвацько до запорожського маршу. Йшло собі козацтво так, якби світ до них належав.

Соколець дивився на них з утіхою і зблизився до свистуна - паливоди.

— Агов, Негребицький, як ся маєш, пане брате? — сказав весело і вхопив за рукав.

— Відчепися, бородатий, — вирвався Негребицький досадливо. Чого хочеш од мене ти, павре московський?

— Ей, братчику, чи давно ти став своїми людьми гербувати? Чи ж забув ти, як ще сам у брацькій школі ішов до лісу по лозу разом із павпрами бурсіюсами?

— Петро! І ти тут! — пізнав Сокольця ко-
зак і нум обіймати.

— О, було, було, — сказав він наобіймавши-
ся, — нераз нас Василіяне *ad virgatum* провади-
ли. Довколішня шляхта зізджалася дивитись, як то
нас *rector magnificus et professores* не з книгами
тільки з сокирами провадили, і не до муз взива-
ти казали, а оную стрункую лозу нравоучитель-
нуу на нашуж спину стинати. О, гладні і хлад-
ні школи! І Володимирська, і Менська, і ти Київ-
ська *alma mater*! Дайже тебе ще раз обійму, бра-
те уже яко син Марса, а не внук худорлявої
Атени-Паляди! — і нахилившися ближче додав тихо:
вельми добрий шиночок є тут близько. Вель-
ми добре я з товариством там собі хмелем сер-
ця і голови зогрілисьмо. Ходімо туди ще раз,
мосці панове, привітаймо моого побратима, — ска-
зав до всіх Негребицький.

І розганяючи злі пси і Москвинів понурих,
прийшло ціле товариство до малого шинку (як то
їх було багато у Стрелецькому пригороді) — низь-
кого, без підлог, зачаділого. Господар виніс із
бічних дверей сулію вина і миску кислої москов-
ської юшки. Порожній шинок одразу по береги
сповнився козацького гамору.

— Чи по волі, чи по неволі, брате, ти тут,
опинився? — запитався Негребицький.

— По волі та щей твердій! — і оповів Со-
колець про те, як він Лубенщину покинув, як
подорожував, і як дядька і філософа згубив,
а з ними й те за чим мандрував.

— Обох знайдемо, — бадьоро поклепав йо-
го по плечі Негребицький, — якем зі Самбора,
знайдемо обох, пане брате.

І взявши недбало бандуру з рук сусіда, вда-
рив по струнах, приспівуючи.

— Пане, — підійшов шинкар із запухлими
очима до нього, — пане, не грай так голосно, бо

заберуть твою музику слуги на віз. Тепер по всій Москві з наказу отця нашого патріярхи їздять вони і, щоб грішних веселощів назавжди не було чути, забирають і палять усе що струни має і грати може...

Вельми посміявся з того Негребицький і всі з ним.

— Овва,— кричали,—чи давно в Москві гріхів забракло, що їх аж у цимбалах шукають? Ми інше думаємо.

І один по другім навипередки почали молоді Січовики оповідати, як то лехко беруться до кохання Москвинки.

Не один вуса тонкого закручував до гори, а на нім серця боярських доњок, як пацьорки розвіщував.

Галас учинився в шинку великий. Вояки, як то вояки, на поглумки цілий світ узяли, а вино гріло їх щораз більше.

Інші мислі, повні неспокою, опанували Сокольця.

Зрозумів його пан Негребицький,—обое ви чакнули з шинку непостережено.

За ними, допиваючи кварту, посунув Алдоким.

28.

— А щож ти тут робиш, брате? — спитався Соколець Негребицького, коли місили вони глину вулиць, простуючи до річки Москви.

— Я тут є у сторожі прибочній царя,—Іван Черкасин нам голова. А є більше людей в тій сторожі — не лиш наші люде, а й Німці, Шкоти і трохи Поляків. Тут кажуть Москалі — „нас краще чужий берігтиме, як свій”.

Потім, підморгуючи, почав Негребицький оповідати про свої любощи тутешні, та Соколець мало що й слухав — стратив охоту до кавалерських розмов, серця до того не маючи.

Сморід, що йшов з ріки, оправдував татарську назву Москва, — що значить Гнила Вода. Жовтава течія несла через ціле місто той сморід. В одному місці зауважив Соколець купу костей, що стирчали з води, не знати чи людські чи звірячі.

Коли знайомці перейшли коло Царського Саду і стали на мості, небо було повне жовтої полуденної мли і проміння сонця ледве прошивали каламутні хмари.

На тім тлі виріс перед ними за потрійним муром церковних куполів князівського замку, Кремль. Висока вежа Івана Великого подібна в своїй яскравости фарб до перської святині, церква Єрусалимська, інші церкви...

Негребицький знов і називав: Троїцька, св. Миколи, св. Михайла, де ховають князів, двір патріярхи, Вошива площа, де стрижуть Москвінів, гамазеї зі збіжжям...

Соколець і Негребицький були вже на другій березі Москви - ріки. Перше, що їх вразило, то двоє побитих батогами так, що в них на плечах, на спині не зосталося і клаптя шкіри. Кілька, певне, приятелів побитих довершували дивної операції: патралі свіжо забитих баранів і їх ще паруючі кріваві й теплі шкіри прикладали до непорушних тіл побитих. Жінки вили і плачали коло тіл, ховаючи лице в заскорузлих долонях.

Коли ж глянув Соколець із Негребицьким в ліву руч, то побачили ніби жнива, і женців, що снопи звязували. Не були то женці, були то брудні кати в засмальцюваних шкіряних фартухах, або довгих куртках. Інші сонні очі приглядалися до одного, то до другого із катованих і по-правляли свою роботу, коли їм здавалося, що катований відпочиває.

Найближчі од берега були слуги боярській піддані. На карку й на ногах кожного сиділи помішники ката, бючи тонким ремінням слугу по голій спині. Тоє було звичне в Московії, і часом слуга, навіть, не кричав при цьому. Часами ж скривлені лиця битих біліли раптом, тоді сумлінні кати поливали його водою. То були „батоги”.

Далі курилися vogнища.

Кати з кліщами і з розпаленими штабами стояли там задумливі і змучені працею од самісінького ранку. Бо виrivати і припалювати ніздрі і губи тим, що нюхають або палять тютюн, то була праця борза, а тому й утомлива. Люде з вирваними ніздрями скупчилися тісно і дивилися, як худі пси гризлися за їхні кавалки тіла.

Одному привязали тяжку колоду до ніг і підвісили його за звязані руки на ніби шибеничній перекладині, ростягаючи йому члени. „Чи ти ще будеш блузнірствувати на царське імя? — питався його високий згорблений кат, заглядаючи йому в лицезеленими очима. Але злочинець не відповідав, звісив голову і з лиця його капав піт і кров. „Він за спокійно вмре”, — сказав кат, — помішник його розпалив під ногами злочинця маленьке vogнище і густий дим змусив катованого захрипіти і закашляти.

— Hi, це не лице мою вуя,—сказав до себе Соколець дивлячися в його чорне лицє і криваві очі, і пішов далі.

Від диму й тягару оглядин цих, уста в обох козаків смаглі стали.

Не одного тут били страшним татарським „кнутом” із жил волячих,—по кожнім ударі биті показували чорний язик і вибалушенні очі, а кат припікав рану роспеченим залізом.

Кілька жінок, що продавали горілку без

дозволу царського, напів збожеволіли. Слуги ката тримали їх, поклавши на своїй спині, ноги звязані мотузками тягнули інші, а жіночі випростовані тіла, відступивши три кроки,—бив кат „кнутом” із лосевих ремінців, гострих як ножі. Жінки не кричали і не вили, бо втратили голос, але їх тіла робила гидкі і дивні рухи.

— Полна! — крикнув борзописець московський, що лічив удари. Тоді слуги поскідали на купу тіла жіночі, подібні до опатраних, обідраніх зі шкіри звірят. Коли одна з них очманіла підвелася і нетогосвітній зір свій звела на катів, хтось із них кинувся і привісив їй на шию пляшку з горілкою і написом повчаючим.

І кожну з них тим обдарували і повязали по двоє, щоб так перегнати через місто.

Один із розбійників чорнобородих із виголеним тіям сидів спокійно і мов сміявся в бороду, а на тім'я йому крапали льодовою водою. „Хоч би раз завив, бл... син,—скрикнув кат і відштовхнувши слугу, почав довгим ножем колоти в голову,—розбійник сидів спокійно; розлючений кат ударив його під бік, той тяжко, і одночасно як би сміючись, упав на бік: він був мертвий.

Хтось іззаду струсонув Сокольця за плечі, сполосаний козак одскочив і озирнувся. Той, хто його вхопив за рамена, лежав уже на землі, з його чорних очних заглиблень пливла кров,—то був свіжо осліплений.

— Ходім звідси, пане-брате, — гукнув стрівоженому Сокольцеві його товариш.

— Ні, я кожного вид бачити мушу, — ачей пізнаю вуя або хоч навчителя моого, філософа Латку-Старушича,—одрік молодий козак завзято.

Довго шукали обое. Невідступний Алдоким помагав їм.

Повно було заборгованих, котрих випроваджувано, бито грубими палицями по литках

і знову вкидано до вязничних веж, багато було злодіїв, що їм утинали одно або й обидва вуха, обіч гнано по кільканадцять людей на Сибір, „на ловлю соболів”—на биття до кінця життя; му-чену гультяїв при вогню, щоб казали, де закопані скарби,—ба! не вистачало қатів, — царський наказ вислав того дня кільканадцятьох різників із міста катам на поміч.

Перед двома колесованими зупинився пан Петро—вельми був знужений сонцем, що пригрівало крізь тумани пилу, виттям псів, зойками катованих, а ще більше шуканням за рідним дядьком. Тай Негребицький трохи підтоптався і витирає лицьо китайковою хусткою. Алдохим же згорбився вельми.

Обидва колесовані вже вмерли. Їхні чорні лица нічого не висловлювали, як кавалок мяса, а тіло випяте висіло на виламаних руках і ногах.

Нараз виття з під землі, здійнялося:—Браття мої, браття!

Це був третій закопаний по шию в землю і звернений лицем до колесованих. Лице його висохло і порепалось, од болю, якби камінь придорожній.

Петро Соколець мало не натоптав на цю людську голову. Поволі відступив козак від неї аж спіткнувся об тіло людське лежаче.

Глянувши на лицьо сплячого, пізнав молодий козак знайомі риси, але змінені, сухі, поливою біди поляті. Спочатку здалося йому, що то може неживе тіло, і Соколець струсонув лежальника.

Той звів голову, а потім сів, слабий бувши, і дивився поглядом каламутним перед собою.

Серце Сокольця розболою взялося.

— Гей, дядечку, чи не достали ви болісти якої?—запитався.

Вогники давнього Трембецького засвітилися

в очах обшарпанця. З помочею Алдокима й небожа звівся він на ноги.

А тоді відповів уривчасто:

— Риски не брав я в уста, хлопче, за вами обома шукаючи тут.

Потім похапцем докинув: — Деж філософ? Деж лист до пана Грамена, медикуса?

І відіпхнув поміч, стараючися йти просто. За ним ішов Соколець, усе товкмачучи, і Алдоким, усміхаючись широко і заспокоєно.

Тимчасом Негребицький відійшов далеко і спішливо аж поли жупану майоріли.

Як молодий півень, роспустивши крила, летів насоком.

Бо гонів кілька поміж рядами катованих і мертвих, у гнилім пилі, смороді крові і гарячі літа поволі їхав візок із Кремлю до мосту на річці. Перед візком бігли слуги і кричали „дорогу!”, а на високих подушках і перинах сиділи дві жінки з боярства московського: старша і молодша. Вони відкинули заслони з лиць. Ніздрі їх роздималися. Під чорними грубо на палець мальованими бровами, — очі світилися, а міцно полуяяні мальовані щоки робили, роскриті в бездушному усміху, вологі зуби ще біліщими.

На жінках було рясно одягі, але спека і запах смерти зворушили їх,—молодша роспяла ковнір і важко дихала, і сміялася, а старша не-притомна, мовчазна розгорнула плащ і отласні вбори,—на футро плаща вилилися її великі груди, виблискуючи проти сонця.

Серед душних випарів, криків і благань, напівпримкнувши очі, лежала вона на возі безсоромна, тяжка й розпатлана.

29.

Крізь амбразуру вікна було видно, як перший боярин на коні замахнувся і оперізав пліт-

тю другого у зеленім каптані і в невисокій лісичай кучмі. Той стягнув узду, чорний кінь його обернувся, як змія, і присів на задні ноги, а їздець ударив в лицев першого своїм канчуком.

Кріавлючи, з синцями на лицах вони смагали один другого, танцюючи і пригинаючися на конях. Врешті боярин у зеленому впав із коня,— тоді хроплячи і ржучи, чорний кінь помчав до царських стаєнь під мурами. Тільки гоготіння і крики слуг, що збіглися на це видовище, вказували на те, що щось сталося тут, бо й побідник, низько склонивши до луки, затяг коня і зник, чуючи свою провину.

Пан філософ уже другий тиждень перебував у боярина Ртішева в хорі. На Москву хиба з вікна дивився, своїми мислями заклопотаний.

Так і тепер dominus Латка-Старушич, що грав чорні дамки на варцабах, здобув зручним посуненням дві білі, виглянув на Кремлівське подвіря і заявив співграчові:

— Скінчилося duellum боярське.

Його супірник—старий, високий костистий, ще худіший од Латки, в чернечій священничій рясі нічого на це не сказав.

А потім раптом посунув свою дамку. Симеон Латка-Старушич, не надумуючися довго, відповів йому посуненням. Тоді настали тяжкі хвили для чорних. Білі перескачували, брали їх, як лускали горіхи.

Вкінці філософ тільки здvigнув раменами:

— Гм, отче Епіфаній,—пробурмотів сердито,— прийшла моя коза до твоєго воза.

І відсунувши незадоволено варцаби, запи-
стався:

— Чи љ тебе тут Москалі хрестили?

Епіфаній Славинецький боком звів лобату голову з чорними, як вуглики, очима. Потім, на-
думавши, сказав лагідним і приємним голосом.

— Щож,—не про чужії слухи кажучи,—хрестили. Хрестили, *domine*.

А потім розвів руками дуже довгими і сухими.

— І кого тут, братку мій, не хрестять? Усіх наших хрестять, що до Москви траплять. Є тут наші — і учені люди, і двораки царські і інші браття bogolubivі. І гречан, сербян, і волошан, і угрян, і мултан хрестять з грецької на свою, на московську віру. *Odium theologicum* Москалі мають. Транквілюна Ставровецького Евангелія тут повним лжи і яда змія адського названо. Що з *occidens'* у — хоч беруть, а ганбляТЬ.

Тай нашим братку мій, однаково, — усміхнувся нищечком Славинецький, — приїхавши до Москви, о європській вольності приятельській не мислять. Все трудолюбствіє іхнє і кондиція сладкогласная на роздобуток блиснення фортуни повстало есть. Лакузи бо, величайки, а над усе хапуги. Москви однак не люблять і несталії суть. Но, а, братку мій, відома річ: хто вітрові служить, тому димом платять. України нестаток одвернув од нас московської ласки остаток.

Многі наші, що по монастирях і службах пробувають, з козацької землі сюди прилетіли як бжоли на воню приемную. Многі теж за своє свавільство і предерзость чим дуж на Україну з Московії втікали, а чому ж так?

Бо, *nemo illum amat, qui „da, da mihi” clamat!**)

— Я, братку мій, сижу в келі, св. письмо тломачу, а не вилітаю, як бжола на мороз. Три роки тому сюди прибувші, не мів я ні од кого порятунку і вспертя домового, того й сам нікому такого не даю.

---

*) Словя листа С. Пілоцького з Москви.

— Овва. — сказав зненацька утраплений внутрію думкою філософ, чи ж би нікому, отче, не даєш?

Добрі очиці Славинецького якби заметушилися.

— Чи маєш кого на мислі, братку мій? — запитався жалібно, і став дивитися на подвіря митрополичого дому, де в тім домі обое на той час перебували.

Його ж милості пан Латка голосом зворушеним зачав оповідати про те, як приятелі його найлюбіші, старший, його милості пан Трембецький, і молодший, його милості пан Соколець-Вяжевич по клопотах і перешкодах до Москви прибули і його, Симеона Латку, в домі митрополичому в Кремлі віднайшли. І вельми справу поважну з собою мають.

Запанувала мовчанка.

З вікна видно було: на самім потрійнім мурі стояла жінка і продавала перстень туркусовий. Щоб їй того перстня силою не забрали, — в устах його держала. Веселі Голендри питалися в неї, чи не має ще інших річей на продаж, і як то жовніри часто роблять, тих річей жваво по ній шукали.

— Якаяж то справа, братку мій? — відвертаючися поволі від вікна, запитався Епіфаній Славинецький. Пан Латка присувався до старого вченого, але німував. Лишень борідку теребив.

— Якая?

— Змилуйся, поможи, мій брате святобливий, — майже скрикнув філософ і почав бігати, сахатися по келі. Не з нестатечності говорю, здавна мене знаєш. З великої, характерної голови тая справа виточилася.

Славинецький високо звів кудлаті брови.

— Не посполитоє діло фортуни козацької, не привата, не живота людського клопоти мізернії — *pro patria*, за народ рицерський, козакоруський зачати мушу... За рід Святославів.

Славинецький понурився нежданно.

— За рід Святославів, рід Святославів, бився смішно, якби підтятими руками об габіт свій чернечий, — з серця слово береш, братку! Дай мені віку спокійно дожити. Не бліснуть мисюрки, геми руські, як за Святослава. З того і втік я, — никому не говорив. Я знаю, я вичитав, я чув — а іншим комуколвек не скажу. Нема, братіку, нема слави Святославової. Гоненіє, братіку, гоненіє, уничиженіє, посрамленіє, положеніє...

Замахав руками млинком, і сів у куточку сірий, звялений, тільки очі і блищали. І слухав далі.

— Ей, друже любий, зволиться ще фортуна нам, роду старожитному. Дільність і побожність серця козачі сповняють. Не гоненія нас гнітять, а розбрат. Братом будь, отче милий і друже, поможи!

Оттоді філософ розповів про те, що багато від того листа очікують їх милости Трембецький і Вяжевич.

— Хто ж послав вас? І з ким, панове, посполе голову підносите? — запитався спокійніше Славинецький.

Пан Латка не відповів, оббіг довкола келію, відчинив двері, вибіг прожогом — чи не підслухує хто, вернувся і принишк до уха Славинецького:

— Син його царської милости.

— Чий? — здивувавчя старий.

— Шуйського Василя, його царської милости, син, у нас в Україні перебуваючий..

Тепер і Славинецький притих і озирнувся довкола.

— Чув я, — прошепотів він перелякано, — говорилося тут, у Москві, про теє, братку мій. Проти царя це, і вельми велике небезпеченство вишукав ти собі, братку мій, братку мій... За тоє одно ім'я його — чертвретують тут.

І знову сів, зітхнувши, у куточку, а очі і його під навислими бровами виблискували неспокійно. Старий учений якби вагався, помовчував, але потім лицє його засніло. Він питався жадібно, пошепки, озираючися, виглядаючи то крізь вікно, то крізь двері, — і знов сідав, і знов питався.

І вкінці замовк, схилив низько голову, Латка стояв над ним у вичікуванню і тривозі.

— Присягни — чи правду кажеш, брате?

— На чесний хрест Ісусів,—поклавши хрест на себе присягнув філософ.

— Добре, — ледве чутно промовив старий учений дивлячися просто в занепокоєні очі філософа, — добре, поможу вам, мосціпанове. Трудним моїм серцем поможу. Для роду Святославового.

— Для роду Святославового, — проказав за ним Симеон Латка урочисто.

І обое одночасно виглянули з вікна. Через подвір'я Кремлівське їхали парами машталіри на конях, а за ними колихався тяжкий опудловатий ридван царський; віконця ридвану були завішені, тільки чорніли на жовтих дверцях великі чорні грецькі орли, емблеми царські.

За ридваном на конях скакали стрільці на мохнастих кониках.

То було на другий день по цій розмові, як його милостъ пан Соколець вулицями Москви плентався. Співати в хорі митрополичім, де його взяли за хориста, надокучило козакові, пан Латка і вуй чекати наказали, — тож нудився пан Петро вельми.

Пройшов рибний ринок у Білгороді, минув гамазеї англійської кампанії, і вже був до Іконного ринку в Китайгороді зближувся. Вельми досадував молодий козак і на тісні вулиці, і на людей обапліч, і на світ самий. Тільки ж не надовго.

— Оцей, оцей, — почув він за собою тонкий голос підлітка, — оцей у блакитному жупанці з жовтими вильотами, отсей хориста черкаський не давав мені жити вчора у господі Губера при пиві. Бив мене, штовхав, по лиці бив і насміювався з наших звичаїв і одежі.

На те є Соколець здивовано озирнувся.

— Так — то ти, — кричав на нього якийсь джура німецький у зеленім береті, насуненім аж на сам його задиркуватий ніс. Не вдавай здивованого. Це ти насміювався і то не тільки з мене, і з моого пана, його пресвітлого милости Альберта фон Гена, посла його високости, але й з усіх нас трабантів і джур посольства.

— Ого, — кричало кількох хлопчаків у ліберіях зелено-білих. Ого, — він навіть із нас, великих мандрівців, сміявся.

— Казав, що ви всі, — присяйбіг, — усі є нужденними шарпаками...

— Ого, шарпаками!

— ...що й заячого хвоста бояться.

— Ого, хвоста боїмся, — кричали ображені, все тісніше обступаючи Сокольця, аж той зупинитися мусів.

— Одчепіться, люде, — сказав укінці Соколець, знетерплячки німецьку мову потворячи, — одчепіться,— і шукав надаремно шаблі, що її при жупані хористів не могло й бути. — Я не знаю ані вашого приятеля, ані вас усіх.

— Ого, він сам боїться нас, — кричали задоволені джури, а їхні безвусі, червоні від вина лиця променіли з утіхи. — Чекай пташко, ми тобі покажемо, як зобиджати нашого камрата і як гонор постпонувати!

Збігалося джур усе більше.

— Запровадьмо його до нас на кватиру посольства, і учиньмо суд над ним,—сказав проводир молодих шибеників і оголив шпаду,—маємо ж бо наш двір близько.

Не встиг його милості пан Петро Соколець-Вяжевич оговтатися, як безборонний і підштовхуваний кінцями гострих рапірок опинився в тісному подвір'ю.

Його прокльонів ніхто не слухав, а стусанами—поза леза і вістря сягнути не змігли пан Петро.

— От дурна потреба, — помислив молодий козак і до талану свого акомодувався.

Тимчасом адверсари його над ним галасливо радили.

Вкінці той перший джура - зачіпака вискорчив на рундучок, виніс із глибини кухоль і боклагу вина, почастував усіх і сказав таке:

— Дайте мені цього зневажателя. Він мені найбільщ надокучив, то тільки від мене—йому прочухана мати і mores пізнати. Випийте по кухлю вина, тай ідіть знов на місто, мені його зоставивши. Тепер він супротивиться дуже, а коли вернетесь, побачите, який буде лагідненський.

— Добре, Мартине, — сміялися, втішенні вигадкою приятеля, джури, — навчи його, цього волоцюгу, нехай шанує слуги пресвітлого пана, його милости фон Гена.

— А тепер звяжіть бурмилі руки і ноги,— скрикнув Мартин, коли джури спільними силами впихнули ізжужмленого Сокольця до горниці, де під стінами стояли ліжка з сінниками.

— І за ногу привяжіть його до моого ліжка, — додав сердитий джура, — щоб як йому даватиму школу, не втік мені з під руки.

— Еге?—подумав Соколець, — недобре щось діється зо мною. Зле буде з моєю шкірою,—і зняв крик і галас страшений, чи хтось на вулиці не почує?

— Нам тут тільки вільно кричати, — озвався на тое якийсь молодий розсудливець і, піднісши порожню боклагу від вина, розбив її на голові звязаного козака.

Бачучи, що непереливки, глядів пан Петро, трохи ошоломлений як виходили джури з горниці.

— Прощай, Мартине!—гукали вони. А до вечора спечи цього твердого гордія на мяжко.

— Добре, браття! — відповів Мартин і, замкнувши за останнім тяжкі дубові двері, звернувшись до присиленого козака та з нетаєною злосцею рік:

— Ага, тепер, волоцюго, порахуємося — не будеш більше мені життя затроювати.

— Подумай, хлопче, — сказав Соколець мимородиво, — не бачив я ж тебе ніколи, тай такого малого не мав би чого обиджати. Що правда, як розгніваюсь, то тоді бю обіруч, але тебе знати не знаю і знати не хочу: пусті мене краще поки сам здоров.

— О, я тебе не випущу звідси! —із запalom вимовив джура, сідаючи вигідно на ліжку і вістрям шпади перса козачі лоскочучи.—О, ти мені забагато крові попсуваєш, щоб я тебе пустив тепер від себе, — джура засміявся, а потім ще запальніше

говорив :—ні, братіку, усі мої болі і смутки,— то від тебе.

— Він несповна розуму, цей хлопець — подумав Соколець і поворухнувся у своїх путах. Ні, джури козака таки добре звязали, а несповна розуму джура блідий під своїм беретом говорив далі, цілий дріжучи, — певно із несамовитості своєї.

— День і ніч мені розболу снував твій поганий чорновусий вид. Не дармо простягав я до тебе свої руки, не дармо дорогами твоїми пішли мої ноги. Не дармо все покинув. На щастя, не втік ти мені тепер. Із шинку виходили мої товариші, помогли мені й тепер ти в моїх руках. Хочеш утікати? Ні, ти заплатиш мені за болі, за жаль, за тяготу, за очікування...

— Очікування? — підхопив, усе більше дивуючися, Соколець і раптом урвав, а серце його забилося, затріпотіло, — то малий джура зняв берет, впало хвилясте волосся на вузькі плечі, а в смагловому виді джури пізнав козак яскраве личко панянки Марії від купця Бамбіна в Ревалії.

Випростувалася і дивилася на нього—струнка і пишна. На тую мовчанку стиснуло щось у горлі пана Петра.

— Очікування? — однак не улягаючи жіночим чарам, хриплим голосом сказав удруге. Велика річ очікування? То є ваша доля жіноча — чекати.

— Але ти, ти, — скрикнув він сіпнувся, забувши, що був привязаний, і впав на підлогу, —ти, — скрикнув дивлячись на неї здолу, — ти то, напевно, — чарівниця і мені там у Ревалії приворот - зілля дала. Так, так, удавай, що нічого не знаєш як мені було зле? Чи я бився з дурними Москалями, чи лісом ішов, чи, навіть, у церкві побожні псалми співав, —скрізь мені твої бі-

лі лиця ввижалися, скрізь на мене твої ясні очі дивилися. А, часом, як я спав — свої уста до моїх прикладала ти... Так, — сердито додав козак, дивлячись на панну, а в її близьку очей і нежданному румянцю якби срібло мерехтіло, — так, але я чарів твоїх не боюся...

— Знаю я вас, рицерський народ, — раптом сіла й знехотя відповіла панна, — ви все тільки солодко говорите вмієте... Попестите, а потім — на-втіки. Зрештою, — сказала вона споглядаючи на свою шпаду, — перетну твій привяз і пута, — може тепер і не втічеш від мене.

— Присяйбі, що втічу, — гнівався козак. Побачиш, що зникну як риба в ставі, як вовк у пущі, як камінь у полі! — казав Соколець цілком розгніваний на зухвалу дівчину, що його, рицера, власноруч у сильце вбрала.

Однак панна ростинала пута, ледви тримаючи лезо в дріжачих руках. Горло її пересохло, в очах темніло, бо таки вельми досадувала на козака, що не застався коло неї. Певне з того гніву, здавалося їй, що від дотику її руки до пана Петра червоні іскри йдуть у півтемній горниці.

Коли ж устав пан Петро вільний на рівні ноги, то вхопив безпамятний, лютий панну за вузенькі плечі.

— Як же ти, — крикнув він і задріжав цілим тілом і голос його пересікся, і заглянув в її найсолодші, віддані очі: — Як же ти, голубонько, ліси й болота перейшла і до мене прийшла? — сказав тоді глухо і притулив до себе так міцно і так усеж лагідно, що бідна панна сказати нічого не сказала, — тільки схилила свою голівку на широкі перса козацькі.

І так тоє сталося, що два серця, себе вельми любо й право кожаючи, по розлуці згідно й солдко обіч битися зачали.

А час був, щоб і третє битися почало.

31.

— Огрядний, лисий і вельми учений чоловік, — говорив Славинецький до філософа Латки. У лікуванню герметичнім специфікований, — знає й роботи алхимицькі. Його шкатулу аптекарську оглядав я з олійками розмаїтими, з дриякою, з алкерманом, сервистаном і вонностями, як балоєр, ірида, алоїс і ополбальсам. Сам же кажуть його учні, тільки моцную оковиту пе, през моцноть іменуемую: апоплектика. Кажуть його учні, що він і пісеньку про неповстягливу Москву зложив...

Тут підсміхаючися старий чернець пошепки на вухо цікавому Латці заречитував:

„На базар піти без діла,
Голим коло лазні стати,
Жерти, по обіді спати,
Ригонуть, п....ть без стиду;
Сварки, кнут, убивство, крадіж
Тут є також ріchi звичні, —
А хто ж тому подивує,
Як щоденно видить, чує?“

І скінчивши, Славинецький засміявся дрібно, мов мачком посипав.

— Остре око має його милост ляйб-медікус царський, пан Гартман Грамен,—сказав.

— Чиж до чого згодивесь, приятелю, його милост пана Грамена? — запитався Латка.

— Буде, — сказав Славинецький весело. Сала куреного бочівку достане і дві пляшки меду старого. Не дивуйся, — уже йому занесено. І не

дві, пане брате, — нехай для доброї слави козацької і я, старий, послужу.

— Коли ж прибуде?

— Позавтра, філософе.

— А взвітра шлюб маємо — сказав пан Латка сумно, — ізнайшов собі пан Петро товариша милого. І нахвалитися її видом не може, „радістю своїх очей” називаючи. Так і я колись молодим бувши, а афекти маючи пожадливі, — у бурливості щастя занурювався. Було то в землі італійській. Давно то було. Ах!

Часе дорогий, часе не преплачоний,

Назбить скupoю вагою мні узичоний,

Бистрій над морський корабель — живот мій проводиш...

— Чим же тії афекти скінчилися?

— Ба, приятелю мій і пане, в нещасливім аспекті скінчилось оноє. В заверусі воєнній змушен був я її покинути. Повідають: дитину вродила і вмерла, за мною тужачи.

— А імя тої ніби малжонки твоєї, брате?

— Beата.

В день шлюбу Сокольцевого філософа, пан Латка, встав удосявіта і послав Алдокима, щоб у малій капличці нанятій, (а їх капличок у Москві що п'ятий дім був), чисто позамітав і клечанням прибрав.

Потому з Кремлю до передмістя, Білгороду, поспішив, де були двори торгових компаній і ринки — рибний, мясний і мучний.

Гаман мав повний, на весілля міг не скупитися.

Перейшов Білу стіну коло ріки Неглінні, минув місце, де виплавляли гармати, і попросивав у бік двору Англійської компанії.

Тут було менше футряних шапок і сорокатиx довгих до пят каптанів двораків царських.

Зрідка тільки маленькі коники густо обві-

шані лисячими хвостами тягнули боярський віз,
обіпятий червоною китайкою.

Багато було переносних кузень і варстатів,
де над розпаленими огнищами працювали мушке-
тери, гармаші і майстрі пістолетні, направляючи
зброю.

Потім почався ринок, де над своїм крамом,
часто в бруді і смороді продавали, торгувались,
кричали крамарі. Вони мали повен пот дрібної
московської монети і, замовчавши на хвильку, ви-
пльовували просто на руку відповідну кількість
полушок або московок.

Денеде стояли з тупим поглядом смерди
московські. Стративши пана, вони боялися віль-
ного життя, і голодні й холодні продавали себе
і вольність свою за шмат одежини, або трохи
їжи і притулку.

Часом счинялася бійка і чутно було крики
мордованих. Але нікто цим не переймався, а най-
меньше царські стрільці, що ходили юрбами,
брудні і з загребущими руками.

Крики ямщиків, що без милосердя били свої
коні, сварки перекупок і гандлярів, зойки і про-
кльони бойців, як перцем, були пересипані та-
тарськими лайками. Без тих лайок не міг жоден
Москвин обйтися.

Довго блукав Латка і закуповував. Найбіль-
ше купив у чужоземних купців із полудня, у гор-
довитих, бронзових Турків у чалмах, камінноли-
цих Татар, і в поважних усміхнених Персів з дов-
гими чорними бородами.

І тепер зібралося довколо філософа з кіль-
канадцятьох слуг і крамарчуків, що двигали на
голові й на плечах крам і живину на весілля
закуплені.

Дав знак філософ і всі рушили за ним.
Лехкою ходою місив пан Латка грязиво ву-

лишнє і перескакував через колоди, котрими деякі вулиці бруковані були. Ідучи ж мав мислі триумфуючі, широстею серця Бога хвалючи.

— Дивна *natura rerum* єсть, що чоловік кожний кушон буває од своєї власної пожадливості і афектів тілесних, а однак знаменитий чуд з того учиняєть, любовю малжонків іменуємий.

— О, чорте, що єсть вождем усіх афектів, ти побуждаєш к нечистостям, а малженство лікарство на то дає, і кламцею чорта чинить. І що то за сполечність світlostи-любови з темностю-пожадливостею?

І стали перед очима філософа *Isola Bella* і озера італійського краю, запашні як вино, а блакитні як небо. І згадав пан філософ Латка-Старушич свої присяги перед жіночими, близькими од щастя, очима. Згадав і те, як світ цілий згортав у оберемок і перед чиєсь білі стопи кидав і обіцював у відвічному зворушення з улюбленицею жити.

— О, богине, *Venus*, — зупинився філософ і скрикнув, раптом якби інший світ побачивши, — скрізь досягнеш ти чоловіка — в землі московській зарівно, як і в землі італійській!

Потім кліпнув очима пан Латка і поспішив за слугами, що його замисленого тимчасом випередили.

Слуги йшли низкою, колишучися в кульшах.

Попереду біг малий муриноч із перських країв і ніс на голові велику жовту диню. А що то не була тяжка праця, то ходою грав собі весело на сопільці. За ним двоє слуг у чорних баранячих шапках несли бочівку меду і барилко пива. Був і такий, що ніс живу сиву вівцю на своїй шиї, і такий, що оковиту в анталку, і інші, що — масло й льод у торбах, печиво — в кошиках, а на останку ішов кремезний астраханський

Татарин і ніс на хребті великий зелений кіш із виноградом, пахучим корінням і морелями.

Розвеселивши малого чорного хлопця вигадкою, захотів пан Латка і трохи музики на весілля найняти.

Довго розглядався філософ, та не стрів музик, тільки коло самого Кремля найнявся осмалений циган із бубном і дримбою. Найнявся тай почимчикував за ним услід.

Тож був гордий і пишний філософ, бачучи перед собою таку низку, якби колядників із колядою вертаючих.

— На право, — кричав він весело: — правоуч, совиної душі, барбари! На весілля йдемо, то щоб не заблудити!

Бо перейшли вони вже браму в Білім мурі і тепер не багато до церковці призначеної зосталося. Тільки вправо за ріг зайти, то гонів кілька—і вона.

За ріг той, слухаючи криків а більше вимахувань Латки, завернув муриночок з динею, за ним пішла сива вівця, за нею печиво, за ним барилки й анталок, а там інші, а там і кіш зелений з овочами.

Коли ж ступив філософ за той ріг, то дістав межі очі палицею так міцно, що хвилю запоморочений стояв. Тільки чув над собою голос у розчарованню:

— А цей нехрист нічого не несе?

— Що ви люде від мене хочете? — тоді запитався жалібно Латка і зиркнувши побачив, що закупи його—коло ніг трьох стрельців з галібардами складено, а слуги з плачем розбіглися.

— Ми — царська сторожа, і тебе заберемо до вежі. Не знати, чи ти не підозрілий який чоловік, що стільки їжі і питва для себе закупив? — сказав старший із тої варти і почав дер-

жальному галябарди підпихати сторопілого філософа до камяних східців на вежу, де була вязниця.

А остатнє, що почув Латка вже в сутіні сходів, то чмакання стрельців при його закупах, і зойк бубону, що певно розлетівся на голові музики—цигана.

32.

Той зойк бубону чули всі і в маленькій церковці, де саме вінчання тоді було. Правив панотець із землі козацької за требником його превелебности, самого митрополити Петра Могили.

Молоді з вінцями на чолах стояли, свічі в лівицях тримаючи, а правиці собі подавши. Очіж обох молодят були як би ще дві пари свічей—так щастям світилися.

— Мов за мною,—сказав панотець, а Сокольець повторював:—Я, Петро, беру тебе собі за одну власную а правдивую жону і помошницю, а шлюбую тобі часу щасливого і нещасливого нігди не опускати до смерти моєї, альбо твоєї, — так ми Пане Боже помози і всі святі!

Прийнявши присягу обопільну од малжонків, панотець вінчання скінчив і тоді проповідь зачав мовити до щасливої пари. Вельми красномовно говорив, аж Григорій Трембецький очима почав за другим казнодієм, Латкою, шукати, хоч і надаремно.

— Тимże способом ти, сину милий,—до Сокольця панотець сказав, — повинен добре памятати, же малжонку свою маєш міти за спільногого і сердечного собі приятеля а товариша...

Потім поблагословив усіх і епітрахіль та фелонь ізняв.

Тоді вишли молоді з дружбами з церковці, а що то козацьке весілля було, несено перед ними палаш козацький у руті й барвінку.

За молодими йшли дружби і вся дружина молодих. Були то козаки з кількох козацьких наємних хоругов, що цар їх тримав у Кремлю разом із іншими чужоземцями для порядку й охорони. Тепер повбирали соболішки, кунтуші гарусові, жупани, а один був — хоч тепло — в вівчурі лямпартовій. Апараменти військові теж узяли щонайкращі: пірначі близкучі, чекани, кінджали і шаблі у срібних пихвах.

Як дуби на сонцю в інею, стояли виблискуючи, та побожно хрест на себе клали.

Тепер виходили суворі, короткими жартами перекидуючись.

Тимчасом до Славинецького, що був в сірім габіті чернечім із гебановою патерицею в руці, підійшов Трембецький.

— Чим Грамена завтра потішими, вашмость? — запитався старий учений.

— А чим? — Трембецький здивувався.

— Хорого мати належить. Не прийде Грамен на розмову — але лікувати.

— Буде хороший, — сказав Трембецький істиста. Отой буде, — і вказав на Сокольця вельми щасливого, усміхнувшись під вусом. — На Амора сам захорував, а для медикуса ми йому хоч уданої хворости, а придбаємо! Деж є, однак, філософ Латка, у якому аері літає? — додав уже без веселості Трембецький, оглядаючись неспокійно.

Тимчасом його милость пана Симеона Латку-Старушича, стусанів не щадячи і на крики його не зважаючи, впихнув Москвин до якби нори великої. Там у скрупому світлі малих віконець, що під стелею, сиділи розмаїті люде.

Люде здібні і працьовиті, бо дарма часу не гаяли.

В кутку грали костерники в кости, — були то Італійці — жовніри невеличкі, швидкі і вельми лайливі.

Коло костерників спало кількох старших слуг боярських, котрих за докучливість і хіть до грабунку нераз певне поливано з вікон окропом і гарячою смолою. Коло них на скрещених ногах сидів Турчин у лахманах і, не дивлючись ні на кого, перебирає побожно девяносто девять kostяних зерен свого рожанця. Далі сиділи і спали купами люде. Говорили всі стиха.

Раптом філософ здрігнувся.

Один із сидячих випустив із уст ніби спів і ніби крик тремтячий, мельодійний, що трохи дзвонення дзвіночків і трель жайворонка нагадував. По цих трелях Тиролець позіхнув і сказав низьким басом:

— Ах, дивна то є річ що я, офіцер і гідна особа посольства, тут сиджу із вами.

— Не дивуйся, старий,—відповів сусіда і клепнув Тирольця понижче спини, — вчора гіднішу від тебе особу, самого канцлера, його, милостъ пана Еміліуса, п'ятьдесятъ стрельців ні сіло ні пало забрали до вежі, такої як ця, де самі злодії сидять. І його милостъ розважалися в арешті оттаک, як і ми, з кілька годин, аж їх випустили.

У відповідь Йому Тиролець пустив іще тоньші трелі, ліг і накрив лиць офіцерським пацьоркованим капелюхом.

— Вони й нас випустятъ,—теревенив балахучий сусід Тирольця. Бо ѿ ѿ чинили? Кілька розбитих голів московських... ет, не варто про те ѿ говорити.

— Треба поссул боярину з іноземського пріказу дати — то випустять одразу, — обізвався якийсь лежачий.

— Нашо тим суцігам поссул давати, — аж скрикнув невгомонний нестула, — що вони без

нас, Німців, робитимуть? Випустяť і так. То є дивне і цікаве урядження Боже, що без німецького „комендо” не хоче битися їхній піхотяр.

— То правда, правда, — почулося з усіх боків, де спали й сиділи Німці, і вони почали оповідати про Москвинів і їх недбайливу вдачу. Тимчасом Латка шурхонув попід стіну і сів, притуливши до когось міцно сплячого. Холодно було в цій келі, хоч септемврій був іще теплий. Дріжучи од щораз більшого холоду, промовив сам до себе філософ голосом зворушливим:

„Яко розбійника мя осудили,
І злости свої на мя узброїли, —
Проклято рабськоє господарство,
Зло і недобре коварство!

І добравши рими, закінчив філософ, клацаючи зубами од вологости й зимна:

— Не сипте злота перед свиніями
Да не оскверняють своїми ногами”.

Потому здалося філософові, що широка спина на котрій він спирався, здрігнулася од сміху по вислуханню такого ревного жалю.

Вражений одсунувся Латка і звернувся до спини з такими словами:

— Politius будь для мене,—тільки додаєш, пане, afflictio afflictionem.

На тоє ще більше засміявся неприятель Латки, а філософ уже з нетаєною злостю кинув:

— Conferre хотів би я з тобою, зла лицино, чому ти смієшся?

— О, бо не сподівався, — відповів той по словянськи, і душачись од сміху,—не сподівався, що тут славного філософа Латку знайду.

І підвівши трохи, вклонився в бік Латки і сказав:

— Phisica, baccalaureus Pragensis sum!

Почувши латину,— змяк трохи філософ, але й пари з уст не пустив. Тільки дивився на ба-калявра. Чорні очі того на молодім ширім лиці сміялися втішно, як він говорив:

— Чув я твій голос колись у златій Празі на ринку як диспутував ти о тоє чи вовк, пробитий рогами козла і спадший з ним зо скали на коня господарського, — належить до власника коневого чи теж козлового? Вельми тоді чудувався я на вмілість твою і реторики красу, — та не думав, що ще з тобою тут у злодійськім вязненню зустрінуся.

Бачучиж, що непереливки є Симеонові Латці, добрий Чех потішив його і росповів про своє буття у Московії.

У своїм згнобленім kraю чув він про царство, „де на ріці — Печорі із хмар оленці малій білиці спадають, а в піску Волги золоті каміння горять”. Тож і примандрував він сюди. Був тут і в Вологді, і в Новгороді, і в Устюзі, а, не знайшовши добра, до Москви прийшов. Подобалось Москвинам його тверезе „ratio” гуситське, а що вмів трохи різьбарства по дереву — той зоставлено його при дворі царськім. За теж що зламав якусь ікону, різьблячи, вкинули його Москвини сюди за покуту.

— Не першина для мене — випустятъ, — сміявся Фізіка і роспружував широкі плечі.

Філософ, накритий киреєю запасливого хлопця, зогрівся і в півдрімоті слухав балаканину Фізіки про Сербів — утікачів, що втікли знов із Москви, сказавши що „їм гірш турецької муки під московським царством бути” і про Греків, котрих, самі Москвини прогнали бо вміли тільки латини, того в Римі і в Падуї навчившися. Говорив Фізіка про забагатіліх Марселісів, що в Тулі і в Калузі гути залізні заложили, про злого Вініуса-Голендра і про єдиного католика в Москві, посла до

Риму, поривчастого Менезіуса. Говорив також і про самих Москвинів, і Кремль, і про підземелля й укриті багацтва Кремля.

Філософ задрімав під його мяхку мову. Не будили пана Латки крики й галаси жовнірів, що в кости грали.

33.

Не дочекавшися Латки, все ж постановили кумпани медікуса Грамена прийняти гідно.

Жона Сокольцева висланна була, а сам козак до ліжка вклався, простираво кровю заплямив, а в горнятку з теплою водою руку замочив, щоб поти маркувати.

— Лікарська веселість, — мовив Славинецький, над ліжком Сокольця стоячи, — як фляша злоцістая, ремедія гіркі ховаюча в собі. Тож як прийде до нас його милостъ пан Грамен — не всміхайся, козаче, на усміхи онога — тільки стогнати роспочинай. Говоритиж йому будеш о заниканії теплоти внутрній. Слабость то есть так страшная, что й сам медикус царський з неї викуровати не потрафить.

На ті слова двері відчинилися й увійшов пан Гартман Грамен, ляйбмедікус царський, у оксамитнім чорнім уборі. Йому Трембецький і Славинецький низько вклонилися, а пан Петро болісно стогнати почав.

Однак, поглянувши на всіх з під окулярів, пан Грамен губу закопилив з пишна і, обернувшись, помішників своїх кликати став. Спину мав широку, як майдан міський, а над тим майданом чорним близкучка копула його лисої голови світилася.

Але хоч оглядний і літній то був муж, т'але швидкий як дзига. Не встиг Соколець застогнати

вдруге, як над ним стояв уже Грамен із двома худими помішниками обіруч.

— Дихнуть! — сказав Грамен.

Соколець дихнув.

— Елемент огня переважає, — звернувся Грамен до помішників, а ті мовчки схилилися на знак признання.—Елемент води занепадає, рпемта здорована, — ствердив далі медікус, скопивши пульс і язик Сокольця оглянувши.

— Що раз менше в мені теплоти, пане, а поти з мене лютиться, — вибелькотів Соколець сам трохи зворушений.

Тут його милості пан Грамен підніс до гори палець значучо і по батьківськи поглянув на обох своїх учнів. Лиця їх теж засніли.

— Є це... — сказав Грамен.

— ...теплоти внутрішній, — ддав один учень медицини герметичної.

— ...заникнення,—підхопив триумфуючи другий учень, а пан Гартман Грамен із піднесеним пальцем—у той час весело глядів в лиці Сокольцеві, котрому й справді лячно тоді зробилося за себе.

— Елемент огня переважає, теплота внутрішня загибає,—рік пан Грамен голосно,—що робити маємо?

— На перше — сказали обидва учні урочисто, — водою зимною гасити огонь.

— А на друге?—запитався Грамен.

— А на загибаніє теплоти — підсичувати оную зелами палющими,—сказали учні медицини герметичної.

Давши зела в торбинці і їх заживання спосіб указавши,—хотів уже його милості медікус прудко і велично віддалитися.

— Зажди, пане ласкавий,—сказав Трембецький, в пальцях листа стиснувши, — вишли своїх людей, — маю таємницю тобі повідати.

Коли ж здивований пан Гартман Грамен правиці порушенням своїх учнів одіслав, — подав йому пан Григорій лист великий, п'ятьма печатями запечатаний.

Чекав ляйбмедікус на якусь таємницю болісти, а, побачивши листа, вирвав його з рук шляхтича, зиркнув на лист — до кого? — розпечатав і читати почав.

Та од перших слів листу закаменіло лице Гартмана Грамена, зблідло, а потім поволі полусям червоности вкриватися зачало.

Трембецький і Славинецький похилилися в бік медікуса, якби слів яких наслуховувалися. Тай Соколець на лікті звівся.

Тимчасом, скінчивши читати, Грамен мовчики зібгав листа в жмені, і несамовитий бігати по келі узявся. Рик приглушений із уст його вириявся, а вид і лисина червоні були, як мідь.

Видячи тоє, налякалися кумпани і за Німцем теж бігати вчали, питуючися: чи йому бува чого не потреба?

Раптом Грамен знайшов у кутку кресало і губку, підпалив листа зобганого і станув над полусям. Коли ж лист на сірий попіл замінився і підпис *Johannes Sinensis* в огні зник, зітхнув глибоко, вельми з себе задоволений.

Потім обернувся до кумпанів, що дивилися на нього насторожено (а й Соколець був з ними, з ліжка вискочивши), і — гнів запалає на його лиці.

— Яковеє то дерзання і зухвалості людська бути може, що до мене ляйбмедікуса царського листа приносять од ніби царенка, Івана Шуйського, вигнаного ніби сина вмерлого його царської милости Василя Івановича Шуйського, великого князя московського? За тії діла горлом можна накласти тепер, — тут його милості пан

Грамен на двері озирнувся боязко і стишив голос.—А ще приятелем мене оний називає і помочі од мене просить.

— Тестамент Івана—царя скажи, пане, де є? На то я сюди прибув щоб його мати. Скажи—де? — запитався твердо, очей з Грамена не зводячи, пан Григорій.

Огрядний німець раптом підскочив у люті, якби його нечиста сила підіпхнула.

— Де тестамент? — запитався єхидно. Де? У гробі Івана — царя. Де гріб Івана-царя? — залишав медікус і тупнув ногою з цілої сили.—Може й тут є, — шукай!

І вибіг, свої зела чудотворні розсипавши. Мов би сто катів за ним гналося...

34.

Смутний був тиждень без філософа Латки. По гніві Грамена, ляйбмедікуса, теж невесело було.

Пан Григорій Трембецький ходив понурий серед чудернацьких веж і крикливої черні московської.

Та прибув по тижню філософ.

Симеон Латка хоч кашляв, т'але веселився, бо вільний був.

Прибувши, про все випитував. Про поведінку Грамена вчувши, не засмутився, а замислився, Сів і долонями голову підпер.

Потім підніс голову і засміявся.

— Тож поштивий Німець правду сказав, мосціпанове! — прорік. А коли здумівся на таке Трембецький, так далі провадив, — бож і де ви, приятелі милі, того Грамена приймали і гостили?

— У вежі.

— Та в котрій вежі? — не вгавав Латка.

— У тій найбільшій, де Славинецький перевуває із книгами своїми.

— А як тая вежа названа? Як?

На то замовкли Трембецький і Соколець.

— Отже даремно в собі звонтилисъте, панове, ба, ѹ приятелю хоч укритому віри не вчили. Тая вежа найстарша ѹ найбільша в Кремлі — Тайником є звана, бо дискретнї речі в собі ховає. А першу річ — то до підземель Кремлівських браму укритую. Од приятеля в вязенню чув я про тоє, мосціпанове.

Од той хвили ходив пан Григорій назирці коло вежі Тайник.

Удавав, що не бачить — а все бачив. Удавав що не чує, — а все чув. Від недоїдання і тривоги щоки його запалися, вид потемнів, тільки чорні очі гарячкою світилися. Надія, зводниця людська, над ним крилами лопотіла.

Одного вечора, коли шкоцькі наємники під голос дуди танцювали, і червоний місяць вставав на крайнебі великий, як пожар, — почув Трембецький трох стрельців розмову. Стрельці ті під вежою сиділи.

Двох було пяних, хміль їм голови склонив, — аж у груди бородами вперлися.

Третій, що був без шапки, уговорював їх:

— Покиньте, браття, на німців дурних дивитися. Покиньте, бой що в тих танцях їхніх є, — ані тобі крикне, ані вилається? Душі нема в проклятих чужинців.

— А нема, — казали пяні, — в проклятих.

І махали зневажливо руками на швидкі підстриби Шкотів у кільтах-спідничках.

— Ось я вам покажу забаву, — не вгавав Москвин, — добру забаву! Там щиро будуть люде скакати для нас. Сердешно, по нашому. Хоч і в підземеллях, а краще як ці... журавлі.

Звісся, похитався тай рушив, вимахуючи вязкою ключів. Пан Григорій, підійшовши, побачив що скінні очі стрільця були млою укриті.

Двох же приятелів пияка по трудах Бахусових і геть - геть злягло, бердиші блискучі з рук повипускавши.

-- От, — сказав до пана Григорія тверезіший стрілець, — от тонкі то люде, що самою поганою брагою впилися. Молоді ще.

— Покажиж, чоловіче, ту забаву про котру говориш!

— І покажу, — сказав старий стрілець. Хоч не можна, а покажу. Це, брате, щира забава, не та їхня... Зневажливо випявся в бік Шкотів упертий стрілець.

Лаючися й блюючи відшукав, він десь відро повне недоїдків з кухні і пішов хитаючися в саму середину вежі Тайнік.

За ним подався, слів не ронячи, пан Григорій.

Вони сходили з келі до келі, з ніши до ніши, а скрізь були тяжкі залізні двері з химерними замками. Замки відмікав ключар без думки, — певне не раз сюдою переходив.

Тихо тут було. На слизькі сходи — краплі а той патьоки води зривалися з мурів і дзюркотили по камінних плитах.

Провідник пана Григорія вже трохи опримнілій московську пісню завив, а на його кроки безоке гаддя втікало на всі боки.

Пан Григорій мовчки сходив усе нижче, а очі мав прижмурені, і всі мязи зібгані, як до плигу на ворога. Козак був до всього готовий.

Т'але світло оливної лихтарні тільки мури відкривало і зрідка несподівану нішу, де однак ніхто не ховалася.

Часом каміння, здавалось, кривилося в людську посмішку, але ні! то було тільки каміння.

Покинувши співати, почав ключар верзти нісенітниці і сам із них сміявся голосно.

Раптом гниллю і холодом великим повіяло, як би од ставу, чи льодовника.

— Ось ми й забавимося, — сказав хрипло стрелець і вишкірив поламані жовті зуби.

Пан Григорій лапнув ятагана, що мав під своїм каптаном. Дивився перед собою, — але ні! чорно було.

Його ж поводатор крохи зменьшував.

— А ось і наша забава, — глумлячися гукнув, захихотів і став.

Йому в відповідь десь глибоко, глибоко знизу знявся мурмот. Як би хвілі заговорили там на долі голосом холодним. Так несамовитий то був гомін, що Трембецький шапку зняв і ім'я Боже призвав мимоволі. Чув він, що кров йому з лиць його відбігла, а волосся несамохіть заворувшилося.

— Гей, — крикнув царський чоловік, — щож там у вас чувати, соколики мої сердечні, мої ведмеді до танцю?

Поклав величезну вязку ключів, поставив відро і, піdnіsshi високо ліхтарню, кинув трохи недоїдків перед собою. Та не чутно було коли впали і куди.

Тоді побачив пан Григорій у блідім світлянім блиску, що стоять вони обое на березі якби провалля.

Сморід гнилини, трупу і вологости здіймався звідти.

Десь низько ворушилися білі постаті. І що більше привикало око пана Григорія, — більше жахалось його серце. Була під його ногами гли-

бінь. Якби з хорів великої церкви дивився він. На підлозі тої камінної викопанки сиділо може сотні півголих людей. Сиділи прикуті за ногу, за руку, чи впоперек. Деято з них, почувши голос, намагався встати, деято сіпався скочити, одні рачкували поволі й падали, другі тільки підносigli благально руки. А всіх зелені лица до світла ліхтарні звернені були.

Перепліталися ті люде розмаїто, як поле водорослин на дні озера.

І всі жили, здавалося, — лише де-не-де між ними були сплячі, малі, лежачі постаті — і ті вже не рухалися ані на світло, ані на гукання, ані на пригоршню недоїдків.

— От тепер забавимося, — говорив тюремник, пяніючи не від хмелю а від влади над тими людьми: — дивись, чоловіче, як будуть вони мене благати і кланятися за кожду смердючу шкурину. Не раз за дня і ночі прихожу я сюди на цю правдиву забаву. Глянь, — казав він, смаковито, поволі й з ваганням, кидаючи огризки на діл, — глянь, як пси, трясутися вони над кожною крихтою і виуть, і плачуть. Глянь, як витягають руки, як падають ниць. А я захочу — кину їм хвіст од гнилої риби, захочу — тільки посміюся над ними, — здихай тай тільки. Оце добра наша московська забава! Глянь, як вилазять їм іхні очі з голоду і спраги.

Тюремник захоплювався виттям на долі, він кашляв, запльовувався:

— Глянь, — кричав він, — як усе швидче вони рухаються, глянь, як скаженіють усе більше, чуєш — як вони захрипли, ці співуни? Глянь — он один укусив сам себе, глянь, як корчиться другий, глянь...

Та він не докінчив. Залізні кліщі взяли його впоперек і кинули просто вниз. Ліхтарня в його руці окреслила світляну дугу. Крик жаху вир-

вався з уст стрельця і він грікнувся об камінну підлогу серед вязнів. Ліхтарня розбилася на дрібязок. Страшним вереском одповіли на крик тюремника вязні. Як хробаки, вилися, тягнулися виснажені до нього немов би передсмертних зусиллях, прагнучи помсти.

Пан Григорій дивився на це згори, німуючи.

З царського посіпаки застався нерухомий, закрівлений сугорб.

І раптом цей сугорб почав палати усе яснішим огнем. Палахкотіла довкола нього калюжа олії з ліхтарні. Вогонь обійняв убір стрельця, затріскотів і розвіявся спопом угору.

Виразнішали костисті, гострі, неймовірні зариси прикованих. Як з міді викутий, міцний і непорушний козак приглядався до них.

Здавалося йому — вся Московія була внизу.

Були тут люди і з півночі, із півдня Москвиї, були в тюбітейках казанські Татаре, були в подертих ферязях бояре із Пскова, були прикуті разом і діти, і батьки, гинули тут з голоду і слуги, і господарі, і чужинці, що недавно прибули до Москви, і свої споконвічні царські люде. Ріжнили їх ще ганчірки давньої одежі. Але крізь ту одежду просвічувало худе, поранене тіло і всіх рівняли, однаковили заліznі брязкучі пута і камінні стіни довкола.

Все темнішало нагле світло, загасало над вязенником, а над вязнями все густішала тьма.

Крики і верески затихали, переходили в невиразне мурмотіння.

Козак викресав огня, піdnіс вязку ключів, повернувшись, інших таємниць підземелля шукаючи.

Почув лишень, як холодом йому війнуло в плечі.

Трембецький мацав по стінах, по дверях замкнених,—тої брами до найглибшого підземелля шукаючи, про котру говорив філософ.

Але мури були вовкі й гладкі. Найдавніша вежа московська „Тайник” висіла над головою пана Григорія. Здавалося йому, що розчавить його ця гора цегол, споєних людського кровю і потом.

Нараз Трембецький зупинився. Навпроти нього забли мало червоне світлко. Хтось із гори йшов на козака,

Це старий, згорблений чернець, важко по старечому дихаючи, ніс чадну лампадку, і одночасно придерживав щось у пазусі.

Бурмотячи молитву, минув він козака не заваживши. Пройшов кілька кроків, зупинився і, не перестаючи ворушити зівялими устами, нагнувся.

За ним навшпиньках підійшов і став Трембецький.

Старий чернець нишпорив у щілинах між цеглинами, аж вкінці дріжачими руками вийняв одну, другу, третю.

Одну по одній виймав аж мур став зяяти отвором. Тоді старий випростувався, усміхнувся і проворно, якби спрагнений, пірнув у той отвір, присвічуючи собі лампадкою.

За ним переліз і козак.

Почувши скрипи, чернець обернувся. Каправий, розпатланий, він розгублено кліпав очима.

— Хто там? — запитався гугняво і тонко.

Він перестав тримати заліznі пута на тілі, котрі впали і задзвонили під його рясою.

Це був „юродивий”, один із тих багатьох, що їх зустрічав пан Григорій по цілій Московії, немитих, крикливих, що їм звичай наказував причинних удавати.

Пан Григорій виступив із тіни, підбочившися.

Старий не злякався, дивився на нього з підлоба: — Прийшов сюди? Прийшов у мури столітні, у підземелля святії, у царській спочивальні! — блеяв він і кланявся, а за кожним поклоном його ланцюги дзвеніли: — Чого прийшов, чужинче, скажи — чого прийшов ти сюди?

— По скарб прийшов я, по тестамент деспота вашого, Лютого Івана, — сказав козак просто і насторожився. Здавалось йому з нечистим духом розмовляє.

Юродивий стрепенувся, оскалився і пританцюючи ходiti круг козака почав, доторкуючися до його жупана.

— Добре трапив еси, чоловіче — тут і скарб і тестамент, гугнявив. Добрий скарбник, шафар, данину звозив сюди з усієї Московщини широкої. По нім голод і холод, і гладкее поле зоставалося — по Івані, по Василевичу по лютому господару, крові строкому розливці. У Новгороді Великім пустили Іван Васильович у бистрину водную двадцять тисяч, а в Казані спалили сорок тисяч людей, а в Москві-граді без ліку. Муками розмаїтими бояр тратили, помучено їх без лічби, — кланяйтесь до землі раби, землю святую жуйте, голови під стопки мої підставляйте. Вежі боярами були по вінця сповнені. І до смердів бралися Іван Васильович, голови їх на палях і деревах утинало, — усі кривавтесь, падайте, мені путь устеляйте! Гордости жіночої нестерпів, — нелітніх дівчаток поганьблював і черниці — невісти Христові — на поталу давав, — не одна у воду із стиду вверглася. Отруєю вільних людей і друзів частував, — пийте, веселіться, славу Івану Васильовичу співайте, мене дзвонами витайте!

— Я, вітер льодовий, — порівняю гори і поморя, села і міста, я — крижане помело, — змету

розпуття, хащі і завулки в одну дорогу Божу, я — патратель мяса людського для духу людського... Іван Васильович... осанну тобі співаємо... урівнителю... рівна є твоя земля... широка... рівна... свята... Алілуя, алілуя, алілуя...

Юродивий викрикував, белькотав усе менвш зрозумілі слова, пальцями повітря хапаючи, і враз на устах його піна показалася і він захитався.

Під час мови тої в ушах пана Григорія вітер пронизливий завив, і піт на чоло виступив. Якісь машкари, здавалося, дивилися на нього з усіх боків, свист, плач і тюкання видаючи, безокі і безногі котилися тіла, собачі червоноязики морди виглядали з темряви.

— Де скарб, де тестамент захований, кажи ти, — псе? — крикнув глухо і схопив старого за плече.

Юродивий очманілий звівся, дріжучи усім тілом, а потім став надслухувати, опритомнів зовсім, блиснув очима і піdnіс палець до гори:

— Слухай.

Пан Григорій прислухався. З глибини темних коритарів прилинули до них невиразні голоси. То було плакання, жаліб прикутих на вічно в підземеллях.

— Однакові, голубочки, — засичав юродивий, — однаково поранені, загноєні в ланцюжках сидять. Покірненькі по Божому живуть: нема вищого, нема нижчого, — боярин голод терпить і смерд коло нього плаче. Терпінню вашому, поруганію вашому, діточки кланяюсь, — кланяється божевільний.

— Не одному члонки біленькії дібами поламано, кнутами посічено, вісками засіпано, опльовано всіх, зогиджено всіх, побито, — а за то скарб найбільший, смиреномуудріє, братіків моїх нещасненьких ізбогатило. У гною, у вередах і ранах лежать і весело їм, квіточкам, і лехко їм, чого їм

ждати? Кожен скарб отримав найвищий, чого ж їм ждати? Ждати їм весілля небесного, райських угіх, коштовного вина пiti і безцінного хліба їсти...

Старий мугикати почав пісню весільну, підскакувати і вивертаси чинити спорсні.

Зацілив уста його милостъ пан Григорій, — терпцю йому забракло. Схопив крикливця за груди і вгору піdnіс. Якби об землю ним ударили хотів.

— Не кеп я, — не кпи собі з мене, — гукнув. Показуй, що знаєш. Коли ж не покажеш нічого — смерть тобі буде неминуча.

Старий упав, коліна шляхтича обіймаючи, його наляні кровю очі слізами сповнилися. З жахом дивився він на ятаган блискучий.

— Не забивай мене, — повзвав і човгався він довкола козака, — мізерного дихання мені не відбирай. Я все тобі покажу, що знаю, лишень жити мені ще дозволь.

І вставши, трохи заспокоєний пішов у куток келі і там, вхопившись обома руками за гак залязний, витягнув його з муру. За гаком брязнув ланцюг заржавлій.

Колиж юродивий за ланцюг потягнув, — широко відсунулися двері до великого покою, звідки сухостею, пилом і запахом шкіри повіяло.

У підстрибах убіг туди юродивий, тягнучи пана Григорія за рукав.

— Тут часто буваю, Івана Васильовича відвідую. Там вони сплять, он у тій крипті. Сховались од усіх. Тут його відвідую.

З острахом глянув у той бік козак і запах якби теплої крові почув.

Тимчасом юродивий запалив воскові свічі у високих свічниках і великі малъовила на мурах покою насунулися на пана Григорія. Були то постаті святих, певне Греком малъовані, високих,

чорних, з божевільними грізними очима. Руки їх, хоч складені до благословенства, більшеб до вбивств надавалися.

— Тут його царська величиність скарби свої має,—цехлив старий коло полицеь із пуздерками, звоями. Ще од той грецької царівни, його матері, що принесла до Москви ненависть до проклятих римських, німецьких зухвалих людей із заходу!

Старий витягував пергаменти і козакові розвивав — показував.

— Тут вони є ті безбожні люде. Я вчений трохи. Читати їх прихожу і жахаюся на гординю їхню бісовську. Ціцеро богохульний, Лівіюс, Тацитус вольнодумний сховані тут, ніхто про них не знає. Для царського народу — смиреніє, смиреніє...

— Деж золото, деж каміння — самоцвіти ?

— Нема, нема, чоловіче добрий, непевні часи були, розкрадено, загарбано, усе загарбано,— плакався старий. Ледве Іван Васильович сховалися, а тоб і його чужі люде викинули,— показував на гробівець.

Козак узяв свічник, і підійшов до гробівця царського і став приглядатися. Іван Лютий лежав на мармуровім ложі в рясі чернечій, жовті руки були схрещені на грудях. Лице було висохле, темно брунатне, брови вичернені, уста вимальовані. Нахилившись знайшов козак в його рисах щось знайомого. То були риси скутого з ним недавно Афоньки, а може то були риси жорстокості й підступу.

Жили гніву набрякли на чолі пана Григорія, коли побачив на грудях царських хреста.

— Опиреві хреста не треба,—кинув і шарпнув за золотий ланцюг. Та в цюж хвилю крикнув, — зуби юродивого заклякли на його руці. Усіма силами кинувся вірний раб рятувати спокій свого пана.

З огидою стріпував з себе козак юродивого. В шамотінні поспадали патериця і клобук з останків Лютого. Коли ж нагнувся до них пан Григорій, удруге кинувся юродивий із зойками, вириваючи йому з рук чернечий клобук. Старий знавіснів; кусаючи, дряпаючи, виуючи одночасно — він був страшний Вкінці, оглушений удавом по голові, впав, а пан Григорій, приминаючи напізвотлій клобук, почув у пальцях пергамент.

— Тестамент,—бліснуло в думці козака. Він глипнув оком на пергамент, — дрібно писані слова тушом і цинобром з підписом і великою печаттю переконали його.

Тепер охота до здобування, нетерпеливість опанували його серце.

Він обшукував гробівець, оглянув стіну, кути і вибіг звідти.

Душив його цей спокій.

На порозі оглянувся. Страшні постаті на стіні, здавалося, ворушились.

Козак потягнув за ланцюг у куті, — заліznі двері впали і щільно замкнули спочивальню царя Івана Лютого Васильовича.

Пан Григорій майже біг по сходах, присвічуючи собі іскрами кресала.

Він біг не оглядаючися, з перемогою з серці, з тестаментом у руці.

Раптом почув запах живої землі, і вибіг крізь піводчинені двері вежі просто у вхід кремлівську ніч.

36.

— Чинитиму розсудно, мужньо, — приятелі і кумпани любі, — говорив твердо його милостъ пан Трембецький, а довкола нього, затаївши духа, слухали Соколець і філософ Латка.

— За тридцять дві копи монети доброї, лічби литовської маю. На тое сотню людей воєнної акції свідомих ізнайду, кількох людей рицерських ім на провід дам. І з ними піду куди треба.

— Сторона Московська слаба є, всі бояться, що бояр земля побе; понялися бунтом кажуть і міщане од Устюгу і Сольвичегодська аж під Курське. Де боєм, де фортелем а перейдемо крізь московське царство, як крізь той туман. Перейдемо і скарб найбільший Московії здобудемо, панове - браття! Ано, читай, вашмость, іще раз, як то там написано.

Філософ розвинув зсірілий пергамент і почав читати поволі, надумуючися. Прочитавши із св. Письма текст і слова деспота до Бога, читав Симеон Латка:... „до Нижнього города, Новгорода, десять днів водою плисти будеш, а з Нижнього, як зеднається Ока з Волгою, Волгою пливи на Козмодемянськ, на Чебоксари, на Кокшашу, на Казань. А з Казані пливи на вимерлі городи аж до гори Арбухім. Там між тою горою і водою, поміж двома горбами лежить камінь десять ліктів завдовшки, вісім ліктів вшир, а на каменю знак мій вирізьблено. Під тим камнем шукай того, що ми все життя збирали і вам, потомству своєму, заставляємо”...

Далі йшов титул царський і печатка і коли писано.

— Бодрий, чуйний, неоспалий дух маючи,— крізь тії всі міста і гори пройдемо, а здобудемо! — зимно закінчив Трембецький, на його каміннім лиці уже не було можна афекту піznати.

— Як то на Січі кажуть? „Або добути, або дома не бути”, — докинув Латка, тестамент деспота Московії в руці важучи.

Раптом двері до келі заскрипіли. Кумпани, шпигунів на мислі мавши, з місць позривались до оборони готові.

Однак не був то жоден шпигун. Ввійшов козак високий, білявий, у синьому жупані і високою шапкою на добридень дав товариству.

— Чи є тут той товариш військовий молодий, — запитався прибулий, — що з небіжчиком, рицером Негребицьким, знався?

Коли ж Соколець до Негребицького призвався,—оповів козак, із тих, що з Негребицьким під одним отаманом, Черкасином Мишком, були, про пригоду дженджуриста. На ринку в Китайгороді на речах стояв він із товариством веселим і, сміючися, просив йому віри чинити, що саму сестру царя викраде, вітроногим конем запорожським додому завезе і малжонкою вчинить. На то казали всі, що йому на тое певне в Києві луки триумфальні виставовати будуть, а оден на крини пульса мацав.

Потому одійшов лишень трохи од них Негребицький — аж у голову його вдарено, тіло з пять разів в сувій шовку завинено, і шестero слуг борзо його понесло. Так борзо, якби земля під ними палилася.

— Брادرським уболівали ми серцем, однак що з ним сталося — не знати.

І кивнувши на Сокольця, щоб за ним вийшов, уклонився молодий запорожець присутнім і вийшов. За ним засмучений утратою приятеля Соколець.

Мовчки йшов козак. Коли ж вони вийшли з вежі і минули сторожеву халупину стрільців, — став і вхопив обома руками пана Петра за плечі

— Чи ти був на Січи? — запитався з тривогою.

— А був, пане брате, — сказав Соколець злагідна, бо не здав до чого той веде свою річ. — В Прилуцькому курені в послушанії був два роки.

— З Канівського куріння Негребицький, — пане брате.

— А був, — хай йому земля пухом буде.

— Не кажи так іще, — зупинив його козак, — доки я, Білаш, Білашем звуся доти ще мій братчик січовий не загине.

Соколець стрепенувся.

— Ти знаєш, що з ним сталося? Живе ще?

— Знаю, — сказав Білаш, — лише при тих твоїх знайомих говорити не хотів. Недалеко він від нас є, — і рукою показав на високі полустані мури царських посольських палат. Трохи відваги треба, а визволимо його.

Соколець-Вяжевич голову схилив, — пригадалася йому його молода дружина.

— Чиж боїшся потреби воєнної? — запитався Білаш, а очима бліснув, не ймучи віри. Таж і без того Москяля в шори вберем.

— Оженився я.

— Гей, брате, ти перше слово нашого права забув єси: Бог тебе побє, — коли братчика з біди не виручиш. Тиж ту саму хліб сіль їв на Січи, що й він. Згадай. як отаман суворий сидів на покуті а вздовж стола братчики, жартуючи потиху. Згадай, як літаври били, як отамання посылали на радути запорожські козаків до стевowych бекетів, приказуючи „Гляди ж, щоб ти, десятнику, якого козака не втратив. Краще сам умри, — а братчика не дай на поталу”.

Хто знає, як Негребицького погана Москва катуватиме і ти лехко він за свою фрашку духа Пану Богу віддасть. Москва мучити любить, а на слізози невдаря.

— Згода моя, пане брате! — сказав пан Петро, почервонівши від гніву.

Оповів йому Білаш, що робити треба, і швидко рушили обое.

Не знати було, чи Негребицького живого тримають у хоромах цариціних Наталі Кирилівни.

Коло тих хоромів на варті двох джур запорожських, Момот і Мемет, стояло. Ставні, у височених шапках козацьких видавалися в сутіні нічній величами. Вгорі над ними блистало світло в малесеньких віконцях теремів.

Коли козаки зблизилися, один із вартових схилився над Білашом і показав на хороми.

— Підете через дівичник, там довгі сіни будуть, за ними присінки і двері до самої цариці. Там у присінках держить Москва братчика. Крик його чули ми недавно. Ідіть, а ми будемо тут на вас ждати. Усе спати вклалося в них.

Взявши од вартових галябарди і насунувши шапки на очі, — обидва козаки відчинили двері і ввійшли.

Ввійшли і зупинилися. Крізь піводчинені двері миготіло світло свічки. Хтось по німецьки вигукнув.

37.

Двох Голендрів із прибічної сторожі царської втішених вибігло їм назустріч.

— Тепер вартуйте ви, — сказали до козаків, певне вважаючи їх за другу варту, — наші години давно скінчилися, а цар усе не хоче йти спати до своєї цариці.

І показавши козакам, де мають стояти, — вийшли.

Ступивши кілька кроків по сходах, Соколець заглянув крізь щілину до другого покою.

В покою, вишпалерованім червоним сукном, при столі трох сиділо на твердих дзиггликах.

Один у сивім московськім каптанці товстенький з русявою борідкою напівприплюшив очі і, здавалося, дрімав.

По правій руці від нього в багатім зеленім боярськім уборі сидів оглядний довгоносий муштина, пухлою долонею широку бороду розчісуючи. Лінівий, млистий зір його часом виблизкував розумом і знову згасав. Ліворуч од дрімайли в каптанці сидів у бобровій шубі худий довгеля, ввесь час іжачися від зимна, темне лице його у зморшках оживляли швидкі, мов у ящірки, чорні круглі очі.

Перед ними трома зігнувшись, стояв у довгім уборі царський канцелярист, швидко відчигтуючи папери на столі, і киваючи козлячою борідкою до такту своїх слів.

Шкварчання й миготіння лойових свічок вибухнуло сильніше, — канцеляриста скінчив читати, згорнув звиток і поклав на стіл.

Дрімливий чоловік у каптанці певорухнувся і, витягнувши з рукава коробочку з пастилою, почав смаковито їсти, випльовуючи дрібні дерев'яні цурупалочки.

Заговорив темновидий довгеля в шубі.

(Це Ртішеф—боярин, — прошепотів над ухом Сокольця Білаш.—А той праворуч—то Ордін—Нащокін, канцлер їхній).

— Великий государю, — промовив Ртішеф до чоловіка, що жадібно ів пастилу,—ми з боярином Ордіном — Нащокіном і дяком посолським Назаром Чістай вельми поважне діло представити тобі хочемо.

Тут перервав його мову қанцлер Московії. Говорив твердо, гостро, бо з півночі, із Пскова походив.

— Зглянися, великий государю, казав похапцем, — чолом тобі бю і молю слізно — послу-

хай нас, роздумай над цим. Чи ж нам дорога на бурхливе полуднє, чи ж нам дорога на захід насочний? Наша земля є багата рибою з Архангельська, футром із Сибіру, залізом із Тули, деревом із Сухоні і Двіни,—там, при північних шляхах станьмо. Тоді лише одного ворога мати будемо—Свейський край. З тим змагатися будемо і знов над Балтію вийдемо. Там виростемо.

Але не йдім змагатися на полуднє. І так, як (боронь Боже!) земля наша знов застриється,— а чернь нам голови втинати почне— і так тоді, государю, прийдуть на твою землю Черкаси, Литва, Ляхи, Татари... Зглянься, великий государю,— і Ордін—Нащокін звівся і вклонився низько своєму владиці, дихаючи важко.

— Зглянься, великий государю,—сказав і собі низько кланяючися, сухий Ртіщеф: — воєводи твої пограничні на півдні і заході, холопи твої: Замятінка та Наумка Кірілоф, та Тімошка Бутурлін та Мінька Грязеф, та Івашка Ляпуноф чолом бують у страху і молять: заступися, помочі дай. Молить Севський воєвода: у нас піщаля старі та погані, а нових нема; молить Білгородський і Путівельський: виходити до битви нам, холопам, нема з чим; усі молять слізно воєводи: нас государевих людей тіснять і землю беруть...

Тіснота нам од них... Молить в Олешні, молить у Константинові, у Недригалові...

— Хто тіснить?—переставши їсти, запитався цар.

— Черкаси тіснять і землю беруть,—сказав Ртіщеф, блиснувши очима.

— Умножились злочестивії Черкаси, — загудів знову Ордін—Нащокін.

(Ми тіснимо! — засміявся потиху Білаш).

— А в нас,—тягнув далі Ртішеф, жалісно сапаючи,—сам знаєш, великий государю, стрільці во-

юватъ не хочуть, а й самі бояри в здравицях ка-
жуть: „Дав би Бог великому государю служити,
а шаблі з пихов не виймати...”.

Тут обидва бояре на царя глянули, але він
задрімав, упоравшися з солодащами.

Знов заговорив канцлер Московії.

— Зглянься, великий государю,— майже кри-
чав він на царя, а його великі блакитні очі бли-
скали білками. Народ Черкаський гнобителів сво-
їх побив і страшить нас із гетьманом своїм. По-
слухай, що пише гетьман їхній...

(Певне, новий Остряний гетьманом у нас!
— прошепотів Білаш).

Поки худий канцеляриста, шелестючи, шу-
кав, потрібних паперів,тиша була. Тільки з веж
Кремлевих чути було як співали тропарі і кон-
даки вартові московські. Говорила вежа Глуха,
вежа Беклемішева, вежа Без Імення... Чути було
кожне слово, і цар кожне слово побожним ухом
ловив і покректував.

— Пише Путівельський воєвода, — читав
дяк перед царем і дорадниками канцелярським
швидким дзизом „...казав їхній гетьман, з грозьба-
ми приказував: ждіть собі, холопи, його к собі
в гості під Путівль вскорі, іде він гетьман вій-
ною в сам час на твою государеву Московську
державу, говорить — яж усі городи московські
— і Москву зламаю“. Тай про тебе, государя, го-
ворив він гетьман слова без пошанівку „хто ж бо
на Москві сидить,— той од мене не одсидиться”.
І всі кажуть — на Москву піде...

Цар закашлявся, занепокоївся:

— Чого ж хоче той володар Черкаський? —
запитався.

— Читай універсал його! — кивнув Рті-
шев на дяка.

...Ми вам желаем всього доброго, — поспі-
шав дяк, — цареві вашому — королівства польсько-

го... А потім як собі хочете, так і починайте хотя з Ляхами, хотя з нами, то вам вільно... Дан в Паволочі дня 24 іюля 1648... В. М. Зичливий Приятель, Богдан Хмельницький, гетьман з Войськом Запорозьким".

— Не той — інший універсал! — рікнув, гнівно блискаючи очима, Ртіщеф.—Де оний гетьман про окуп пише!

— „Щоб ти, великий государ, велів давати їм Черкасам свою государеву заплату, а коли ж їм Запорозьким Черкасам, своєї государової заплати не скажеш видати, — піде черкаський гетьман з Черкасами власнолично війною на твоє государеве московське государство... а велів гетьман всім готовитись, і запаси”...

— Накажи, великий государю, окуп дати.

Цар махнув рукою на знак згоди.— Платимож Татарам Кримським і Дончакам,—сказав спокоєно. І раптом зірвався і кинувся до вікна з кулаками. Його вразило те, що співали варто-ви на мурах:

— Що дурак співає? Що с.... син співає ? Де „радуйся Діво”? Ковтнув ? Засічу, завтра батогами засічу ! Молитися не вміє б.....!

І кивком відпустив обох бояр і „дяка”, вельми схвильований і сердитий.

38.

Козаки ледве встигли відскочити од дверей, як дорадники царські повагом вийшли від царя. Не глядячи на салюти козаків, Москвини посунула на подвір'я Кремля.

Незадовго перейшов і цар у свою спочивальню, а двоє слуг тримали його під руки. Лице Олексія Тихого з роду боярина Кошки Романова було знов апатичне і сонне.

Настав час для рятівників Негребецького.

Оголивши шаблі, бічними сходами вступили козаки в темряву покоїв ворога.

Та був то тільки „девічнік”. Кільканадцять десятків служниць цариці й царівен спали тут на лахах одна коло другої, впродовж цілого довгого коритара. До них, призначених тільки для послуг і забав цариці, не смів вступати ніхто з мушчин. Тому, коли Соколець засвітив лойовий недогарок, шепот і стримані крики перелетіли серед напів обуджених невільниць.

Перейти через коритар не було лехко. Дівки, пізнавши вартових із царської охорони, не злякалися, ба! ще до зальотів їх прихилити гватовне захотіли. Сідаючи на своїм ложі, вони манили до себе обох мушчин, усміхаючися і киваючи примильно, хоч тільки суворий вид козаків був їм відповіддю.

Коли ж козаки минули так обоятно багато московських мелюзин, — почали ті на них ремствувати, бо не хотілось їхній жіночій істоті так лехко з холодностею мужеською помиритись.

Півголосом говорили невільниці до обох—безценства преріжнії, кшталти свої їм показуючи. Смілівіші щипанням смиканням про себе давали знати.

— Гей пане брате, — сказав Білаш, важко дихаючи і звільнюючи ноги від обіймів якоєсь великої Московки, — чи в тобі ніяких приемних мислей тії дівки не обудили?

— Ні,—так само стиха відповів пан Петро,— бруд тіла їхнього і сморід лою баранячого, котрим натирають себе, від таких мислей мене боронить.

І кінцем шаблі дорогу серед півголих жінок пробиваючи, — вискочили козаки з „девічника” і двері за собою замкнули. А із скрипом дверей замкнених приглушені зойки жіночі змішалися.

— Ось і сіни цариціні,— прошепотів Білаш і, лапаючи рукою, на гору мішків натрапив.

Ткнув шаблею, а з розпоротого лантуха січка висипалася.

— Вшетечниці,— залунав слабий голос з застіни лантухів,— не зближуйтесь до мене.

— Це — голос Негребицького,— сказав здивований Соколець і високо піdnіс недогарок.

В його свіtlі виліз ізпід мішків і хитаючись став на ріvnі ноги сам пан Негребицький обшарпаний, блідий і в синцях.

— Рятуйте мене, браття,— прошепотів із блудними очима, як сновида. Рятуйте мене—поки час. Царівна мене хоче віddати на тортури за мої вихваляння на ринку. Тимчасом мене на забаву дівок до „девічника” дала — ледвом утік од них, од того роду несамовитого.

— Нема, що чекати, — ходім,— сказав Соколець і в бік „девічника” обернувся.

— Куди хочете—тільки не тудою,— смиритель сердець жахнувся.—Насилу од них між лантухи ції укрився я. Подібні гарпіям, роздерти чоловіка потраплять тії дівки.

І хоч приятелі його вмовляли — іти тою дорогою не хотів, смерть од тортур волючи, аніж залияння красунь московських.

Тоді, видячи втек часу небезпечний, ухопив Соколець приятеля за руку, відчинив якісь дверцята, і потягнув його за собою. За ними біг Білаш.

Вузькими східцями зійшло товариство до церковці, — певне, туди цариця молитуввати ходила. Тепер ніч панувала серед образів святих.

Як шалений метнувся Соколець до її дверей, — двері були замкнені. Шукаючи виходу, розбіглися козаки по церкви.

— Сюди, — нараз подав знак Білаш із хорів церкви.

Всі троє знов пірнули в малу темну ґалерійку.

Та привела їх раптом до кухні царської. Світла вже не було в козаків. Ішли навшпиньках і пошепки розмовляли.

Чути було дух смаженини і солоного мяса. Де-не-де віддихали сплячі кухарі.

— Чекайте, братя, — прошепотів Негребицький, — я якусь булаву знайшов, та мені безборонному придастся.

Раптом Соколець одчув, що наступив на чиюсь руку. Крик обудженого залунав на кухні. Удар булави Негребицького приголомшив обудженого кухаря, але інші прокинулись.

— Лови злодія, — кричали вони, лежачи, бо вставати боялися й не хотіли.

— Держи злодія, — кричали й собі козаки чим дуж біжучи.

Кухня кінчилася. Перед ними бли мало вікно.

Виваживши його троє козаків вискочило до саду цариці Марфи Матвіевни, а звідти повагом увійшли до патріяршого дому.

Там були вже серед своїх,—хористів з України.

— Брате,—сказав Негребицький, обіймаючи пана Петра, — ані мені, ані Білашеві, ані навіть добрим Момотові і Меметові нема чого довше в Кремлі зіставатись. Викриють Москвини, хто їм уночі деспект учинив.

— Щож чинити гадаєте? — запитався Соколець.

Білаш і Негребицький здвигнули раменами.

— Фортuna нас поведе.

Соколець на обох дивився пильно. Були то хлопці моторні, меткі, до здобування спритні, на свою силу покладалися, і на них самих звіритися можна було.

— Ні, панове братя, — усміхнувся, — ні, тимчасом обачно коло Москви перебувайте, а мене не покидайте. Тепер бо й мені, й вуєві моєму прислугу велику вчинити зможете. Єсть тут під Москвою наш монастир козацький, — там перевояєтесь.

Тай ми там до весни критимемось...

39.

В сонці апрілевім сніги потоками взялися. Рушили ріки. Тодіж дороги й стежки вода залягла.

Парували довго — аж висохли.

А потім простяглись підсохлі шляхи, уже волі людській послушні.

„Асобий Іноземський” монастир (Андрієвським інакше званий), де Трембецький з товариством перебував, недавно був заложений. Заклав його поштивий боярин Ртіщеф для „високоучених ченців” із Козацького Краю.

Учительнєе брацтво налічувало кількасот братчиків. Усю Московію вчили вони шляхотного казнодійства і штуці панегириків та повінчовань. Їх вірші на всі життя припадки з мельодіями українськими виспівувано по цілій Москві. І хоч нераз палено книги українські, яко еретицькі, однак братчиків з Видленого Чужоземського Монастиря і цар, і патріярха, і всі вчені люди московські потрібували.

Крім виноградарів науки були в тім монастирі і різьбарі, і малярі козацькі, а не брак було й виноградарів таки цілком земних, як пасішників, городників, кухарів, пекарів та броварників. Не брак було й зброємистрів і гармашів.

Було там кількох Сербинів та Греків, що втікли зпід Турчина. В мурах монастиря вешталися слуги московські, що братчикам услуговували.

Чисто було, весело й привітно.

А привітно було, ба! нераз гідні братчики в себе земляків чи з під знаку Марса, чи з під знаку Мінерви гостювали щиро.

Тож і тепер, коли на весну вирушав у путь його милостъ пан Григорій Трембецький, отець ігумен Протас Четвертинський по службі Божій з амбони поблагословив в поход пана Григорія і людей його.

Так стояв на камяних сходах, над собою балдахіум чорне маючи, отець ігумен у мантії клобуці, свяченою водою скроплюючи, і твердо та швидко вимовляючи слова молитви.

Трембецький на коні, без шапки—приглядався.

В теплому соняшному дні грали аж танцювали на конях чорновусий меткий Соколець і спокійний білявий Білаш.

За цею двійкою провадив свій десяток хвацький Негребицький. Чорний кінь його ступав ленівко, як панна, а їздець у яснозеленому габачі підбочився, слухаючи дзвонів монастирських. По обох боках Негребицького їхали джури—Момот і Мемет. Високі й гарячі вони все сперечалися між собою і цим разом один на одного нарікали пошепки за плечима Негребицького.

Козаки сиділи глибоко в кульбаках. Дехто був одягнений у каптани, дехто в вівчури чорні.

Другий десяток провадив Гавриш Томара, що на Січовій школі зневажався.

Був то козак чорний присадкуватий, густобровий. Як озирнувся на своїх людей, то всі козаки відразу вище голови попідносили. Він був найстарший серед лицарства.

Пан Латка їхав у першому критому возі коло архимандрита, вовтузився, потім зненацька задер голову, щоб побачити хто так дружно та солодко дзвонить.

Однак густо свяченою водою покроплений, під намет знов сковався, розмову з дружиною Сокольця зачавши.

По камінних плитах двору монастирського задзеленчали, затарахотіли вози з припасами і арматою: фузеями, пістолями й ладівницями. Два вози найтяжчі котилися, чвіркою коней тягнені: були там чотирі бочечки пороху гаківничого, а на одному півгак добрий, у соломі укритий, і кулі.

За возами бігли запасові коні і їхало ще кілька їздців, а шаблі їх при боці виблискували проти сонця.

— Нехайже прещедрий Давець-Бог опікою заслонить тебе і всіх людей вашмостинних отаманію і товариство, — сказав Четвертинський, віддаючи епітрахиль і апарамети церковні дияконові і пономареві.—Пізнали ми тебе і те, що їдеш ти, вашмость, на акцію рицерську, которая і отчизні нашій, хвилево в ярмі пробуваючій, по житочна бути може. Отцевсько і братерсько тобі, вашмость, раду даємо...

Тут Четвертинський іще раз просторо Трембецькому путь словесно накреслив, про небезпеченства говорив, і обережним бути упоминав.

Коли ж скінчив промовляти, — жупан цеглястий останнього вершника козацького ледве маячив на весняному обрії.

Поцілувавши перстень архимандрити і шапкою чесним братчикам уклонившись, сів пан Григорій на кобилу ясногніду і погнав своїм наздо гінці.

Однак у самій форті монастирській спіткнулася кобила його, потім вирівняна твердою рукою, чвалом пішла через гаєвище підмонастирське.

Іхали без пригод.

Московські воєводи не чіпали козаків самі: не багато мали райтарів коло себе, тай люде Трембецького нікому турбації чи агтравації не вчиняли.

Пан Трембецький до поспіху Гавриша прихияв, — тож жилавий братчик із своїх людей і коней іскри умів викресати і провадив борзо.

На шостий ранок день розсвітився, а подорожники були вже далеко за Москвою, минувши поночі місто Коломну, вони їхали день і стали коло села Омут над Окою, повноводним пріпливом Волги-ріки. Тут забракло малому війську мяса вялого і хліба.

Гавриш, відпочинок наказавши, вирядив кількох на чолі з Алдокимом до села на роздобутки.

Повернулися фуражери з вялою рибою і хлібом, але без Алдокима.

— Притичина йому сталася,—говорив старий козак із фуражерів, — що на жіночий рід улестився. У тамтейшого попа московського дочка, тілом важка, йому вельми до вподоби припала. Коли пан оженився, — торочив, — то й слузі жінку взяти випадає. Тож почав сваритися. Ко-лиж піп згодитися не хотів, вхопив кумпан наш сокиру з припічку і до попа присікався. Той перелякавшись дочку обіцяв за нього віддати тай то ще сьогодня ввечері.

— Чиж він ще вернеться до мене? — запитався Соколець і брови нахмурив.

Старий козак махнув рукою і змовчав.

— Не гань його, приятелю, — промовив при тому притомний філософ Латка сонним голосом,— звязавши себе з елементом жоночості, не многое позатим почати зможе.

І, позіхнувши, вклався спати на ніч.

Тоє, крім чат нічних, усі вчинили, бо змушені форсовним маршом були.

А тогож таки вечера пізно Алдоким із своїм тестем сидів на розмові. Це вже було по шлюбі хоч вельми короткому та важному.

Смоляне світелко миготіло в кутку й освітлювало велику ростріпану голову попа з широким носом, що з його ніздрів росли вуси, спливаючи на ніколи нечесану бороду.

— А якже віно? — може вдесяте питався тестя войовничий зять, трясучи по козацьки підстриженою чуприною.—Дочку даеш, а посагу не даеш. Та тиж піп.

— Овва звідки мені зібрати? сумно питався тестя, зизуючи на зятя зеленими очима. І вдесяте вилічував свої податки, заламуючи по черзі пальці. — Тиж сам обліч: архирейське потрійне—дай, десятильний збір — дай, полоняничне — дай, їздне архирейське — дай, тепер ішe мита вінчальні, мита суднії, мита...

Під час цієї розмови не почули ані зять, ані тестя, що темне подвіря попівське людьми наповнилося.

Грюкіт у двері обудив якби обох, — вони зірвалися з місця. Згори з полиці визирнула переляканя попівна.

За другим ударом двері відлетіли набік, а на порозі став добродієць плечистий і веселий, за ним виглядало більше таких, як він.

— Не бійся, господарю,—крикнув він гучно,—ми, добрі розбійнички, тобі нічого злого не зробимо, от тобі мое в тім проводирське слово і хрест. Але чули ми,— маєш ти для мене добрий товар, — засміявся він і глянув на поліцю з попівною.—Бо я, відважний розбійничок, маю що істи і пити, але нема мені кому зварити й подати, і хоч кучерявляться мої кучері, але нема кому їх поськати. Слухай, маєш білицю,—оддай її мисливому.

І при тих словах моргнув до своїх, а розбійники за коси стягнули попівну в сорочині, дівка хоч багато плачу й лементу при тому наробила, але коло розбійника станула без супротиву. Тут приголомшений Алдоким отямився і, відпихнувши тестя, що спокійно бороду поглажував, на свої лапті дивлючись, до розбійника підбіг.

— Я сьогодня з нею шлюб брав, — сказав важко дишучи.

— То я з нею другий завтра візьму, — сказав розбійник, пригорнувши плачливу попівну.

— І то правда, — сказав до Алдокима спокійний піп, — він завтра з нею шлюб візьме. А ти, чоловіче, не шарпайся,—розбійницький голова то не тобі рівня.

Учувши тое, глянув слуга на попівну, в неї останньої поради шукаючи. Але та, хоч плачуучи, крізь пальці цікавим оком на молодого розбійника стать накидала.

Сплюнувши, вибіг Алдоким по невдалім одруженню і попростував до табору.

Вдосвіта прийшов послухати оповіді Алдокима і пан філософ.

Алдоким саме стояв на варті на березі ріки. Тумани білі повзли над водою.

— Не шкода тобі жінки? — питався філософ.

Алдоким задумався. Потім набрав пригорщ води у ліву руку.

Набрав, показав, вилляв і набрав знову але в праву пригорщ.

— Чи однакова вода була в обох? — запитався.

— Однакова, — здивований рік Латка.

— Так і жіноче естество у всіх жінок однаке, — промовив Алдоким триумфуючи. Чи буде та, чи інша? — однако.

І всеж зітхнув при тих словах трохи.

Кілька днів минуло, і подорожні, оминувши Переяславль і Рязань, усе зближувалися до Волги.

Маючи цидули від Четвертинського, на відпочинок стали в Дудіному монастирі над Окою. Братчики, а було їх понад сто, усі були з України. А тут світло віри Христової ширили між поганами.

Від Дудіна монастиря плив полчок Трембецького шістьма великими пласкодонними лодками тутешніми — стругами.

Води Оки котилися все повніші і ширші, на хвилях її нераз колихалися нагі, почорнілі звялені сонцем тіла забитих.

Гавриш був усе чуйніший, боючись насоку чи то невільників московських, чи то вже степових татар.

По двох днях плавби флотилі Трембецького показався перед їх очима невеликий, але дивний город. Хоч видно було там деревляні церкви, та над усім вищилося кілька камінних напівзруйнованих веж татарських.

Був то Кассимів город, столиця підбитого і знищеного Москвою татарського князівства.

Пан Григорій наказав тоді тихцем до берега прибити: хотів він кількох татарських добрих слуг до веслування найняти в Кассимові.

Знаючи ж од ченців Дудіна монастиря, що на замку перебуває молодий князь Рес-Кичи, удався з філософом і небожем до нього.

Коло замку з мурами вельми надшарпненими височилися мечеті мусульманські.

Кілька малих слуг у тюбітейках вибігло назустріч кумпанам, — вони ледве второпали та-

тарську мову пана Григорія. Взявши від нього подарунки: тютюн і пляшку канарійського вина, слуги зникли. Мандрівці чекали у присінку.

Раптом двері відчинилися і кільканадцятилітній, але вже згорблений Рес-Кичи вийшов на зустріч їм у супроводі свого дорадника — високого смуглявого кримського Татарина. Обоє були вбрані в золототкані халати.

В невеликій кімнаті всі посідали на пухнастих килимах.

Тепер, коли кримська татарщина пана Трембецького стала зрозумілішою,— розгорілися жваві речі гостей і господарів.

Випитавши хто вони і звідки, і чого хочуть —заспокоїлися обидва Татарове і на неприхильне для Москви слово Українців одповіли ще неприхильнішим.

Москалі, підбивши хитрими словами і обіцянками малого татарського царя з князівством, скасували військо його і господарювали як хотіли. Обкрадали села, сіяли розпусту в місті, а юрби черні без проводу й стриму, як вали моря, перевалювалися через безборонне князівство.

Тепер вони жадали, щоб молодий цар Рес-Кичи змінив свою віру батьківську на московську.

Тут темне лице Кримчанина ще більш потемніло, його великі карі очі блиснули гнівом, він звів руки до неба:

— О Москво, отрує, — крикнув він, — хмарами невільництва закрила ти наше блакитне небо, наймогутніше джерело злочинів і руїни, — будь же ти проклята! Будь проклятий той день і година, коли за намовою Москви пішли ми на шлях неслави й убоїщства...

З затисненими пястуками завмер, заплюшив очі, похилив чоло Татарин. Тільки сіра блідість сорому укривала поволі його лица.

В тій тиші скрипнули двері. Дорадник царька розплюшив очі і глянув тривожно.

То згорблена бабка і мати Рес-Кичія ввійшли несучи масло, баранину і гострий татарський напиток—кумис.

Всі хвалили їжу й кумис, а найбільше кумису пив молодий Рес-Кичи.

Коли ж відійшли жінки, зоставивши гостей при пахучих пасках мяса із часником і цибулею, молодий Рес-Кичи, похитуючись помірно, заспівав старовинну пісню „Лист із Кіпчаку”, а потім заплаяв. Плаяв і обтирав слози сорокатим заялозеним рукавом халату. Тимчасом Кримець увесь дріжав від гніву. Ненависть пульсувала в його артеріях. Він випростувався, він, здавалося, виріс:

— Не плач, князю Рес-Кичи, не плач,—говорив він,—послухай мене:

— Бачу я, як знову їздять по наших незліченних селах гірських і степових швидкі тавашихи і сурмлять тонко.

Бачу я, як рушило девять великих країв по лівім березі ріки Оксус, і ще девять блакитних гірських і зелених—степових.

Бачу я: великий червоний бунчук із золотим півмісяцем розпустив свою огняну гриву на трикоротно девять татарських царств. Двадцять сім курултаїв диспонують: ставайте під свій бунчук! Двадцять сім царів татарських стає під бунчуком.

Бачу я, як муром півмісячним стало найстрашніше військо в світі, їхні жовті лиця дивляться ні злісно, ні лагідно, їхні скісні очі світяться. Стоять вози, запряжені в гімалайські волі і перські бики, стоять сотні бойових слонів. Стоять червоні томани,—червоні їхні бунчуки, червоні шоломи, червоні списи й булави, червоні

сідла, червоні панцирі... Стоять томани жовті... зелені... білі... Стоять чамбули гірняків і чамбули степовиків. Мулли моляться за начальників і військо, поети голосно деклямують хвалу героям татарським...

Добрий вітер ростріпує півмісяць із бунчуків. А коло найбільшого бунчука сидить янгол Татарів,—він клича Тімурленка за свого везира, а Джengісханові дає мангалаї цілого війська. І стає все військо навколішки і посилає молитву до Бога.

А янгол Татарів каже:

— Ось стоїмо ми над Волгою, в пречудовій долині Урдепе, перед нами край невірних, що знищив нас і славну Казань.

Тоді бере пригорщ чорного пилу, кидає за вітром і рече:—Як цей пил є чорний, так нехай од поразки ізчорніють їх лиця. Вам, Татари, над широким світом владу віддаю і право.

Нехай кожен із вас поставить вежу з голов невірних, а глину замісить їх кровю.

Потім янгол Татарії дає знак рушати.

Рушає кіннота, рушають сапери, рушає піхота, рушають метачі огня, рушають будівничі мостів...

Солодко і страшно виуть бойові сурми, голосно бубонить великий барабан, а вереск не зліченних військ покрив жахом невірних, як плахтою...

Чуєш, війська кричать: сюрюн! сюрюн! сюрюн! —

І з тим криком, як рись, скочив Кримець наперед, несамовитий, нічого не бачучи перед собою, скочив—спіткнувся і впав. Він уже не піднісся, тільки боки його роздималися, як боки тяжко раненого коня.

Потому пробули кумпани в Татар недовго. Ніч зайшла, як їх трійка саме скрадалася до своїх „стругів”. За ними йшли найняті татарські веслярі з подарунками князя: маслом, мясом і медом.

41.

Перший „струг” був найбільший, він ніс вантаж коло сотні лястів; невелика гарматка виглядала з під ряднин. На переді лодки, камінні кулі і мушкети лежали коло неї. На першій лодці були найсильніші веслярі.

Пан Григорій у чорній бурці сидів коло півгака, не відриваючи гострого погляду від далечини. Неохоче вронював він слова, мовчазливістю аффект нетерпеливости укриваючи.

Смутний Алдокиш, як великий пес, простягнувся коло ніг козака-купця, готовий до виконання його наказів.

Соколець із Марією з зеленої вільшини собі ніби кубельце звили і, сидячи в ньому, раз пе ребліски світла у ріці ловили, а раз світло в своїх власних очах.

Тільки домінус Симеон Латка - Старушич, морщучи чоло і сухі пальці розчепіривши, — в ониї довгі пальці і розум свій і все, що діється довкола, хотів гідно вловити.

— Глянь, пане,—говорив філософ до непосидючого Гавриша, — усе ширшає ріка... Коли минули ми город Нижній, по правім березі Волги повсталий, уже іншого рода Татари дивляться на нас із берегів надволжанських — поганські Черемиси з довгими косами. Дико тут є вельми, — виття бестій лісових опримують мене, а трупи, в воді пливучії, упереджують. О, той аєр надволжанський..:

Але запорожець не слухав філософа і раптом крикнув до своїх людей :— Лодки стягнути. До мушкетів і пістолів.

Всі п'ять пласкодонних „стругів” з людьми, припасом і кіньми зблизилися до шостого найбільшого,—грубі мотузки і ланцюги звязали їх в одно.

Веслярі почали веслувати помалу, льонт півгака закурився, а очі всіх були звернені у бік великого „струга”, що поволі зближувався, йдучи проти течії. Був то радше кораблик дивного кшталту на двіста—двіста п'ятьдесят лястів.

Здавалось,—вій теж наїжиться мушкетами, пропливаючи коло суден незнаних.

Однак — ні: на бугшприті корабля зявився чоловічок криклівий, що почав кричати і руками вимахувати. Він тримався великої залізної ліхтарні, а вітерець розкуйовдив його чорну бороду.

То був перський купець. Його чорні очі були повні й трівоги, і надій, як судна козацькі з наказу Гавриша повернули. Коли застунали привітальні вигуки Українців, грубий Перс перестав трястися і зацвенькає мішаниною татарських, словянських і перських слів.

Залога купця збунтовалася проти нього, татарські й московські наемники хотіли забити горстку Персів разом з господарем і заволодіти кораблем і крамом.

Тепер усе змінилося.

Гавриш прийшов на поміч купцеві, проводирів збунтованих наказав звязати і по короткім суді їх вкинути до широкої Волги.

Радості купця не було границь. Сівши на червоних подушках, бючи рукою в груди і хилючи голову, він запрошуав офіцерів української флотилі на ширазьке вино, солодощі і кухлики

маринованого часнику. Шаліючи з радості за врятоване життя й маєток, він наказав слугам сурмити в сурми. Він підносив позолочену чарку, просячи в гостину до себе, і його лиса голова блищала щастям.

Пан Григорій Трембецький, здавалося, не чув нічого, не бачив нікого. Коли ж Соколець торкнувся його ліктя, якби обуджений, він зірвався на рівні ноги, обвівши всіх немигаючим, твердим зором, витягнув поволі свою правицю і мовчки вказав на ще нездобуту дорогу.

Сміхи й галас урвалися, веслярі посідали до весел, козаки вернулися на свої місця.

На памятку зостався їм човен, подарований купцем, повний бочок із ікрою, медом і кошики грецьких оріхів, винограду, гранат, жердель і морель.

Фльотиля козацька минула Чебоксари, Кокшаю, Свіяжськ. Жовта Волга плила все повноводніща. По правім боці виблискували проти сонця крейдяні гори. Ліси диких вишень пнулися понад саму воду. Стадка диких свиней вибігали з лісів, щораз частіше зустрічалися чорні великі дуже сильні водні птахи, баби-птиці сиділи поважні, ловлячи риби до своїх мішків попід дзьобами.

Вгору рікою плили низки човнів купців перських і черкеських.

Зрідка траплялися лодки із стрельцями,—вони не зачіпали Гавриша з його людьми, — недавно завойовані краї татарські і так не лежко було утримати в шорах.

Попід Казанню, колись славною столицею царства татарського, фльотиля проплила в ночі. В Казані стояв найсильніший гварнізон Московців.

Щораз частіше на берегах зявлялися кінні постаті, що при наближенню суден зникали в густих чагарниках. Були то або степові Татари, або Калмуки з іхніми союзниками, Дончаками, розбійним людом з над Дону. Гавриш наказував як найбільшу обережність. Одної ночі впіймали Українці двох людей в човні, що зблизились потай і сокирами хотіли перерубати мотузи якорів козацьких.

Його милості пан Григорій Трембецький цілими днями слова не сказав, на жадне лице людське глянути не хотів. Сидів у своїй бурці, обличуючи нетерпеливо час наближення до Арбухіма. Його несамовитий погляд і мовчазність гасила на лодках усяку розмову. Веслярі перестали співати, а удари їх весел були частіші.

Береги Волги зачали мінятися. На правому березі зяли великі викопалища соли. Приліплени до сточиш гір, забіліли пласкодахі, камінні ха-лупини.

Бовваніли далекі могили, висипані рукою людською. Виростали вдалечині цілі міста білі, нерухомі. Серед домів, ніби серед зростів губок, струнчилися мінарети. Але все було мертвє, якби вияловлене мечем деспота Московії. Зрідка по-лохливі чакалки скиглили серед німих мурів, що памятали ще Тімурленка.

Найбільше місто з зустрічених біле й нерухоме лягло між двома якби однаково стесаними горами. Полуднє червневе висіло над містом гарячим покривалом. Високо вгорі, у безхмарному небі тремтіли цятки хижакьких птахів.

Веслярі татарські зірвались із своїх місць:
— Арбухім! — закричали вони.

Пан Григорій уже давно вдивлявся в той беріг. Він не чув команди Гавриша, і хлюпоту лодок, що приставали до берега.

„...а між тою горою,—повторював роздумливо,
— поміж двома горбами лежить камінь десять
ліктів завдовшки”...

І раптом зауважив великий білий камінь по-
між берегом і вимерлим містом.

42.

В очах його милости пана Трембецького
бліснуло таке мовчазне шаленство і воля, що ко-
ли він зійшов на беріг, всі хилили перед ним го-
лови, не зносячи близку його очей.

Пан Григорій чув, що ввесь він напятий як
тятива лука. За всі знущання, всі труднощі і не-
безпеки мав йому камінь деспота заплатити.

З під цього каменя мав видерти козак най-
більший скарб Московії.

Цар, напевно, зібрав найбільші скарби і, як
завжди таємничий, і неймучий віри укрив їх тут
на найдальшим пограниччу Москви, в Татарії.

Сутеніло.

Довкола великого каменя люде пана Григо-
рія в поспіху відгрібали землю, а філософ Лат-
ка, сидячи на камені, читав вирізьблені порослі
мохом слова:

„Буде ти мя подимеші —
Добро тебе будеть“

По читанню ногою пробував, чи є ще знак
деспота Московії, грецький орел і чудувався,
ораций промовляючи.

Оракій тих ніхто не слухав.

— Певне деспот усе найцінніше із цього
краю укрив попід каменем:

Чиж гугняві голоси попів не твердили ден-
но і нощно Москвинам про непотребу щастя і вла-
сності, чиж як тії ятли долбячії не вдовбили

у голови московській радости окраденим бути?

Чиж тое обтесування людей московських із усіх мислей натури людської окрім страху, — не нагнуло їх під стопи деспота — окрадателя?

То украдення людям веселошів, ограбовання з надій і афектів натуральних, чиж не дасть великого скарбу?

Чиж скаженство батогів свистячих на похилій спини спрямоване, чи ж мордерство кожного, що спину розігнути хоче, чиж не дало воно деспотові з Кремля сірих слуг хоч однакових та із самої криці?

Тут лежить усе, для чого свистіли в Москвії батоги і падали стяті голови, тут лежить те, для чого найбільше зло довершене було.

У цім скарбі великім тое зло — оправдане буде...

Із затаєним віддихом слідкував пан Григорій за кожним несподіваним дзенькотом лопати.

Вдосвіта камінь був обкопаний довкола, велику яму викопано обіч. Треба було лише мотузами зсунути, звалити камінь до ями, — і доступ до скарбу був би вільний.

Козаки падали від утрудження.

Нетерпеливість перелинула лицем пана Трембецького.

— Викотіть бочівку меду і бочівку оковитої,
— крикнув він.

Горілка підбадьорила козацтво.

Наглив їх пан Григорій грозьбою і прозьбою.

В напрузі вхопило кілька десять людей ті мотузи. Тягнули, покрикували усе голоснійше.

Величезний камінний бовдур сколихнувся. Крики козаків гострішли. Якби стогнучи, підводилася камінна маса.

То було за поволі для шляхтича, — пан Григорій не витримав і сам кинувся до мотузів.

Чорна скеля виблискувала в блідім світанку вохким сподом, ба! завагалася, посунулася і впала із підземним, тупим стогоном у іншу приготовану яму.

Трембецький покинув усе і підбіг до того заглиблення, де був лежав камінь. У ямі під каменем була тільки вожка земля. Потім згори, з кути землі звів очі на самий камінь. Спочатку без мислі, потім став придивлятися напружено, майже не розуміючи кількох слів, виритих нерівно і по азіяцьких переплетених між собою.

— „Пошо шукаєш, нічого бо тут не положено”, — прочитав тоді голосно здивований філософ за плечима Трембецького. Прочитав і обполи вдарився, присідаючи. — Іносе, — мовив далі Латка, — на тее бундючний тиран навверле світовим звичаям Москву молотив, — щоб „нічого бо тут не положено” вирізьбити?

Бож тільки черви воруваються під цим каменем оного тирана.

Тихо стало.

Пан Григорій очі закрив рукою від сорому і врази душевної. Він говорити не міг, — в горлі йому пересохло.

Здавалося йому — хоч день був — потемніло все довкола. Клубами тьма з викопаної ями плила і стелилася на його дороги, на думки, на жовту Волгу, на дичаву столицю московську.

— Шукайте ще, — витиснув слова з себе однак і випростувався. — Може цар їхній словами тими вискаливши, однак і сховав дещицю.

І побачивши, що козаки хоч неохоче почали землю розгрібати, відійшов кроком важким, аж оливяним. Не видно його стало.

Копали козаки ще довго. Та вже й філософі надокучила та забава. Узвівши вудки і лагідного Білаша, над Волгою на березі, мов на припічку, вмостившись, торочив. Боліло його серце на такий жарт неретельний із скарбом, а вже більше за чим іншим боліти починало.

— О, чоловіче рицерської нації, — бо знеє съємъ ти,—Білаш, і я,—філософ мандрівний,—жалібно вистогнувал пан Латка, — о, чоловіче рицерський, що ходиш згорділий серед сарацинів барбарських, а того не знаєш, що єсть для тебе опорою проч неба — тільки земля, альбо отчизна найсолодша.

І відмахнувши комарів, підвівся філософ, кинув удилища і з сльозами на очах руки простягав у край західній неба.

— Горе мені, горе, отчизно, матко моя, Україно, — прорік, — син твій зоставив тебе на поталу і субмітацию людей строгих, ненавидячих віру нашу, ученость і історію вікопомну! Отчизно моя преславна, козакоруська, зглянися на тое, щом субмітувався непотрібо химером, пшенниці твої для плевелів покинувши! Для землі отцевської, Богом призначено мене і, чую, до оної землі повернуся, марне часу не гайнуючи!..

Зашелестіла ліщина побережна і вийшов до обох Русичів смутний пан Григорій Трембецький. Він почув ламент жалібний філософа і дивна, внутріна сила смусила його вийти над беріг і також вдивлятися в західнього неба край. Довго так стояв він. Потім очі його зустрілися з очами смутними пана Симеона. На тое обняв пан Григорій філософа міцно, і доброго Білаша пригорнув.

— Покуса впала на мене велика, панове браття,—сказав голосно.—Купецька кров в мені заграла, зацнії кумпани, — Індії нові і Хіни опану-

вати, здавалося, буду міг. До обудження духу владичного і утвердження сили матки нашої, України, авкзиярним, — думалось — буду. На тоє все тепер крепові фльори завісити буде треба, — ошукала мене чужа земля.

— До своєї землі вертати треба, друже мій і кумпане любий, — докинув стиха Латка.

— Так, — скрикнув гнівно пан Григорій, срібний ефес своєї шаблі-гамалії мимохіть стискаючи, — так, я щей по тоє спішусь вернутись, щоб oddати одній личині діявольській довг свій. Ніде не втіче від мене той, хто мене ошукав. Не тільки я, але й він, мій дорадник, князь Шуйський, в нещасливий аспект для себе тую акцію московську зачав. Тяжкість руки моєї пізнає, ба, й незадовго! Мого добра, маєтку і здоровля нещасливе змарновання пригадаю я зводникові тому, камратові і святоші. На поглум візьму, нашибень, на паль — Москаля!

Стишеним, важким голосом погрозу закінчив, говорити більше не хочучи.

Стали тоді всі троє на нараду: як на землю козакоруську вертатися.

Не лехко то було з над Волги і Московії крізь степи до зеленогайної отчизни пробиватися.

— Добре, хоч скарб нам не тяжитиме в дорозі, — жартував Білаш, — добре сталося, що ми того скарбу не знайшли.

— Овва, — сказав хтось веселим голосом, — овва, пане брате. Може ти ще не знайшов, а я вже свій скарб тут у руки взяв!

І стежиною зійшов над воду його милостъ пан Петро трохи під чаркою, але не смутний. У руках клуночок ніс.

Троє козаків, здивовані, й слова не сказали на тоє.

Тоді пан Петро, сміючись, з клуночка одпеленав немовля, що червоне, як рапок, ручками до їх вусів тягнулося.

— Ось мій скарб,— сказав Соколець,— донька знайшлася в мене.

Усміхнулися козаки.

А найбільше філософ придивлявся до малої, що й собі здавалося на нього карі очиці мружила.

43.

Іхучи все на полуднєвий захід, кілька десять козаків пана Трембецького мали не абиякий клюпіт через бездоріжжа, болота і ліси між Курськом і Волгою. Вози і вантаж треба було вкінці зоставити на призволяще. Били звірину по дорозі, оминали більші розбійничі купи, перепливали ріки, а назустріч їм ставали усе нові переponи й небезпеки.

Але ніхто не згинув, — чуйні і невтомні були для товариства отамання: пан Трембецький, Гавриш і десяцькі.

Дружина Сокольцева їхала, як і всі, на коні, її мала донька гойдалася в колисці — кошику при коні.

Пан Латка не раз на розмову з покозаченою Італійкою ставав, але й часто свої питання вривав несподівано.

Це було на прогайлльовині, повної запаху медунок, коли, обіч їдучи кінно, запитався Марії пан Латка:

— А на яке імя, пані, доньку охрестити!

— А, певне, Беатою.

— Чому ж Беата?, — знизив раптом голос філософ.

— Бо мати моя так мала на імя.

— Бамбіна жінка?

— Ні, взяв мене добрий Бамбіно за свою, пане. Моя мати вмерла, мене породивши. Моя мати була мандрівною танцюристкою з Льомбардії.

На її слова зблід філософ.

— А батько? — запитався дуже стиха.

— А батька свого не знаю. Мужеський, підлій, піdstупній рід то був. Покинув мою мати ще перед народинами моїми.

— Чи ж то такий був недобрий чоловік?

— Не хотіла я його спіткати, коли він живе ше, — одрікла твердо молода пані, і голову схилила, щоб не вдаритися од галуззя.

Схилив голову і філософ, але того дня не підвів її більше.

По тій розмові зміни настали.

Старий учений не хотів говорити з ніким, і, здавалося, більше зморшок зявилося на його подовгастих лицах.

Ліси кінчалися, — степові трави оплутували ноги коням. Білаш ставав у стременах і, як хорт, у ніздрі втягував степовий знайомий подих. До леготу трав насторожувалися козачі серця.

Одної ночі, коли всі крім варти, спали коло вогнища, що тліло, — пронизливий крик обудив подорожніх.

— Де моя дитина? — вовк украв мою дитину! — кричала Марія несамовито і витягала руки в глибину темного степу.

Вона була спала міцно. Тимчасом кілька голодних чакалок, полошуучи коні, продерлося крізь загороду з дерену і глогу.

Молода білоголова по пробудженню уздріла лише спину вовка, що втікав із немовлятком у сповитку, в паці.

Двох їздців кинулося на конях у темну ніч. Був то пан Соколець - Вяжевич, а другий пан Латка-Старушич.

Кінь Сокольця не довго ніс свого пана, спіткнувся, захрапів і з жалісним стогоном упав, зломавши ногу в кротовиню.

Кіргізький бахмат ніс філософа рівно. Пан Латка їхав навмання, повний безнадії. Ревний жаль стискав його серце, не знав він за ким йому більше смутиувати — за матірю чи донькою!

Він то приспішував коня, то кидав усе на ласку Божу.

Здавалося йому, що розмовляє з умерлою танцюристкою і голос його був повний прозьби й покаяння. Потім почав молитися до Пресвятої Діви так гаряче, щочув душу свою вилітаючу із словами молитви.

— Не для себе прошу — негідний я того,— для душі чистої дитячої!

І раптом почув незадоволене квиління немовляти.

Серце його билося вельми, коли викресавши огня, зблизився до білої купки пелюшок. Дитина кричала незадоволена і здорована, — полохлива чакалка не зробила їй нічого злого і кинула немовля в степу, налякавши криків погоні.

Іншу теплішу молитву над згубою сотворив Симеон Латка, і взявши дитя на руки рушив пішки додалекої зірки таборового вогнища. Кіргізький бахмат ішов, як пес, за ним.

Радість молодої пані була тиха, тільки слізи плили по її щасливому виді. Перед філософом навколошки впала.

— Ти якби вдруге дитину життям обдуравав, — лебеділа вона, цілуочи руки збавителя, — тож можеш батьком її, малої, назватися. А що батька має, — вказала вона на звеселіого Сокольця і сама усміхнулась крізь слізи, — то будьти для неї дідусем, а для мене батьком.

Тоді взяв її голову старий у свої дріжачі руки, поцілував в чоло, і притулів до грудей своїх. А серце його заграло молитвою, для котрої слів знайти не вмів. Коли ж випустив пані Марію з обіймів, лиш сказав тихо, як легіт:

— Дитино моя!

44.

Степова трава рвалася до гарячого сонця, все своїми зеленими хвилями обливаючи.

З того моря степового пісня козацька вилітала разом із стрепетами і дрохвами.

Розпливалася пам'ять про московські однакові городи і покалічений люд тамтешній.

— Вольності небо над нами, мосціпанове любі, — казав філософ трясучися на своєму бахматі. Тож замісьць читати по книгах — почав читати по блакитному аж дзвінку небу українському.

Все менше зустрічали подорожні куп і загонів розбійничих, тому фольгували собі козаки, по двох по трох, на лови вибираючися. З луком, чи з мушкетом св. Євстахію служили і Соколець, і обидва десяцькі з Білашем, і навіть Алдоким з приятелями своїми, Момотом і Меметом.

Його милостъ пан Петро полюванню зловився найбільше. Приносив то степову козу, то дрохву, забивав смачних стрепетів, ганявся за теркушками, що їхнє мясо смачніше за куряче.

День по дню Україна була ближче.

Отож одного дня, женучися за горбоносим сайдаком, натрапив зором молодий козак на великий табун коней, що в долині у чагарах були під опікою великих псів, подібних до вовків. Коло величезного вогнища в глибині долини зібралося кільканадцятьох табунщиків-гайдарів.

Були то люде півдикі, що змалечку не знали ані трудовитого життя селянина, ані гордової долі козацької. Луками й келепами боронилися від степових кочовників і вовків. Жили під широким небом, навіть, на зиму до краю не приходячи.

Доброї слави не мали, — тож пан Петро з коня зсів і зза кущів ялівця до гайдарів здалеку приглядався.

Вибирали собі старшого і саме на цей вибір натрапив козак.

По криках реготі і співах вийшло десятюх найстатурніших, що поволі складали з себе шкіри, широкі паси з кресалом, полотняний одяг—аж станули нагі, великі, гнівні перед огнищем, що бухало стовпом огня і диму.

Десятюх поставних їх кинулося до борні. Їх бронзоваві спітнілі тіла блищали проти полум'я. Коли хтось був подоланий, противник кидав його просто в огнище, аж той попечений утікав.

Вкінці зосталося тільки двох гайдарів кремязних із бичачими карками. Їх мязи грали під шкірою як мотузи. Однаково були сильні, один і другий, взявшиесь попід пахи, каменіли, вrostали в мяхку землю тяжкими ногами.

Насмішки й передражнювання глядачів усе зростали. Раптом один із них зруочно вхопив другого впоперек і підніс над головою.

Всі стихли. Стовп диму й іскор ударили у небо, а йому завторувало ревіння гайдарів, що тішилися.

Коли попечений боєць вибіг із огнища, його супірник уже підносив з землі проводирський келеп, потім вискочив на неокульбаченого коня і повен очайдушности, змусив коня гальопом обіхати довкола гайдарської ради.

Вибір найстаршого гайдаря скінчився. Його підвладні на привітання піднесли йому великий бичачий ріг, повний їхнього напитку: горілки з медом і перцем.

Пан Петро надивувавшись, до своїх поспішив, а прибивши до загону смутне видовище уздрів: вельми блідий Алдоким на жупані, напягтім між двома кіньми колихався. Якийсь навіжений здобичник степовий пострілив слугу з лука. Кров і жовч зрошували правий бік його. Не помогала ані присипка землею, ані зел напари.

Тяжко стогнучи, звернувся Алдоким до свого пана, пригадуючи йому Нарву, подоріж Волховом, через ліси прокрадання, Москву—і врешті, останню акцію козацьку над Волгою.

Уста його чорні, запалі очі і рана крівавляча додавали смутку Сокольцеві не меньш як слова болісні Алдокима. Ба, і Алдоким не був тепер той самий, що в Нарві: ззовні більш до бравого Русича був подібний, а і внутрі—духа козацького і гордості набрався.

— Ви, мої панове, — Алдоким говорив, — ви мене навчили в очі просто дивитися, жити чисто, та як треба то й пеклу самому не піддаватися.

Ічувся я коло вас, як коло старших братів.

— А над усе,—слова свої так закінчив ранений, — тужно мені і вельми болісно, що чую я—не видать мені України Козацькоруської. Нераз слухаючи розмови панів своїх, радів я нишком, що той край, молоком і медом, і свободою пливучий, — побачу...

І по цих словах знепритомнів вірний слуга, гарячкував, маячив іше до вечера, а ввечері душу просту Панові Небесному віддав.

Коло границь краю, для нього обіцянного, поховали козаки Алдокима.

Близько вже були ті граници.

В степу крім гайдарів, скотарів і чабанів з їхнім попасом зустрічали подорожні невеликі загони до воєнних подібні, а однак не воєнні.

Везли на своїх возах плуги, а обіч — клали луки і списи.

Були то люди відважні, фортуні вірячі, що їм послужить у незнаній стороні. Тісно їм було в себе вдома, — тож забирали жони й діти, струмент і худобину, вибирали отамана і йшли по землю, цілі села в степу закладаючи.

В сутіні вечора не раз бачили козаки пана Трембецького в сім рядів вози стоячі і ланцюгами повязані. З чотирокутника возів тих пахнув куліш із салом і кропом, а неголосне слово або пісня віялася понад травами теплим вітром.

Нетерпеливилися всі подорожні, землі заселеної ще не видячи.

Та одного дня саме в полуцені, Білаш із Небребицьким, що наперед висмикнулися, назад повернулися, гукаючи:

— Фігура стоїть, — відай, чи не наша?

Великий загін козацький зблишився до фігури, — кільканадцяти бочівок із смолою в пірамиді уstawлених, — що їх на випадок трівоги запалювано.

З комишової хатки при фігурі вийшло людей кілька, вивели коні з деревляного огороження, осідлали, і майнули назустріч козакам.

Пан Григорій із Сокольцем, Латкою і Небребицьким теж острогів своїм коням дали, до тамтих скачучи.

— Де їдете, пошо, і куди, і хто ви такі? — присадкуватий владир того бекета сторожового запитався. Мав на собі жупан, а люде його в свитках були.

На той шорсткий голос без респекту — скипів гнівом його милості пан Трембецький.

— А хто ти сам такий, добродію? — сердитий прорік,—чи ж годиться тобі із твоїми простими людьми тут на варті пробувати? Який воєвода послав тебе, чи староста, чи може інший який дигнітар?

На ті слова кінні люди в світках засміялися, а присадкуватий їх начальник промовив спокійно, шляхтичові просто в лице дивлячись:

— Бачу, що здалека ідеш.

— У всім kraю нашім ні воєводи, ні старости, ані судії, ані писаря — ніт. Боже дай, здоров би був пан Богдан Хмельницький, а в нас — пан полковник за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю.

I трусцем свого сивого коня обернув, рушив і додав твердо вже здалека: — Ми ж за ласкою Божою, не естесъмо прості, але естесъмо рицері Війська Запорозького. А по тому слові, — ідьте собі, мосціпанове, здорові.

45.

В яругах і байраках почали виблискувати вікна пограничних сел. Білі мазанки хovalися, якби перед насоками чужинців карк пригинаючи, але чим далі смілівіщали, — ось уже не одно розложисте село з примхливими вуличками, садами і веселими вітряками на пагорбах зустрічало товариство подорожнє.

Не дуже був звеселений його милость пан Григорій тим, що звербовані Військом Запорозьким прості люди на гряницях отчизни стали. Ще прикріші були йому селяне. Два роки вистачило, щоб по вигнанню магнатів і їх прихильників, люд посполитий тутешній про сливе сім десятків літ панування Корони Польської забув достеменно. Якби не знати де старий порядок подівся.

Гай, гай, ізвідсиж, із Лівобережжа, з землі Полтавської й Переяславської виходили люди, що не зарікалися йти з Павлюком, Гуною, Трясилом. Криваво за те платити. А заплативши,— своїм життям почали жити.

Мужчин не багато зустрічали.

Та й ті мовчазні ходили та гордовиті, скоса тільки позираючи на добрі коні козацькі подорожніх.

— Ім, посполитим, тепер здається,—кинув Пан Григорій невдоволений, — що лише він на коня сяде, то й козак із нього, а що козак—той вольності найбільшої заживатель.

Однак внутрнє потерпав пан Григорій, що при такому розворушенню посполитих — кривда станеться станові купецьому, особливо збіжжам торгуючому.

Проте філософ Латка - Старушич у рухах повільних але певних, у поглядах сміливих, у, нарешті, якби чванькуватості селянській великий сенс убачав:

— Есть то, зациї кумпани мої, правдивее Nationis Cosacorum орініо, през оних селюків вира- жона. Тож о вищменованих щастя запитати годиться, — додав.

Саме проїздили козаки коло великого города селянського, де молодиці й дівчата, літками ріжного калібу вибліскуючи, ріпу викопували. До одної баби найгрубшої, але крепкої статури звернувся філософ:

— Повіж мені, наймильшая бабо, — примиль-но гукнув, — чи тепер автентице по панів вигнанню можеш щастям і уконтентуванням душі похвалитися?

Виспецификованаая філософом баба прудко до вченого обернулася і, під боки взявши, багато деспекту для Симеона Латки словом своїм училила.

Учених слів не зрозумівши, зпроста відповіла:

— Габелку, иродова душе, халамиднику, — кричала сільська матрона, — а чи ви мою найлуччу цибулю не витолочили чисто, чи мою моркву й капусту не покрали козацькі ваші коні? Бачу я, що хто кінно до нас прибіжить, той у нас і панувати хоче, і мій город толочить...

Тут бабі опецькуватій, на вшеляку владу лихій, слів певне не вистачило, бо затряслась дуже, ногами затупотіла а потім обернулася, піднялася, і ученому питальникові горішнє лице своїх товстих ніг указала.

На тоє регіт, як грім, спалахнув од постать козацьких, аж перелякані шпаки, галки і ворони із гнізд своїх зірвалися і стривоженими зграями високо в небі закракали.

Стелилася дорога товариству наздовж Ворскли, на Псьол і Веприк, на Обухівку, Хорол, на Сулу і самі славні Лубні.

Подорожні минали села і містечка одно по другим, а провадив їх пан Григорій, милостею помсти сам проваджений. Не міг він тільки, яко добре урожоний, з дивною новоповсталою гордістю селюків помиритися.

Бож не одно село ошанцьоване обминати їм доводилось, а, навіть, діти сільські на них іздалека лозинами намірювалися, села свого боронячи. У інших селах, меньш бунтівничих уже влада козацька отаманів сільських настановила. Ті ж нікого не пустили через своє село, не випитавши, хто він і за чим іде?

— Егеж,—казали отамани по розмові, задумливо костуром об чоботи постукуючи, а чуючи за собою помішників із ратищами, косами й рогачами.—Егеж, так то воно так, а все ж не знати чиї

ви і звідки? Бо ми від самого його милости пана Богдана тверде слово маємо на те, щоб лихих людей вязати, котрії замішання чинять і нашими не хотять бути.

Такій слова гнівали пана Трембецького, але він не сперечався, великую пертурбацію умислів бистрим оком понявши. „Шаленства опилися” — говорив і тим себе потішав.

Подорожні саме вступали в граници полку Прилуцького, — аж саме між Дептавкою, Стричівкою і Самбором обійняв їх ліс, що лісів таких не густо було у тамтій стороні горбоватій, джерелами і річками переплетений.

— Ліс єсть то місце для тих,—говорив Симеон Латка, на конику трясучись, — котрі люблять собі ліпше ніч анижелі день. Оних людей тепер, бачу, на землі козацькій премного стало єсть.

— А дня хочуть сії люде наши, — буркнув пан Григорій, в темряву дивлячися зимним зором.—Дня хочуть, а нощ неповстяглих аффектів у собі мають.

— О, приятелю і друже зацний, трудная антильогія у словах тих твоїх і правдивая однак вельми. Аффект диспропорції і дискордії добрую славу предків загубити може і отчизні злую гибелль учинити. Тільки аффекти сваволі і пихи владою в собі смиривши, вірі своїй послушна, звитяжить Нація Козацька.

Мовчки їхали козаки лісними стежинами.

Тільки галуззя валяви лісної під копитами коней тріщало, і вогники люльок тліли серед сутені бору. Тихо було.

Однак у лісі безгомонному зустрічали козаки сліди багать. То здобичники, характерники, безпечальні мамаї сліди свого випочинку значили.

Сосни зникали, на їх місце заявлялися вільхи, верби.

Над вечір станули подорожні вже в лугах над Псьолом. Важкі копиці і стоги сіна чорніли на тлі золотого, західного країнеба.

Здалека димом повіяло, близьке село значучи. Та подорожні, завдавши коням сіна, на спочинок полягали.

Опівночі обудив пана Гавриша далекий гомін у полі. Він вийшов з під намету, — заграва стояла над лугами і приморгувала. Далеко бубоніли дзвони.

Гавриш подивився гострими, чорними очами з під густих брів, уважно випучив уста і кинув в ніч запорожське гасло:—Пу-гу!

І прислухався.

Зза кожного куща мигнула тінь і здавалося хор голосів відповів таким самим пугачівським гаслом:—Ко-зак з Лу-гу!

46.

Віхавши в Ложвицю,—подорожні якби в шарварок устрягли. Вози, запряжені повільними широкоплечими волами везли пшеницю, рибу, сіль, гарбузи, огірки, кавуни, мед і всяку городину. Ступали коло них рослі і мовчазні селяне, попакуючи лульки, а на возах сиділи в керсетках, гризетових очіпках рішучі молодиці або лукаві дівчата, заквітчані в квіти і стяжки. Кувікали свині, блеяли отари овець, перегукувалися люде.

Хоч сонце пряжило, то з над Сули холодком віяло.

Чим ближче до ярмарку—тим увязливіш і сочковитіш було болото. А в тому болоті усе тісніш було посуватись,—їхали люде на конях, волах, на коровах, навіть, колихалося на високих колесах шатро циганське, тряслися жидівські тон-

кі „бідки”, ворушилися в лантухах кнурі, мекали кози. Всі стреміли вислизнути з вузьких затінених вулиць Лохвиці.

Радість була на всіх лицах, — незвично ще було їм так разом збиратися. Ще недавно комісарі польські не дозволяли більш як тром селянам, чи козакам разом сходитися.

Тепер кепкуючи згадували ці тверді люди чужинців, що кілька десять літ панували в них. З лісу уставлених у небо голобель виринули троїсті музики, тнучи пронизливо раз горлиці, раз козака. За ними несли опудало уbrane в зелений кунтуш із соболями. За опудалом ішла юрба, кричучи й вигадуючи.

— Ану понюхай тепер свою кришталеву пляшечку, — кричали одні.

— Ану скажи: я — пан, я — право. Ану вимахни києм? — сміялися старці.

— А деж твої обценьки до волосся? — сім'ялись другі.

— Чиж не жаль тобі за Варшавою? — кричала якась молодиця, а на кожен такий вигук — жорстокий і гучний сміх здіймався над ярмарком.

Поміж картярами, що грали в мельника і дурника, поміж ятками перекупок серед краму й посуду сиділи лірники, співаючи побожні псалими, і кобзарі, славлячи козацьку мужність і непереможного гетьмана мудрість.

Де глянути було, там лежали або гори чобіт вимазаних дъогтем, або гори вялої риби, сала й ковбаси, або майоріли на тичинах плахти, запаски, свитки, або блищали снопи блискучих кіс і сокир. Гамір був, мов в улею.

Подорожні, виїхавши на чотирохкутних ринок Лохвицький, обзиратися почали. Коні їх ступою йшли.

Саме тоді люде військові, що круг церкви обахта стали, льонти запалили і з мушкетів удалили. Посунули з церкви червоні, жовті, сині очіпки й хустки, за ними білі і чорні свитки та кожухи, потім вийшли блакитні киреї хористів, а там дяк і панотець у ризах. Високий, ставний, безбородий і чорновусий благословляв він довкола і кропив свяченою водою гори соковитих груш, глечики з медом і молоком, нагідки, любисток, жовтяки й мяту.

Бо то Спаса було.

Мужини хрестились побожно, але карку не гнули, широкогруді, поважні, опалені в сонцю.

Троє бурсаків стало перед корчмою і, маліх „псалтирників“ юрбу зібравши, показували „Милості Божії, которая Україну од Ляхів звободила“. Найстарший із бурсаків густобровий, як Гречин, саме дав знак, щоб хор „пісню агарян сиріч Ляхів тікаючих“ заспівав.

Послухавши дитячого хору, що виводив пісню, розсердився.

— Ей, домініне Кулябко, — запиталися школярі в один голос, — чи за тонко було?

— А за тонко, — сердився домінус Кулябко.

— Тож таки Ляхи й співали тонко, з України тікаючи, — сказали на те люде, що довкола співів слухали. — Тії школяри добре співають.

Проїхавши далі, побачили кумпани й школу Лохвицьку. Не була то школа проста, бо на середніх дверях її образ кляси граматиків був на маляріваний, — мудрець із долотом і молотом, що обтесував пень на гарного підпоясаного школяра з книжечкою в руці.

Коли ж у полуднє подорожні прямували вже за містечко Лохвицю, побачили вони як далеко через поле летів іздець шалений з під стягу

святого Евстафія, бо — ловець і хортяр. Тих псів плигало поперед нього багато: і кримські, і німецькі, і литовські гончі пси. Над головою його летіли учені соколи й пугачі.

— Гуджа-гов, — кричав він товстий і лехкий, скачучи на карім коні, незважаючи на розметані полукипки збіжжа. За ним скакали слуги на конях і знову бігли пси і худі, і гладкі, і перисті, і чорні, і руді, і сорокаті.

Гавкіт і брехіт хортів довкола, як курява, стелився.

Побачивши невеликий гурт козацький, поскаяв їздець із челяддю і псами назустріч пану Трембецькому.

— Бачу, що ви, мосціпанове, люде не прості і з дороги єсьте, — тож уклінно просити буду — відвідайте хуторець мій, якож у поблизу єсть, — шапкою гонір їм чинячи, просив пан мисливий, дишучи важко.

А бачучи вагання подорожніх, додав трохи з гнівом. — А хиба деспекту мені, панове милостиві, не вчините? Гдиж єсть коло мене трохи людей...

І знехотя ніби зиркнув на свою челядь, а ті під боки взялися і держална шабель пестити почали.

На таке грешне слово кумпани згодилися,— голодно їм було з дороги, тай не до сварки.

47.

Гостювали тоді у пана Ладики, що Трембецького запросив, переїзді не з одного дня. іли і пили не перший день, а тому гамір був і веселість. По чарці вихиливши, і наші подорожні розвеселилися.

Поруч господаря сидів пан Латка і орацію виводив. Не всі його слухали, а багато під чар-

кою, самі один другому гучно виголошували мно-
гоцінній істини. Де глянути там лисніли голови
червоні, спітнілі, що масними очима тяжко обер-
тали то в бік смагливих тулеників з цибулею і го-
ри локшини з шинкою, то в бік пашкетів заячих
у кахлях із фігурками козаків і орлів. Іжі було
багато.

Бікос гультяйський з язика і огірків аж ки-
пів—парував на столах. Коло гетьманських і ки-
ївських борщів з потрухами розложилася велика
миска з холодником, де пливав лід, а коло неї друга,
де біліла добра на похмілля таратута з хріном. Білу-
ха виглядала з петрушкі, рожевих ляштів обклала
дбайлива господиня кислими яблуками..

Та ось і вона ввійшла у гризетовім кора-
блику, вузькоока і пишна, а за нею челядь несла
полумиски з задимленими поросятами.

— Іжте, мосціпанове, пийте, вдоволяйтесь,—
говорила Ладичиха і губу спиšна копилячи і ра-
зом усміхаючися солодко.—Усе, що доброго ва-
риться у Чернігові, Конотопі, ба й у Києві та
Чигрині, усе тутечки до смаку спорядилам,—вдо-
воляйтесь. До кусаки або пінної з ялівцем—доб-
вий буде тетерук в оцті мочений. До кантабасу
чи спотикача — добра буде смаженина шляхець-
ка з нирковим жиром. Призволяйтесь, панове,
от і лизень є мягесенький до хріну, а хто со-
лодкого хоче, то скажу принести соложеники
і обарінки кирилівські на меду. Як пух лехкі.

— Пийте, приятелі любі, — кричав і Лади-
ка, звівшися трохи і вимахуючи смаженої дрохви
ногою, — призволяйтесь чи запіканки, чи виш-
нівки старосвіцької. Пийте поки петься. Такі ча-
си тепер, же не хочуть нам спокою дати...

— Ой дошкулять, ой дошкулять,—сказав
на то один гість, що вуса мав, як дві метелки
вниз опущені.—Випаси чинять, витопти чинять,

пожари. Аби які бродники, будники чи броварники — то до тебе йдуть по фураж для коня, чи по мясо й хліб для себе.

— I по голову панську йде часом такий, панове милостивій,— сказав тонко в чорному оскамитному уборі чоловічок, і зіщулені свої очі ще більш зіщулив.

— Тиснули нас панове Поляки, мене самого з Волині витиснули, — сказав один старий жовтий, довговидий і тонковусий, — але хоч добре урожоними зоставляли. А тії, — виблиснув на когось неприсутнього очима, — тії як до їхнього війська сам не підеш і сина не пішлеш, за ніщо мають, зневажають.

— Якож подорожній і то з чужин далеких,— Латка голос звів, — звольтесь запитанню моєму, скажіте, хтож то тії, що то за нішо вас, рицерський нарід, тепер мають, щей зневажають?..

На той запит простодушний замовкли всі кільканадцятьох гостей його милости пана Ладика. Аж раптом тяжко вражений сам пан дому пястуком грюкнув, гукнувши:

— Хто тії люде, котрі зухвало не лиш посполитих, але й нас добре урожоних до своеї колісниці запрягти хочуть? Хто то тії, котрі разом із лейстровими давними гірш од комисарів нами обертають? — питався він червоний од гніву, задихуючися од злости. — Хто суть тії, котрі нас у підданство взяли і агравації вчинають, більше пишнячись своїми морськими походами, як тихими звичаями руськими, хто то питаєшся ти, ченче?—сказати йому, мосціпанове?— гукнув уже на цілу горницею Ладика.

I всі мовчазні, напружені й червоні лица над їдою і питвом кивнули до цих слів.

Та відповіді Ладика не дав, бо ось недалеко на вулиці ревнули бубни й завили пищалки,

загукали люде, спочатку поодинці, а потім і юрби закричали, хтось відчинив двері і одно слово з улиці заполонило обіденну, парну мовчанку: „Запорожці”.

— Запорожці, — уже спокійно сказав Ладика, дивлячись крізь двері на вулицю.

— Запорожці, — загомоніли один до одного панове шляхта.

Оскаженіло загавкали пси, тріснули повалені ворота, хтось кінно під саму горницю підіїшив, не зсівши звичайненько коло воріт.

Зблід на ту зневагу пан Ладика.

Ще ширше розчинив хтось двері, свіжий, весінній вітер війнув звідти в випари сала, мяса і горілок.

Станув у дверях чоловік невисокий але так поглянув, що здався високим. В кармазини убраний. Срібна чуприна за вухо була заложена, під бронзовим чолом жевріли невмолимі гострі очі, орлиний ніс мав і затиснуті уста під вусом. Горбився і рухи мав поважні, а однак у всій спокійній постаті сотника запорожського скаженість і гордість укривалась, як червоне багаття під попелом.

Не привітався він з ніким, і шапки не замав.

Дивився знедовга на сулії і пляшки, на повні миски, полумиски й макітри, зирнув недбало на зіпрілих приїзжих гостей, на господаря лютого, що стремів просто, ненависно — і — швидкий рух і крок зробив до столу...

Сягнув по обрус.

Гости схнулися на боки.

Смажене мясо, варена риба, солодкі вина, пахучі горілки, посуд і кошички все попадало, покотилося, розіллялося, розмазалося, перемішалося, падаючи на землю. Обрус із трунками і їжою стягнула на долівку зухвала рука запорожця.

— Зневага! — крикнув аж білий Ладика.

Сотника оточили раптом — півпяні, розлючені гості, кричучи й наступаючи.

Не один із них пробував шаблі в пихвах, а Ладика, як шалений, самопал із стіни зірвавши, до сотника прискочив, пеклом дишучи.

— Чого еси до дому моого ввірвався, зневаги мої множучи? — крикнув.

— Отчизни, матки нашої України то голос, не мій, — сказав сотник, неспішно слова вяжучи. Він вас кличе, мосціпанове, і пана Богдана слово наказує: Абисьте зараз рушали до Чигрина. Аби нас у домах у ліжках наших неприятелі не придибали, — тоє наказує його милості пан Богдан. Тоє отчизни нашої голос.

Шорстко витесував сотник, відступаючи до порога, — обернувся і вискочив зі світлиці. Джура притьом підвів йому коня, і не втигли ще панове шабель до пихов вкласти, як затупотіли козацькі коні і зник його милости пана Богдана — меркурій.

З ринку Лохвицького тонкий, гострий неспокійний голос жоломійок обізвався, запорожських бойових жоломійок.

На той голос один по одному виходили шляхтичі, збучна руку на ефесі шаблі тримаючи, нічого не кажучи, якби виждаючи.

Але йшли на той голос.

Дивуючись тому всьому, пішли за ними кумпани.

48.

Навісний, помірний висвист жоломійокі, удали бубнів перейшли в гострі слова універсалу, що падали з горбка, з порогу брами церковної на ввесь ринок повний простолюдя, на Лохвицю міщанську і на сторожкі купки козаків на конях.

Троє братчиків запорожських оточило писаря, що з коня викрикував наказ полковницький:

„...Всім вобец і кождому з товаришів полку нашого Прилуцького відомо чиню вам сим писанієм од старшого і до меньшого... Абисте до полку стягали зо всім... Абисте поспішали не тільки реестрові але й нереестрові: аби добрий молодці із добрим оружіем—рад прийму...

...писан в Осниці... вам все добре жичливий..."

Писар скінчив читати.

Якби сталь об сталь забрязчала в яснім небі. Іскри розсипались, розсіялися над морем підстрижених голов і запалили інші крики. Гукали селяне один до другого, питалися про зброю, брали під пахи і виводили несміливих. Комусь погрожували, до когось сміялися. В ті вигуки вплітався плач жінок і мекання, блеяння, иржання й рев звірят. Хтось прощався, хтось оглядав зброю.

Старшини повагом кричали:—Кінно хто йде, о двуконь приходь! Піхота возів шукай — віз на десять чоловіка. Не чекай довго!

І раптом жоломійки покрили все гострим висвистом прадавньої помірної пісеньки-заклику:

— Пристань, Юрку, до вербунку —

Будеш їсти з маслом курку...

— О, покиненої Дідони української жалю і фрасунку великий! — Латка, філософ, смутно говорив, приглядуючись покозаченим, що все тісніщими рядами ставали коло церкви, зброю і сакви в руках тримаючи. — О, заслуги праці ґеоргосів землі цеї, — покинені може на завжди! О, скарги лагідній жизні буколичеської, пастушої, що тепер вмовкли! О, Марсе, велика твоя сила, понеже усі сили роду руського славного до себе покликав єси!

Молода жінка з дитиною зі страхом тулилася до Сокольця, дивлючися як на очах, якби жартом, якби від несхочу росли загони охочих до ремесла воєнного. Селяне владу козацьку узнявши, тепер однак усі козаками хотіли стати а може й по запорожський шлик сягнути. Парубки і старші тих самих сел перегукувалися і ставали разом.

Один з товаришів військових, що прислав їх полковник Прилуцький, піdnіс руку, обернувшись, крикнув і рушив ступою,—за ним вузькою річкою виливалися з ринку кіnnі охочекомонні. За кіnnими під проводом іншого вирушили упертою масою піші.

Вони співали йдучи походних пісень.

Піsnі одних відгукувалися на піsnі других, піrnали в мовчазні сади і хати, зedнувалися в припадкові хори, одна мельодія накидалася з упором на другу важка й безтурботна, як колисанка й погроза.

З боку, танцюючи на коні, їхали по одному, по двох запорожці й реестрові козаки, приглядуючися допитливо новій Лохвицькій затяжній корогві: чи добра до війни буде?

Пан Григорій покинув коваля тоді, коли вже Лохвицькі покозачені зоставили містечко, і чорний вуж піхоти ледве миготів за прилісками. Позаду відріжлив Трембецький кількох верхівців, що їх коні ступали нога за ногою.

Пан Григорій дав острогів коневі, щоб їх догнати, і не помилився — то були його люде хоч і не всі, — багато пішло за голосом запорожських бубнів і жоломійок. Не було Гавриша, не було молодших козаків і ані одного джури.

Жінка Сокольця спала змучена з дитиною на руках на сіdlі, а чоловік її й пан Латка їхали з обох боків, щоб їм вона упасти не впала в дозрі.

Григорій Трембецький іхав із ними де який час мовчки, якби зламаний, замислений, якби гнівний сам на себе. Останнього діла довершити однак мусів.

Довго мовчав, а там промовив:

— Прощавайте, милі браття, їдьте до хутора тай господарюйте, кумпане любі! Бо я таки свого не попушу, не спочиватиму, — гака зроблю в дорозі, — а свою кривду помщу на облеснику і здрайці.

— Ax, — сказав пан Латка, — vale, amice — я ж до Києва поспішуся, а там до Чигрина. Aetas magna, aetas magnifica...

Тодіж пан Григорій узвівши з собою двох козаків звернув на перехрестю доріг на шлях бічний, що до монастиря Мгарського Лубенського стелився.

З того ж бо монастиря до нього на хутір приїздив не раз князь Шуйський, царя Шуйського син. З того ж бо монастиря думка про скарб Московії зродилася.

З того ж бо монастиря аж до міста Гдансько два роки тому попростував обоз пана Трембецького.

49.

Веселими гаями, понад срібними ріками Лівобережа, вузькими протоптами гнав пан Григорій коня свого, аж ледве за ним його козаки встигали.

Чим ближче був до Лубень, тим понуріщий ставав.

Коли ж Лубни вже близько були, і забіліли мури монастиря Мгарського св. Спаса Лубенського, — змінився вельми купець.

Цілий киплячи, сіючи прокляттями, скакав на коні його милості пан Трембецький, — за останні тяжкі роки, за обманство, пониження і дикість — заплату віз із собою.

І ось висока, якби в шоломі, брамова вежа вивищилась перед ним. Пан Григорій держалом шаблі застукотів у ворота.

Ні одної голови не видно було з над зубців муру, — здавалося, що там хтось потихеньку великі камінні кулі для напасника приготував і лиш чекає, щоб йому на голову згори пустити.

— Відчиняйте, отці! — крикнув Трембецький, нетерпеливий і гнівний.

Мури були мовчазні, і не знати чи глядів хто на нього крізь вузесенькі темні віконця? Може боячися, як недавно, нападу чужинецької шляхти, або якого іншого урвителя чести духовної грецької, чи просто озброєної купи, — збиралися за мурами братчики при зброй й на конях відсіч давати?

— Відчиняйте, отці, відчиняйте, ченці! —кричали й козаки Трембецького з ним у суголос.

Тоді ченці мабуть таки уздрівши, що то свій, порішили впустити шляхтича. Заджеркотів ключ у воротях, хряснули засуви, поволі, знехотя й обережно почала відхилятися тяжка дубова фіртка.

Уже в ясній щілині людські зариси забоввали, коли це крізь фіртку вискочило якесь невелике звір'я, сахнулось поміж ноги Трембецького, сполошило коні козацькі, що навзвади стали, крутнулося і втікло в поле.

Мало козаки не перехрестились, як перед нечистою силою, але скаменулись, що тож із святого монастиря теє диво вибігло, і стояли спокійно.

А тоді й фіртка відчинилася широко і на порозі її у великім смутку став старий ключар Сава, бідкаючися вельми.

Не відповів навіть на „Слава Ісусу! ко-зацьке.

Великий і оглядний руки заламував, сиву бороду рвав, і себе по боках клепав:

— Лисько мій утік, Микитея мій, — мало не кричав він.— Освоював я всяку птаху і всяку звірину, і дикі гуси, і хохітви, і сарни, і медведики, а також любого, як мій Лисько не було. Мій лисе, лисе мій, утік еси від мене старого... Сам я зостався в цьому подвірю...

— Чекай, — струсонув його за плече пан Григорій, — деж ігумен, отець Калістрат?

— Оного немає, пане милостивий.

— А диякон Іван?

— Немає оного.

— А диякон Протас?

— Нема.

— А пономар Гедіон? А Іларій? А Мельхиседек? А Никифор? А чесно урожоні, що тут були? А вся братія монастирська?

— Ось моя братія монастирська, — вказав ключник Сава на заляте сонцем монастирське подвіря. Там у райській погідності і незлобивости ходили рядком гуси й качки, перебігали пси, бобри й видри, ступали велично чаплі й стрепети, скакали білизі і хомяки. Усіх їх диких рука доброго ченця освоїла і до спільногого життя прихилила.

— Ось така моя братія тепер, — сказав ще раз отець Сава і зітхнув.— Небагато нас старих зсталося тут. Одні молодші втікли до козаків, другі до пана гетьмана, до палацу в Чигрин, треті старші до Києва по шанобу, а є такі що й до Москви—на лакімство, на гроши. Мало нас тут зсталось.

— А князь, князь московський де? — запи-
тувався Трембецький.

Сава все ще в фіртці стояв.

На той запит глянув на шляхтича, кивнув
і на поле рукою махнув.

— Як той лис чорнобурий, утік во свояси
твій князь, — сказав з жалем, дивлячися як по
поля поміж горбами миготів лисячий нагороїже-
ний хвіст. — До Києва втік князь московський,
щоб ближче сильної руки його милости пана
гетьмана запорожського бути. А може й до Чи-
грина?

Григорій Трембецький теж очі пустив на
попас за червоним хвостом лисячим. Ось лисяча
бліскуча шерсть блиснула серед тяжких снопів
збіжжа, ось лис сахнувся від придорожньої в ку-
щах захованої пасіки, ось скочив убік від білого
млина на блакитній Сулі, ось зигзаками побіг
і зникав, западався в ярах, байраках, норах, ямах
побережних...

В монастирі ударили дзвони: тоньші, серед-
ні аж і найважчий дзвін озвався поважно, роз-
думливо.

То старі ченці дзвонили до служби Божої,
до заутрені.

Під білими мурами монастиря на неспокій-
ному чорному огорі сидів повний роздуму Трем-
бецький, а ранішній вітерець розвивав вильоти
його зеленого походного жупана.

Чув купець у собі жаль, якби після бу-
ства хмільного.

Але не на довго.

Сонце усе вище ставало в небі, било про-
мінням далеко, било в українську землю глибоко
і солодко, і пекучо.

Трембецький бачив тепер далеко. Якби
бачив велику фортецю Чигринську. Трем-

бецький нічого не промовив, він обернув коня, він рушив ступою, він здавалося не поспішав.

Та коліна його все міцніше стискали боки огиря, острогами лоскотав його боки, а кінь біг усе швидче.

50.

Іхав пан Григорій тижнів зо два, коли догнав його філософ Латка коло міста славного Корсуня. Догнав по слідах, випитуючись. Був у Києві, а тепер перед Трембецьким борзо оповідь точив. Він Києву, і Хмелеві, і Краю Козацькому надивуватися не міг.

— *Libertas, fraternitas*, пане брате, — кричав, на конику трясучись.—Воїстину святий Михаїл, що на зетарах ратушових у Києві години списом видзвонював, воїстину тепер смока чужоземного з кожною годиною в смоче серце бє. Моя часть—не напасть, але

Той румор немалий буде в вічній хвалі,
Возгласить і мій звук о його славі!

Запорожці на Межигір'ю стоять, лейстрові на Кисілівці. Скрізь — кармазини і фіолети *in disciplina militari*, скрізь—вольної нації козацької *potentio et laetitia!* Недармо прогностик астрольоги спостерігли: два затъмнення на сонці, а два на місяці. Віщує оное нехібне віри римської здолання, і Вавилону лядського, річипосполитої, загибель. Ба, колись упереджав їх небіжчик, його милость пан Конашевич „*patientia saepe læsa fit tandem furor*“*). Тепер Варшава в собі звонтишивши на акорд гетьманові Богом даному здається. Під Зборовим, повідають кроль сам Ляхам мовив: „Ви, нинішній злий народе, злуу гибелъ отчизнѣ учинили“! Повідають ще: Ярема князь, виродок релігії грецької, у самій Варшаві

*) Часте випробовування терпцю зроджує лютъ.

нахвалявся, *verbum nobile* давав, що як на його руч не зроблять, — то "гірше од Хмельницького іх сплюндрує". Ба, саміж віроломці, пакти з нами нарушили й іскасовали,—нехай тепер слози лютуть!

— Чекай, філософе,—зупинив його швидку мову купець,—повіж, що бачив еси в Києві?

— Премногій, прекунштовній, щей прекоштовнії книги,—зітхнув Латка Старушич, і почав у своїй торбі за чимсь шукати, — єдну купив я собі, ось вона: „Лікарство на оспалій умисл чоловічеський”. *In prospectu* вольності не буду спати—чувати хочу!...

— Про гандель і купецтво чесно уроженоє питуюсь?

— Тарас Зелізний Гріш, нобіль киевський, що в нього перебував я, казав: купецтво козацьке тепер інші дороги знає: до Волохів і Турків. *Dux et Praefectus* наш нам дорогу до Ляхів перев'яв. Як давніше Дикі Поля були над Богом, Інгулом та Інгульцем, так тепер ізвідти сторожі козацькі зняв—і від Бару аж по Львів поставив. Там тепер Дике Поле! Підданим подільським збіжжа і живности на ярмарки везти не вільно, ані чужим продавати. „Нехай Ляхи, як пси, з голоду здихають”— так полковник Нечай говорить, із тридцятьма тисячами під Баром стоячи.

— А за нього, за нього питав еси, філософе?

Симеон Латка завагався.

— І про нього чув. Казав Тарас Зелізний Гріш, що він коло полковника київського перев'юває. Казав, що з ним війська авкзиллярні на Москву під Біхів ординовано. Його милості пан Богдан посилає...

— Де ж тепер є? — спинив коня Трембецький.

— Князь той Шуйський (инші Анкундіном звуть його) розмислився їхать...

— Де ж він?

— І до його милости пана гетьмана, до Чигрина удався.

— Ідьмож, брате, справедливости добувати!

Цілий день їхали. Трембецький мало що й випитувався,—знав уже те, що треба.

А ілучи зустрічали од часу до часу села попалені, бо тут ще недавно великі потреби військові були.

Ввечері їхали ступою за возами.

Вози сунулися поважно один за другим, риплячи. Обвисле сіно шурхотіло по дорозі.

Пан Григорій з філософом попровадивши швидче своїх людей, та ніяк було вози обминути. Вузько було: ліворуч вищилася стіною глина, праворуч лежали глибокий яр, левади, а ще далі — нечутна, задимлена вечірніми імлами Російчка.

Філософ Симеон Латка, задерши гострого носа, на мові був із дідом, що лежав високо на сіні, підперши голову долонями.

Дід був глухавий, не все чув, а далі той зовсім перестав філософа слухати, своє снуочи:

— А нехай собі буються гетьмани і полковники, і тії, що шаблі носять. А нехай. Яб їх вивів далеко, у широкий степ: виберіть собі найстарших тай бйтесь. Бйтесь, небожата! Хай буються...

Кумкали жаби, і кажани миготіли в вечірній сутені. Коні ступали нога за ногою негучно, бо по пилозі.

— ...аж повиздихають. А ми будем коло земельки святої поратись. Один другого не кривдитиме, не зачіпатиме — місця є, о — бери хто хоч!

Не жаліємо — у нас кожному хватить. А ми...

Здавалося пану Григорію, що хрипкий голос діда пригасає все більше, — засипляв пан Григорій на коні.

— А хтож вам право буде утвержати, як меча не буде? — шарпнувся в стременах Латка до діда, і крик той пана Григорія обудив.

— Як кажете? — запитався дід хитро.

— Право, суд, хто вам настановить? — кричав Симеон Латка.

— А ми так, по приятельськи — самі собі будем. Щоб не було метушні, гармидеру, — самі потихен'ку обберем. І скажемо: служи, чоловіче, громаді — громада великий чоловік. Але без війська, без воєн.

— Так не вмітимуть жити. А якби хто гріх створив?

Дід довго думав. Поглядав на біле полотно імли під ногами, прислухався до скрипу коліс. Потім ліг на бік, дивився як небо визоріло, миготіло. Потім сів на возі. Лиця його не було видно.

— Боже — батьку, — сказав потиху, але виразно і руки вгору підніс, — прийми гріхи наші в жарті!

Пан Григорій уже не чув цих слів. Він спав. Приснився їому сон.

Снилося їому, що він сам не їхав, а як раз на нього гори насувалися із глухим гуркотом. Потім інший був сон неспокійний: зправа, зліва, з усіх боків сходилося до нього сильне військо, самі велити. Чув брязкання їх панцирів над головою і сам, такий малий, чув коло свого лиця шарудіння їхніх стремен.

Чорний огир купця заиржав.

Пан Григорій розплюшив очі, — військо йшло, але не велити. За останнім возом сіна не лиш він із філософом і кількома слугами їхав, — їха-

ли комонники із списами, луками, шаблями, розмовляли півголосом, курили короткі люлечки. Часом чиєсь обвітрене, добродушне лице виринало у спалаху губки і знов затералося.

Нетерпливість була в тих лицах, а одночасно лагідність селянська.

Вони нічого не казали подорожнім, але все більше їх збиралося. Кінь при коню вони все тісніш напирали вперед. Чути було як іззаду здіймалися лайки тих, що зюрмилися на дорозі.

Тимчасом гарби з сіном усе тяжче йшли, бо під гору було.

— Агов, чого стаєте, хлопці? — крикнув пронизливий голос із темряви.

Похапцем навипередки сусіди пана Григорія закричали, пояснюючи, що їх стримує:

— Не пускає, батьку, — сіно не пускає. I ко-
ники, як воли, йдуть.

На то відповіді не було. Хтось протискався.

— Деж теє сіно не... пускає? — уже близько обізвався насмішкувато той самий голос. Прибулий огню викресав і глянув. Тай на нього можна було зиркнути, — лице худе, гостроносе, з усмішкою старого вояки під посивілим усом. Цей запорожець вів свій затяжний загін без крику, але, видно, й без пільги. Де він глянув,— там очі звербованіх уже й питалися: що робити на-
кажеш?

Батько закурив люльку.

— Перевертай вози!

На той наказ ніхто не рушився, — сільські душі оставпіли, второпати не могли, — як то людську, християнську працю, — сіно, вози ни-
щити?

— Перевертай вози в кручу, ік....,— осата-
нів раптом запорожець, — за колеса підважуй,
пхай, стягай у річовище! Чиста дорога щоб була!

I сам перший з коня зіскочив.

Пообрубували шлиї і посторонки коням. До першого возу взялися, гухнули, покректали, — в темноті сильвета воза стала навзаводи, захищалася і шубовстнула, гуннула, покотилася, шелещучи і тріщучи деревляним скелетом. Десь у млі над Россю віз розсипався з ніби людським стогоном.

Пан Латка ахнув.

Та звербовані вже спішили до других воїв — вони кричали, лаялися, сперечалися, як бралися до роботи. А потім віз із сіном падав у темряву і стугоніло урвище.

То вже не селяне селян зачіпали, — то молоді козаки перший наказ військовий приймали:

— Дорога чиста мусить бути.

І стала чиста.

Повільна ступа коней знов перейшла в клус.

Течія корогви затяжної попхнула й подорожніх у швидшу путь. Коли кінь пана Григорія порівнявся, хроплючи, з конем отамана козацького, запитався купець:

— Куди ж зволите поспішати, — чи може єсть потреба яка військова в поблизу?

Сіріло вже тоді, і видно було, як худе лице запорожця оживилося.

Ізкоротка одбовкнув:

— Чиж не бачиш, що корогву затяжну веду? Із самого Домонтова. А час нам ішо три дні. А як ні...

Тут смішком труснув, і на горло своє показав, ніби підтинаючи долонею:

. . . . то Хмель так зо мною зробить у Чигрині. Туди поспішаю...

І показав рукою вперед.

— Чигрин — сказав стиха купець.

Як стугоніння заліза здалека загуділо те слово: Чигрин.

Перед Ведмедівкою правим берегом Тясмина ліси поросли, лівим — рівнина безлісна, шляхами покраяна, посічена,

Ліси ті тягнулись іздалека, — чи не зпід Таращі, Звенигорода. Ген, ген аж на границі їх по-над степом південним, на високій горі поставив його милостів пан Богдан свою фортецю-столицею. Щоб звисока далеко оглядати і південь, і північ.

Трембецький із філософом і кількома козаками їхали лісом, — безпечніше. Малому гурту чистим полем їхать — часто непереливки може бути.

В Ведмедівці, сільці малому, коням паши дістали, підкували в кузні. Два дні тому їхав до Чигрина Москаль, Арсен Суханов, у невеликім числі людей із посольством. — Важке, важке діло перед собою маємо! — Суханов кричав і своїх людей гнав.

В Ведмедівському пятибанному монастирі повно було. Ішли черниці з монастирів панянських і монастирів стариць, ішли Печерські, Київські, Глухівські. Ішли ченці й духовенство з усього краю козацького. До Чигрина йшли, де на той час Богом даний перебував і великі патріярхи грецькі.

— Пес би приятелю любий в тісноті такій заночувати не зміг! — пан Латка бідкався.

Тож і отaborилася громадка в лісі на прогайльовині. Козаки кулішу зварили, повечеряли й полягали спати, кожухами від свіжости південного ноемврія укрившись.

Поснули всі. Блакитно було довкола, непорушно і чудно, — бо то місяць світив.

Один пан Латка не спав. Зітхав, думав, на жеврії багаття дивився. Ралтом голову підвів,

глянув і—здивувався: на другому кінці прогайльовини нишком, хилючись, люде йшли.

Цікавість філософа на ноги звела. Рясу спішливо підперезуючи, навшпиньки ступав він по зрошеній густою росою траві.

— Не військові то люде, — шепотів до себе. Спинявся од часу до часу і, задерши голову, нюшив, як пес лівний, мисливий.

Білі в місячнім свіtlі згорблені постаті були вже останні, — зникли в паці хащ.

— Ба, ба! — сказав Латка сердитий і на голос, — ба, ба! що то вони тут роблять? Чи не каверзи яковії добрим людям українським?

— Ба, ба! — сказав раптом бас над його вухом, — каверзний ченче, а що ти тут робиш?

Тут аж присів пан Латка. Не зауважив у погоні, що з сусідних кущів за ним слідкували інші — і от тепер оточили його з торбами, лірами і іншим жебрацьким причандаллям.

— От, — сказав Латка тоненько,—от скільки вас тут старців — добродіїв зійшлося!

Тут високий старець у каптурі вийняв із торби дзвінок жебрацький і задзвонив пронизливо над самим ухом сторопілого Латки.

— Чи не маєш, ти ченче побожний, — заревів знову басом, — трохи аквавіти, бо без неї не один бідний старець у дугу зігнувся? Га, га, — засміявся і сіпнув, відходячи, бідного філософа за бороду. Тільки тонкий чорний вус і несамовиті очі бліснули з під каптура до пана Летки.

— Може хоч куфу горівки, даси нам, ченче!—

І не встиг пан Латка обернутися, а хтось другий смикнув його добре за рясу.

— Хоч півкуфи на похмілля! — смикнуло філософа з другого боку і задзвонило йому над ухом.

- Хоч кватирку, ченче!
- Хоч тілечки...
- Хоч стілочки...

Нешасливого ченця смикали, давали стусанив, обертаючи на всі боки. Голова його заболіла від того дзвонення і галасу. „Ах, ах!” казав на тоє, а потім настражений кинувся бігти від них філософ, тримаючись за надвережену частину тіла свого.

— Люде добрі, — крикнув утікаючи, — будьте з вирозумінням до вбогого і цікавого ченця, не опримуйте мене, прошу!

Скочив собачим плигом і сковався.

Тепер уже не знав сам де був і чи далеко? Сидів у ліщинні, цілій дріжучи, у дивному переляку. Нічні ті старці старцями не були — то одно знав.

Посидівши, ступив кілька кроків, — і побачив що він на одній із широких призьб берегів Надтисминських перебуває.

Тож посунувся учений Симеон до середини лісу, де свій обоз гадав знайти. Раптом очі розплющив широко, — глухий гамір надлинув до нього.

Розхилив галуззя і — жахнувся.

Прогайльовина, що як підкова охоплювала ліщиння — була повна старців. Вони юрмілись у місячному свіtlі, розмовляючи знеголосна. Так дивно виглядали і страшно, що пан Латка над своєю душою молитувати почав.

Тимчасом старці загомоніли голосніше, розсунулися і стали півкругом, — насупроти них вийшло четирох, немовби — старшина. А з тих четирох — один високий вийшов, уклонився старшині, пірначик зза пояса вийняв і каптур зірвав із голови, а тоді пан Латка його тонкий вус ко-

зацький й несамовиті чорні очі пізнав. Пихою й завзяттям горіли ті очі, а як на мову став — пізнати було що то—запорожець.

— Батьки мої!—сказав до старшини, — і ви пани - браття, тай ви добре молойці, — сказав до кругу козаків і джур, — не першина нам славу здобувати, — а по ще більшу оце вирушаємо. Знайте: Річпосполита Запорозька з усією Україною від Риму більша буде, а полковожд наш пан Богдан — Цезаря перевищить. Чого тут зібралисямось всі відаєте добре,—а тепер слухайте, що казати буду.

Кивнув пірначем, і до нього чотирох джур з торбами й паперами доскочило. Тут придивився пан Латка і зуздрів, що то не жебраки півкруга стали—то люд був твердий,—рицерський і здобичний.

— Батько наш,—річ провадив далі високий запорожець, — його милостъ пан Богдан битви і потреби воєнні відтягає, аби ми встигли Корони Польської людей вільними зробити. На короля їхнього йдемо, між панами їх розбрат чинимо, а посполитим волю несемо. На панів, котрий нашим не хоче бути, арматно наїжджайте! З посполитими вирозумлі будьте, а не докучайте, ексторзій на селах не чиніте! Уважайте, на руди, на ломи, на гуральні, — там люд неспокійний! Тай ви самі пильнуйтесь, пани - браття і добре молойці: поневаж Нація Козацька наша в гніві міри не знає, а в бійці — кінця! Мислею частіш промишляйте, — як треба птицею переліть, як треба той зайцем перебіжіть! За ксьондза, за пана, за посполитого, ба! в оказії той за камратку перебирайтесь, — а будьте там, де наказ велить.

— Наши вам скрізь помочі дадуть. Під Замостям,—знайте,—там у пущі наших людей реймент і фортифікація. Множество нас пан Богдан

уже на Польщу вислав, — і наших рицерських і самих Ляхів з нами побратимство тримаючих. Бояться нас їхмостиві пани: князі Любомирські і Лянцкоронські, і Зебжидовські. Од гір Карпатських до Балтії — скрізь наші промишляють. В Великій Польщі в Льонді наші стоять, і Підгале — наше, і Мисленици, і Новий Торг, і Лянцкорунь. В Варшаві полковник Стасенко з підплячими третину домів спалив. Белз цілий два рази спалено, Щішанів — раз. За нами посполиті йдуть, — Гжібовські під Калішом дві тисячі свого війська стягнув. Не баріться і часу не гай-нуйте, а гасло вам нехай буде „*Libertas*”! —

„*Libertas*”! — повторив в кущах пан Латка-Старушич пересохлими устами і мурашки побігли в нього по плечах, як почув він неголосне а страшне, якби сонне гуркотіння соток голосів мужеських: — „*Libertas*”!

— А тепер слухайте універсалу його милости, найяснішого пана гетьмана, — сказав запорожський старшина і поцілувавши з шанобою звиток пергаменту, розвинув і вдарив читати:

— „Ми Богдан Хмельницький, гетьман славного Війська Запорозького, відомо чинимо всім підданим Корони Польської, що за щастям і благословенням від Господа Бога нам даним, підбивши під міць і владу нашу панства, обіцяємо увільнити вас усіх від тягарів і роботизни. Будете на самих тільки чиншах і в усяких вільностях, так як шляхта була. Тільки абисьте віри нам дотримали, як і руські піддані наши. Панів своїх абисьте покидали, против них повставали і до нас в куках як найбільших збирались. Богдан Хмельницький, Гетьман Війська Запорозького і Князь Руси”...

— Ах, Боже! — Латка, філософ, потиху промовив до себе, — універсале, вольності народам

несучий, благословен єси! Од нас, крові нашої походиш, ізпід серця взятий! Великий Бог—Руси - України!

І очі філософа сльозами вдячності наповнились.

Тимчасом жваві джури вольності емісара стали розділяти серед козацтва по п'ять талярів на дорогу і гетьманські універсали до Поляків.

Запорозький старшина визначав кожному куди йти мають, а вони капелюхом, чи шапкою поклін давали і росходилися, гомонячи зтиха. Ішли спішливо, кроком рисім бігли, поспішали до польських земель.

Філософові серце колотилося в грудях. Він звівся на рівні ноги, як безпамятний. „О вольності солодка!” говорив і руки простягав до місяця, що загасав, і до дня, що йому блідий розсвітився здалеку.

Потім, якби сповнений шалу, кинувся бігти стрімголов з призьби Тясьминської через ліс, у бік Тясьмину. Біг вищептуючи, потім виговорюючи, вкінці вигукуючи несамовито.

— *Libertas, libertas, libertas universalis hominum!*)*

Вибіг і впав під лісом коло битого шляху.

А тим шляхом ішли й їхали на південь, до Чигрина люде. З імли надрічної виринали. Ось їхала кухня якогось куріння запорозького: великі мідяні й чавунні казани подзвонювали на возах, кухарі й кухарята військові у волохатих бурках йшли сонні за возами, — цілу ніч гнало їх гостре військове слово. За кухнею ішов кіш чабанський із далекої паланки. Старші чабани йшли попереду, широкоплечі, із шкуратяними гаманами через плече, у широких, бляшками цяцькованих поясах.

---

*) Визволення, визволення, загальне визволення людей! —

Встав пан Латка Симеон, худе лице його світилося в ранішньому леготі, зіниці очей іскрилися. З під серця вийняті слова говорив:

— *Libertas, libertas hominum*, тільки на землі нашій козакоруській ізrosti можеш! Тут тільки вольності людськії в kraю милім, українським жительствувати можуть тихомирно. Тут в отчиznі моїй, на всяку річ обильній, не буде ушербку вшеляким язикам, — в достатку, як ягнята в козацькім кошу, вічне жилище матимуть! Воїстину брати Brutusa до землі польської пішли: не до *opressio* кличуть, тільки в сонце *libertatis* виносять!

I правицею на сонце ранішнє вказав пан Латка — озирнувся, — придивився і змовк Bo то не люде йшли перед ним, не до людей говорив він, — то за чабанами тупотіли дрібно довгорунні, чорні вівці, мекаючи тоненько.

Махнувши рукою, пішов далі пан Латка Симеон. Тепер на все іншими очима дивився. Перейшли йому дорогу високі селяне з недалекого Суботова несучи віхті, сокири, пили, щоб під нову слободу собі трохи бору випалити, — він подумав: нове королівство ними збудоване буде. Безли людвисарі до столиці на двох возах шестірма кіньми дзвона великого, — подумав філософ про дзвін слави, про орла вольності староримської що в нації опримованій ізріс.

Ішов так філософ за возами і думав. А не бачив, що його кількох верхівців наздоганяє.

— Стій, отче - брате, — почув гукання. То пан Григорій гукав, — Не знав я, добродію, що ти ходити такий голінний. Не знав я, що ти вмієш, коня покинувши, пішки дременути?

Тут лишень філософ власні поранені від хащів ноги побачив і всі потовчені тіла свого члонки почув.

— Ах, — сказав він, сідла досівши, — послухай мене, приятелю мій і кумпане!

І почав росповідати купцеві. А тимчасом дорога все вище спиналася і на закруті змучені коñі пристали трохи.

Глянули всі поперед себе.

Далеко на небозводі по південній стороні гора велика темна височилася. На саму її верхівлю проміння вдарило і освітило замок - фортецю із білого каменю. Мури вежі і дзвіниці її замерехтили, заграли в сонці.

Філософ кинув поводи.

— Витай, *civitas libertatis!* — скрикнув і руки вимахнув так, як птиця крилами бє до зльтоту.

Потім рушили всі. Здавалося Латці, жваві копита кінські вимовляли — кресали на переміну: „Чигрин! *Libertas!* Чигрин! *Libertas!* Чигрин, Чигрин, Чигрин!

52.

Коло самих слобід Суботівських коні від Ведмедівки негодовані пристали таки зовсім, тай козаки на кулішу, на тетері та коржах - загребах охляли.

На полуденок заїхали до придорожнього шинку під Суботовим. Коло самого присадкуватого будинку — повно було; вози стояли, увіхалися з пугами погоничі, розпряжені коні їли овес, невелика буда коло шинку то був театр-вертеп із розмальованими ляльками Козаків, Турків і Поляків. На кількох жебраків під шинком пан Латка споглянув уважливо, але ні! не були то перебрані братчики ордену Запорозького. Їхні покалічені в війнах із Турками і Поляками руки й ноги, їх страшні лица, опалені вибухами пороху, вказували, що то були ті нещасливі, що їм місця за-

бракло в численних козацьких шпиталях, на чолі із найстарішим, найбільшим у Тарахтемирові.

Був то щинок великий і разом двір корчемний, знаний під назвою „Лепської Феськи”.

Коли кумпани двері до горниць одчинили,— пара, як хмара, їм просто в лице бухнула.

— Гай, гай,— сказав пан Латка задоволено і чхнув, своїм нічним походом перестуджений,— чую десь кишка в яєшниці смажиться. До неї на конкокцію щоб доброї калганівки додати,— той усе, що є на світі злого, чоловік забуде!

Сам кухмистер у заялозеному фартусі вийшов до приятелів назустріч і кланяючися запрошив їх до невеликого покоїку для шляхти.

— Витай, наймильший меркаторе і друже,— встав тоді назустріч пану Григорію Трембецькому сухий, костистий пан у чорнім, німецькім одязі. Голос мав мяжкий, лоскотливий і з протягуванням; з чорних рукавів випливали випещені, заспокійливі руки. Все в собі мав гладеньке ніби несміливе,—тільки очі були нетерплячі, зіщулени в крапки. Був то його милості пан Ждан Якименко з Волині, колись купець і шляхтич покочаний.

Тож і сіли всі разом до полуденку.

— Чого тут шукаєш, вашмость?—запитався Трембецького, коли від кишки й калганівки сліду не зсталось.

Вислухав пана Григорія уважно.

— Знайдеш його, свого Шуйського, вашмость,—бовкнув,—знайдеш,— і голову набік схилив, і задумався.— Тільки чи оного князя Шуйського в жменю тобі тепер узяти вдасться,— онтплівим мені здається? Супліковання твоє, вашмость...

Пан Григорій кулаком об дубовий стіл grimнув аж фляги підскочили.

— Кривди своєї шаблею доходитиму,—крик-

нув,—а не суплікованням. Однак,—додав тихше,—
чого ж із паном Шуйським правуватись не можна?

Жданів було трох братів, — двох пішло до монастиря, а й цей був зимної вдачі, сам до игумена подібний. Купецтво покинув, став дипломатом при дворі Хмельницького: був із паном Силуяном Мужиловським, а пізніш у минулому році із паном полковником Вешняком у посольстві до московського краю,—Москув знов.

— Того, того..., — сказав Трембецькому, —
а присуньтеся, мосьпанове, ближче, — і потиху на вухо їм оповідати почав:

— Ще рік тому у септемврію найясніший пан вельми згнівався був на нечестиву Москву і послів царських прогнав тими словами. „Скарати на горло вас требаб — але я вам ту смерть оддаю, хоч і луччих од вас — королівських послів — смертію карав. Ми, — гетьман говорив, — не встигли з обозу приїхати, а ви вже од вашого государя із скарою. Ви за дубя, за пасіки говорите, — я ж усі і городи московські, і саму Москву зламаю”. Грозив його милостъ пан Богдан і найстаршому Москалеві „І той, хто в Москві у вас сидить, і той од мене не одсидиться. Ніхто мені так не докучив, як цар московський!” Так гетьман рік і з соромом прогнав послів із Чигрина.

— Бо саме тоді під Батурином,—Ждан шепотів,—полки громадив, із Військом Запорозьким на Москву йти мав, як то небіжчик його милостъ пан гетьман Сагайдачний учинив. На Путівль рушати малисьмо. Вельми найясніший пан за тоє лютував на них, що в слушнім часі лукава Москва суккурсу проти Поляків не дала, „Я її зруйную гірш ніж Литву”, — говорив. Грубість Москви монарху нашого відпихає.

— Нех орли козацькі зміям московським очі

видзьобають! — на те — румяний пан Латка, гикнув і на духу всміхнувся. Потім рік:

— Єсть то край приниження, де духа Божого немаш, і людського духа на лицах не видно. Горе їх уродило, страх виколисав, а зависть душу всушила. Гай, гай, себе потоптали, а іншим слушного зросту заздрять. Добре станеться, як московським козам роги притрутуть добре...

І вирікши це, засміявся трохи хриплівіш як завжди, а пан Ждан говорив:

— Однак хоч ми воюватися з Москвою готові, а ще й по возприятому з Татарами аліансу суккурси многі маємо, — однак... тут пан Ждан недокінчивши, мимрити почав.

— Говори, вашмостъ, якесь приятель, — далі! — купець просив нетерпеливий. Лице Трембецького було червоне і страшне, а на тілі чув — оживають і болять його рани з полону московського.

— Не пішов Богом даний, — провадив річ далі дипломат, — ійти не буде. Лишень трох значних старшин послав і Гречина - шпига з ними — Москву слідити. Ще прийде на неї час. Ми ж бо тепер Польщі не боїмось, на Литву споглядаємо, а Москву в шори вбирати будем.

— Яким то побитом? — пан Латка і пан Григорій водноголос спитали.

Пан Ждан замнявся, помовчав, білою ручкою очі прикрив, — і так іще тихіше річ провадив:

— Князь Шуйський нам буде в тому в пригоді. В фебруарію цього року до Чигрина з Лубенъ на тоє прибув. На Крим із нашими людьми їздив і що цар кримський йому говорив, — того знати не можна.

— А, послухайте, вашмостеві, — повідають тільки, що з паном нашим порозумівся і між ними угода зайдла і пакти укладено.

Тут пан Ждан замовк. Мовчали напружени
й обидва приятелі. Дипльомат пучками по столі
заграв, схилив голову раз на ліве, раз на праве
плече, — а потім сказав проречисто :

— Через нього, князя оного, найясніший
пан наш Доном, як своїм рейментом, кермувати
буде.

Прислухався до тиші, усміхнувся лехко, і ще
проречистіш додав :

— Звідти з Колмиками оний на Астрахань
іти має. Бо наш пан найясніший постановив
Шуйського за царя Москві поставити. Тоді
й Москву до Руси пришилимо...

— *Faciliter et sine* клопоту! — вирвалося фи-
лософів. — Ах, Боже, Боже, щоби тоє сталося
швидче!

Тільки пан Григорій зуби заціпив,—мовчав.

А пан Ждан Якименко, *bene natus*, далі
триумфально говорив, мовби карти роскладав :

— Москва того Шуйського до себе лесто-
щами й обіцянкою ласки царської заманює, щоб
потім на горло скарати. Шуйський тим лесто-
щам не вірить. Напотім з Москви Унковський
з посольством прибував, голови Шуйського жа-
дав. На те найясніший пан наш :—князя Шуйсь-
кого, *non possumus*, видати не можем! Унковсь-
кий-Москаль уперся — через свого слугу, Льоф-
ку, трутину князеві підсилив. Однак тоє викри-
ли: Льофку в смоляній бочці спалено, а Шуйсь-
кого князя знов до монастиря Лубенського для
безпеченства вислано.

— До Лубень? — зірвався на ноги Трем-
бецький.

— Дискретно, вашмость, слухай і повстягли-
во,—рік пан Ждан зимно,—не в Лубнях — тепер
він. Певне щось значне діятись буде, бо недав-
но пан Шуйський потаємно знов до Чигрина

прибув і за фортою замковою в гетьманськім палаці захований сидить. Не дарма ѿ Москва послом Суханова нагло до нас вислала, вашмость! Не дарма ѿ Шуйського до Чигрина покликано! Не час тепер твої розмови з ним за скарби Надволжанські перед трибунал ставляти і самому на турбациї правні йти.

Слова останні лице пана Григорія до не-пізнання змінили. Помовчав а тоді відповів.

— Нехай буде ѿ так, вашмость,—сказав уражений.—То козацького панства і гетьманського реїменту річ,—мовиш. Я ж приват своїх і своєї кривди на Шуйськім, виродку і зрайці, дошукуватись буду.

— Суплікувати даремно будеш, вашмость,—Шуйський найяснішому пану і всьому Війську Запорозькому потрібен єсть.

— Нехай буде ѿ так, вашмость, тоді апелювати до стилю козацького буду, шабля нас розсудить,—вогонь блимнув в очах Трембецького.

Пан Ждан голову склонив і руками розвів.

З шинку „Лепської Феськи” вийшли мовчи, і коней досіли, німуючи.

Дорогою багато людей ішло. Миналися школярі ѿ пиворізи, по латині один із другого висміваючись. Деесь на весілля, певне, їхали возом скрипники і цимбалисти, виграваючи. Спішили до столиці—муровщики Київські із своїм цеховим знаком на високій тичці. Баби-шопотниці з картами в жмені присікувались до подорожніх, щоб поворожити. П'яних, що виходили з корчми, закликали до себе дженджуристі фльорки і камратки.

Сунув люд військовий між тими людьми як між берегами.

Далеко від коршми відіхавши, заговорив пан Григорій. Стягнув поводи і руку-правицю в бік білого замку Чигринського простягнув.

— Гай, гай,—з трудним жalem вигукнув.—
колиб мені із самим паном Хмельницьким на ре-
чах стати,—він би мене вирозумів!

— Тож і говори, мосціпане,—я тебе вислу-
хаю! — сказав хтось ізгучна над самим вухом
його милости пана Григорія.

Той зиркнув: насупроти нього їхав у bla-
китному жупані козак значний.

— Кажи сміливо, — докинув — вирозумію,
якем Хмельницький, отаман городовий! кажи смі-
ливо, вашмость!

І смісчись погнався далі.

Пан Трембецький сторопів:—To Жид! —ска-
зав.

— То жид Чигринський — з постави видно!
— зрадів пан Ждан, що на безпечнішу дорогу
мову звернути можна.—По повороті найяснішого
пана нашого з вікторії Жовтоводської і Пиливець-
кої — виходили настрічу всі Жиди Чигринські
з піснями, музикою і танцями, гукаючи: „Ти
князь Бога між нами!”

— Бо знай, вашмость, Чигрин увесь стойть
на ґрунтах жида, пана Захара Сабіленка. А ще,
знай те, що брат Захара, його милость пан Яків,
приятель найяснішого пана, із небіжчиком па-
ном Михайлом Кричевським Богом даного з вя-
зеня висвободив. Тому Чигринські жиди ласку
мають.

— Якже, мечем скарані за поневірку віри грець-
кої і церков святих, Жиди в Україні падати по-
чали, — двадцять тисяч іх із Чигринськими ра-
зом на віру руську перейшло, а дехто для по-
страху й ім'я собі прибрав — Хмельницький. Той
козак значний, певне й е із таких Хмельницьких.

Пан Ждан засміявся тихесенько і замовк,
на похмуре лице пана Григорія зирнувши.

Небо було синє аж тверде в своїй осінній синьості. Вітер віяв з недалекого Дніпра і ще ближчого Тясьмина. Праворуч темніли соснові бори,—кінчався Чорний Ліс; ліворуч на горбах—кучугурах в осіннє золото убрани, поставали яври, вільхи, граби, вязи й осокорі.

Пан Латка дрімав схилившиесь на коні, він не бачив за деревами багатого Суботова, що розлігся на кількох горбах, перерізаних глибокими ярами. Понад дорогою стояли козаки в групах,—то був загін до охорони гетьманського гнізда. Понижче дороги, що нею їхали мандрівці, білі пасіки гетьманські, за пасіками виринав невеличкий напівдеревляний палац гетьмана, біліла серед тополь сувора церковця св. Іллі, володаря громів. За церквою рядами стояли гетьманські стайні, кухні, доми для челяді й господарські будівлі. За ними хати й доми Суботівян збігали вниз ген аж понад левади Надтясминські.

Пан Григорій теж не бачив того всього. Іхав тяжко замислений. Був він завзятої, запеклої вдачі. Знести не міг того, що єсть десь така влада, що його волю скасувати може, та щей у себе, у землі козацькій. Потім усі його думки попливли до того, хто не був приздоблений блискальцями й гречною та звинницею безсилостю, як король, ані криками затоплених у власній крові невинних людей, як цар, а був інший від них і сильніший бо Богом даний.

—Хто ж то є той пан Богдан, що мені в забагу на дорозі став?

Пан Ждан перестав куняти, глянув на шляхтича заклопотано і—раптом козацький дотеп його серце лоскотнув.

—Відомо, вашмость,—сказав повагом,—відомо ким є його милостъ пан Богдан, гетьман Війська Запорозького і цілої України козакоруської—пасічником.

— Не кпи, вашмость!

— Не про тії тут пасіки Суботівські мовлю, що то в білім полотнянику гетьман наш відвідує. Пасікою його—цілий край наш. Про помноження трудовите меду й воску дбає пасічник наш. Одних до зимування переносить, других на злаків квітування і працею ревно кермує. Для бжоли ласкавий єсть. От тільки як гніздо осине за-здрить...

— То і що?...

— ...або чмеля непокірного, не здивуйсь, вашмость,—твердо хоч і не голосно скінчив Ждан Якименко, — таких слугам своїм ростоптати на-каже.

Трембецький усміхом коротким блиснув. Чорні очі його горіли, вуса пестив гнівно: — мене не лякай, — подумав — не з полохливих єсъм!

53.

Пан Латка-Старушич їхав на бахматій ко-бильці весело, — натуру мав таку, що не міг сумувати і на похмурних людей довго дивитись.

Підтюпцем собі наперед рушив, борідку по-смикував, і на всі боки дивився, а ще більше слухав.

Бо свист бичів, крики поганячів, лайки людій із черні, сміх і розмови їздців, тупоти кінських копит і важке гепання возів і ридванів все едналося в один невмовчний галас.

Почавши від Суботова край шляху Чигринського поставили свої рундуки, ятки, буди, халабуди а то й просто намети—нешисленні ремісники: кравці повивішували над дверима свій знак, ножиці й наперсток, в кужнірів висіли нові кожухи, обіч гафарі продавали гафти до одягу і барвисто гаftовані кульбаки, гребінники бичачі роги причепили над порогом, а в гутників ви-

бліскували кришталеві кварти, чарки і небезпотребні добрим людям кольорові рострухани. Не бракувало їй ситників, що робили сита з кінських хвостів, не мало було дотепних слюсарів і боязких сніцарів.

Іншим кутом жили олійники, що забивали клиння таранами, а з під того клиння тікла смаковита олія. Сластьони з неї одразу смажили сластьони на сковородах. Коло них були різники й рибалки, що між собою ворогували, як неділя з пятницею. Недалеко стояли й лазні або ж мильниці, — туди йшли козаки охоче, а ченцям не вільно було—через камратниці. Гурт дударів з великими дудами, шапки коло ніг поклавши, вигравав то жалібно, то весело. З ножами й бритвами за поясом, з мидницею під пахою ходив вигукуючи, нищитель борід і рятівник здоровля—цилюрик. Пиворізи потішно співали на честь козаків-одважників. Юрбами тинялися, оглядаючи дива, рудники, смолярі, соляники і коломийці з глухих лісів і ломів камінних.

Найбільше тут було війська і люду військового. Правда були їй невійськові! в коротких кунтушах із телячої шкіри, в чорних одьєгтю подорожніх сорочках, в ходаках і шароварах їхали десь ізпід Мглина чи Стародуба висланці міщен, оборонців пактів Майдебурських; немало спішило в ридванах і так, кінно, до його милості пана канцлера Виговського, дідичів, що підтвердження універсалу гетьманського хоч на частъ маєтностей своїх просили, осмалені будники везли на кориткуватих білоруських возиках поташ до гетьманських зброєвень.

Там назустріч булникам їхав кінний відділ Угорців, пишний, наскочний. Джерготіли між собою в високих футряних шапках набакир, у мундурах шнурами обшитих, з карабелями при боці.

Провадив їх хтось у січовому шлику, — були то новозатяжні до Січи, що з Угрів прибули.

Збоку залунала пісня, — то йшов на північ відділ лейстрових у габових, синіх жупанах. До такту ступання звивалася їхня пісня, певне, недавно складена:

— Ой зза гори, зза кручині
Горде військо виступає,
Насамперед Морозенко
Сивим коником виграває...

Десь далеко на іншому шляху її відповіла пісня про лицаря Полтави, Лисенка Вовгурю, що „коником виляє, себе забавляє“. По той бік Тясмину видно було, — летіла сотня козаків з шаблями наголо під полковницьким бунчуком, охоронюючи кількох Татар, може послів а може шафарів татарських наемників, що їм гетьман заплату в бочівках із дукатами давав.

Ба, далекими й близькими дорогами, по цей і по той бік Тясмину ішли вгорі і в долині люде. Видно було аж по сині мли над Дніпром, як од білого замку Чигринського росходилися і сходилися, перехрещувалися і зливалися сорокаті потоки людські. Де-не-де курилося багаття, а часом димарі кабиць, — то кухарі кінчали обід варити. Далеко десь сурмачі в сурми сурмовали, і довбиші в бубни били, якомусь куріневі відхід проголошуючи. Так ціла долина північна аж до Чигрина роїлася, тримтіла, рухалась у такті неспокійному, швидкому аж бундючному.

На все те пан Латка-Старушич Симеон, теольотії магістер, дивився і все те бачив. Так багато людей було довкола, що він себе дуже самотним почув і якби сиротою. Тож перестав дивитися обапліч, тільки в себе заглянув.

Книжній мислі напосіли його голову, — вірші з Вергелія, опікуна духа Київського, переплітались із козацьким піснями та монашими молитвами. Подумав пан Латка і про смерть, як то її в „Перлі” страшно описує Кирил Транквіліон, про Бога думав, про диявола, ще про дешицю і — про себе самого.

— Ах, ах, — зітхнув до гриви коня свого, — щож то життя людська? Аби душа сита і тіло не наго.

— Ой, правда, — коло нього голос обізвався, щей теж приказку додав: — час за час, а до вечора все біжче!

А то вже давненько їхала та персона коло Латки, — голова коня при голові коня, і нога вершника при нозі вершника. Не була собі тая постать довговида і худа, тільки голову мала як казан, спину широку а зріст куций. З під капелюха бакалярського виглядало лице як колесо, очі сірі, малі аж невидні, а ніс невеличкий. Сивенька борідка і вуси не густо зародили, — тільки голос мав низький, рипучий і повчаючий.

Подививсь на нього пан Латка і слова не вронив.

Тимчасом бакаляр мандрівний відкашлявся і додав віршом:

— Злоє то каліцтво чоловіку в світі

Глухота, котрої недай Боже міти!

— Чого ж глухота, — domine? — шарпнувся Латка, антильогій яковоїшь шукаючи. — Якую ж глухоту, domine, на мислі маєш, — чи тілесну, чи може духовну?

— Духовну, domine, — притакнув поспішно банястоголовий бакаляр, — якоже віршописець споминаєтъ:

І ти, оспалъче глухий, лежиш якби камінь,—
Требаб тоді серцевий побудити пламінь! —

І запалом з голови своєї слова, як горіхи
до шапки, висипати почав:

— Знай, domine, що вся Україна козакоруська,
як і Корона Польська, глухі і оспалі на мої
слова перебувають...

На тоє пан Латка зітхнув: знат яко старший віком, що слава слово пусте єсть і лехко не приходить.

— На якіїж то слова, domine? — спитався.

— Як вопіючий у пустині ходжу, — провадив річ далі бакаляр, — а тимчасом аби где в яких землях, в котрім повіті, — голод, мор, смерть...

— Звідки ж путь тобі лягла? У нас достаток ітиша.

— З під Корони Польської панування їду, domine.

— Ах, ах, — сказав філософ, — якже там у них є? Чого серед колтунів мазовецьких наслухався еси, domine?

Бідний бакаляр, що досі при грекоруській каплиці на Лешні, в Варшаві спокійно дітей українських учив, а тепер тісноти живота ради звідти втік, — маленькими очицями моргав і свою борідку теребив, — оповідав, як Литва від Польщі відділяється, як їхній князь Радзивил унію з монарховою шведським підписує; говорив, як тримтить Варшава до нової війни приготовляючись спочатку з Україною козакоруською, а пізніш то й із Литвою.

— Кажуть Ляхи: буде наша вікторія, — тоді до кінця загине рід і віра руська; вся Україна, кажуть, на жаль серцю людському буде спустошена, а нарід у пень витятий.

— Ах, ах, — сказав Латка, засміявшись утіш-

но, — Minatur bellum et non fert; sic gens tota Polonia facit.*)

— Ой ні, domine! — скрикнув бакаляр, — unani-mi voce**) війну декларувати мають, ea intentio-ne***) зброяться спішно. Кажуть: ми впадемо, поможе фортуна Україні, — під німецького цісаря підемо, — а утиску від них зносити не будемо.

— Гай, гай, — сказав філософ, сивою головою колихаючи, — frusta Pigmaeus in Gigantem pugnat****). А ще що видівесь, domine?

— З Варшави багато шляхти до пана Богдана Хмельницького втікає, — повідають: сонце Польщі зайдло і не встане. Голод серед міщанства і поспільства великий. В Тарнові пси їдять а кажуть що й людей зідають, в Теребовлі кору з липини деруть, з полововою мішають і хліб печуть...

— Ах, ах, — сказав смутно пан Латка, — смутне то spectaculum. А що на то позіж, domine!

— Глухим не бути, — скрикнув бакаляр, у стременах став, а потім перекинув ліву ногу через сідло і, сівши на коні як на лаві, руками і словами говорити почав: — чоловіче, чуйний будь! Чини так аби війна була віддалена. Так Бернат каже, так Фрич, так Социн, так і я голосити почав. Кохайте ваших неприятелів, чиніть добре ненависникам вашим...

— Або Польщі, або Україні — кінець буде, — сам тое повідав єси, бакаляре, а тое із словом твоїм у контроверсії великий єсть, — сказав пан Латка.

— Тож страх війни безбожної всім виголосив, отче чесний. Хоч слухати мене ніхто не...

---

*) Грозить війною а не воює; так чинить цілий народ польський. **) одноголосно. ***) з тою думкою. ****) надаремно Пігмей із Гігантом битиметься.

— Чекай, *domine*, пресолодко говориш,—воїстину усе з війною гине, а в спокою квітне. Однак якже тоді з напасником поступити?

І тут по цім запитанню обернувся пан Латка на сідлі спиною до коня, — і жваво до соцініяніна ручкою махнув.

— *Invasor'a se ipse occiditur**), — понуро той відповів, — як Єреміаш Жидам сказав, — піддайтесь Вавилонові — його ж упадку час надійде.

— Медом плине твій язик, чоловіку, — раздів пан Латка і все більше до диспути запалювався. Не бачив, навіть, куди іде і де перебуває. Тільки що раз більший довколішній галас — диспутантів до голоснішого крику змушував.

— Але, приятелю мій, як на те дозволити, щоб зрадливим пхненням меча виточити кров із серця вольності, матки України? Бож *Natio Cosacorum seu hominum librum* не є народом невільничим!

Тут бакаляр ногами забаламкав, сидячи на сідлі, — так його вразило філософа Латки еретництво.

Кінь його, наляканій, гальопувати почав, а за ним і кобилка пана Симеона.

— Якже, — кричав бакаляр, — того, *domine*, зрозуміти не можеш, що як війну на тепер зоставиш, — тоді тільки на часи будучі по вік вічний спокій від неї матимеш!

— Ах, ах, ах... почав Латка Старушич, та мови солодкоплинної не докінчив. Дві схрещені галябарди варти на підзамчу Чигринському зіпхнули одного й другого диспутанта просто на землю. Торби їх порозлітались, а книги розсидались у болоті.

— Ви, такі... сини, — кричали на ченців вартивники, — чи ви думаєте так випинаючися і в без-

---

*) Напасник із власної руки гине.

стидний спосіб, до замку його милости пана гетьмана віхати?

Пан Латка встав, кліпаючи очима.

— Гей, філософе, — підіхав пан Григорій із Жданом і козаками, — в Чигрині єсьмо!

— Знаю, — сказав Симеон Латка, киваючи, — знаю і на своїм хребті болящім оний відчуваю.

Галас той великий, що йому диспутувати перешкаджав, був од сотень кузень воєнних. Коло огнем зяючих горнів — чорні ковалі кували палаші, шаблі, (то й було передмістя — Шабельники), ратища, ножі, кінці до стріл.

Під важкими молотами блискало, сичало, дзвеніло до білості розпалене залізо.

54.

Підзамче Чигринське валом від півночі оточене, то було ціле місто військових. Тут аж під самий замок Чигринський став не табор, а табори „люду лицарського”. Перші кільканадцять довгих, деревляних будівель з маленькими вікнами під самим дахом вказували, що тут стоять відділи запорожців. Це вони в тих куренях — косарнях, (кожний на кількасот людей) вчили там своїх джур послушенства, вогневого майстерства, шабельної січі і просто звинності та твердости мужеської, так лицарям потрібної.

Пан Ждан, пан Григорій і пан Латка іхали тюпцем вузькою дорогою поміж цими гніздами синів Марса.

Двох січовиків мовчки грало в кости при дозрі, а між ними лежав виграш, пояс слуцький. Трохи далі, коло польової кухні, зївші обід, козаки вставали, кланялися низько один одному і кухареві.

Люд огнистий, мушкетний мушкети направляли й кулі лили, -- універсал гетьманський пять

кіп кожному наказував мати. Сагайдачник у своїй буді жилавими руками майстрував величезні луки козацькі. Коло нього інший військовий ремісник, стрільник, стріли обточував. Не всі стріли були однакі, — чорні, найлекші були затроєні. Ними козаки бились тоді, як уже нізвідки рятунку не було. Мовчазні то були скрізь лиця і вперті.

Раптом вигуки й пісні почули кумпане.

То боролися, співали й танцювали джури. Було їх багато в таборі, не по п'ять як давніше, — але й до десять і пятнадцять на одного запорожця їх тепер припадало. Трохи далі сивий запорожець, що певне ще із Шведами був під Ригою або Орнетою, учив молодь звичаїв.

Лава молодих козаків на конях ґальопом перед ним перебігала і, раптом вийнявши шаблі поклін йому давала, шликом землі сягаючи. Старий учив, як треба перед битвою грешно - гідно пана ворога привітати.

— Ax! — сказав пан Латка, — очі його близали як дивився на молодецькість козацьку:—ах,
— Благослови їх Боже за тую одвагу, —

Согрішить Богу, хто дає козакам зневагу,
Бо вони на війнах в потребах кров проливають

І за благочестиву віру душі покладають.

І пан Латка на стременах звівся, благословляючи запорожців:

— Бог вам побіждать врагів помогає—
І вас от смерти в військах і дома сохраняє!

Сказав так, зиркнув, скривився і плюнув. Двох козаків виймало їжаків з торби і пускало на поле, на перегони. До тих перегонів джури, холоші спустивши, приготовлялись, а кількох старих кульбачників, що недалеко шили подерті сідла, усміхалися на ті перегони під вусом. Молоді козаки збоку стояли, обнявши, і сміялись голосно.

— О, дивний звичаю Січи Запорозької, — зітхнув філософ на сміх „послушників” і квікання їжаків.—Обаче жив буду, *verbum nobile*, оповім писанням діла твої! Чудні твої чини, видумки гострі, дії хитрі,—хоч у потребі стоїш твердо. Само з себе кпиш, Запорожже, і світ на понюшку табаки міняєш. Що їм *vita hominum*? Як старий жупан з плеча скине раз, щоб отчизні *gloriosissime* послужити, а раз фортелю козацького ради. А однак життя їхне, як слугування чернече,—спокій духа мають. Ненаруши́мість присяги і вірність братерська — то нашого Риму *leges* найперші.

— Ба, кошові там мудріші від неодного сенатора римського, — сказав пан Григорій, що в молодості сам на Січі перебував.

— В тій республіці військовій не один граф, чи князенко з Мунтян, Угрів, абой Прус послушенству вчився.

— Січ із паничів, бабіїв, вертипорожів сміється і тільки свої закони узнає, — вказав пан Ждан на невелику будівлю, де при дверях два снопи київ стояли, а навпроти вікон — три шибеници. Був то Суд Кошовий, — останній, бо четвертий ступінь судівництва Запорозького.—Пяниць, своевільників і сіромах, що на чуже добро ласі,—витинає старшина без пощади.

Кумпани минали вже останню косарню запорозьку, коли двох старих запорожців у поєдинку з'очили. Довкола дуелянтів молоді козаки стали. Запорожці бились одночасно на трох зброях: шаблях, кінджалах і списах. Наскакували один на одного, як близкавки, і ще швидче відскакували, хапаючись то за одну, то за другу зброю. Дзявк лез висів у повітря. Рухи запорожців були скажені і звинні; на почорнілих від сонця гостроносих лицах вираз гордості змінявся то на вираз хитrosti, то примхливої веселоти.

сти. Раптом щока одного, що пересічена під-
пливала кровю, залялася рудою ще більше і за-
порожець не випускаючи шаблі, став на одно
коліно.

Крики, тюкання і свисти з другого боку
відвернули їхню увагу.

— То челядь послів його милости царя
кримського, — сказав пан Ждан,—що то від нас
тепер вельми залежить волею меча гетьмансь-
кого і берла султанського.

І сміючися пан Ждан показав на ґрупки
Татарів сухих і низьких у копулястих кучмах,
що насмівалися, оточивши когось.

— Тут є *domicilium* челяді посолської, —
пан Ждан у стременах став, щоб ліпше бачити,
— тут чвари і задирання часто бувають. Ба, —
скрикнув весело, — ось і тії до котрих афект
спеціальний чуєш, вашмость!

Дійсно під вигуки „кози бородаті” й інші не
меньш зичливі йшли Москвини посла Суханова,
в оксамитних ферезях, сонні, тяжкі, довгобороді.
За ними їхали їх вози в чвірки коней запряжені.
Відпроваджував їх на чолі невеликого віddілу
гетьманської драгонії в зелених каптанах геть-
манський дворянин покоєвий. Іхав, підбочившись,
чепурний і румяний.

— То Григорій Кобилецький! — скрикнув
пан Ждан, — ах, як тепер Москва мало гоно-
рів у найяснішого пана заживає! Не густо щось
тої драгонії.

І обернувшись до кумпанів річ провадив:

— Тії Москвини тепер не втнуть у нас ба-
гато. В фебруарію пан наш відновив союз свій
із його милостю султаном турським, а по попе-
редній конвокації сойму Чигринського два місяці
тому на вірність присягнув, як король Сарматії.

Від того часу такий титул турський має— „ліпший посеред королів, — найвибраніший із монархів релігії Ісусової”. Тож нема чого в нас темній Москві шукати, до союзу закликати, і з нами рівнятися. Їхніх послів з Вахрамеєвим його милості султан киями недавно казав окладати, розгнівавшись, тай геть од себе прогнав.

Уже більше було чужоземців. Самі посли і їх близькі мешкали за високими мурами фортеці, а челядь їх перебувала у деревляних і муро-ваних домах під самими мурами. Блукала завжди пяна і росхрістана челядь посла Донського, грали в карти білозубі Мултяне з Семигороду, вигравали на дудах товариші закладників гетьмана, княжат Молдавських, поважно ступали виголені Гданські люди, що приїхала контракти підписувати на буди поташові в панстві козацькім.

Пан Григорій зауважив жовнірів в уборах Венеціянських, Шведських, Пруських і інших юному незнаних.

— Ах, — сказав Симеон Латка, — воїстину гетьман наш до Чигрина увесь світ славою при-надив найяснішим іменом своїм!

Замок володаря був як на долоні.

Тепер видно було глибокі, мов провалля, фоси під мурами, земляний вал і високі мури, На мурах стояли тяжкі кошелі з землею широкі вгорі, вузькі внизу,—між кошелями в розкотах зяли гирла гармат. Малиновий прапор Запорожжа маяв на найвищій вежі замку. Дипломат показував кумпанам палац монархи з граніту і мармуру з двома вежами, довгу темну будівлю—минзу, де били дукати Богдана Хмельницького, що мали з одного боку меч, а з другого титул монарший. Пан Ждан вказав на арсенал з червоної цегли, муріваний курінь замкової ко-

рогви, невелику струнку церкву і доми для челяді й посольств.

Лехко зависли над фосами два мости: вузький деревляний міст для менших людей і челяді—від півночі, і другий мурований широкий — від південного заходу.

Стогони й крики звернули увагу подорожніх, — за генеральним судом козацьким стреміла понура будівля з ґратами на вікнах, Тож звідти виводили кільканадцятьох і петлі їм на шиї закладали. В стінах тої вязниці одразу вбудовані були шибениці.

— То,—сказав пан Ждан,—люде своєвольні, міщене й поспільство з під Любеча, що їх сюди полковник Чернігівський піймавши прислав. То проводирі. За границю йшли сваволю чинити і спокій розривали. А ті другі в кайданах, то купці, що славу нації козацької паплюжать. Для зарібку юдиного людей християнських ловили і Татарам продавали. Між ними, повідають, є й добре урожоні.

— Тепер пароль до неба кат їм дає, — сказав пан Григорій,

Кумпани зупинилися, приглядаючись. Ще недавно крикливи і підступні, вязні белькотіли і стогнали, під шибеницями стоючи. Коли когось катівська петля зашморгом стискала—одразу замовкав він, а інші кричали, смерть його бачучи.

На той крик, здавалося, — вдарили чотири гармати в замку на чотирі краї світа.

На мурованім мості показалося військо.

Блишучи голими шаблями, з розвиненими на вітрі вильотами і прaporцями на списках їхало пів корогви козацької на чолі з сотником, за ними їхали драгони німецькі по три в лаві.

За драконами маяв білий бунчук, за бунчуком великий білий із золотом стяг гетьманський. Між ними їхав самотно, убраний в подорожню кирею, зляний із сідлом і тілом коня, їздець — а на того їздця всіх очі були звернені.

— Найясніший пан! — сказав дипльомат і голову склонив.

Вдруге ударили гармати і головна замкова брама широко розсунулась.

Втретє вдарили гармати, і останній козак супроводу монаршого зник за брамою. В замку заторохкотіли бубни.

Очі козаків і чужинців ще відпроваджували гетьмана, коли пан Григорій озирнувся до бунтарських отаманів. Вони всі вже були повіщені. Нерухомі, обважнілі тіла їх злехка гойдались одно коло одного, а мертві очі теж, здавалось, відпроваджували неживим поглядом того, хто їх послав на смерть.

— І щож, вашмость, — промовив дипльомат до пана Трембецького, — чи на помсті своїй далі настаеш?

Трембецький помовчав. Ще немовби слухав очарований гарматної розмови і тріскотіння бубнів.

— Ще настаю, вашмость.

— Хоч то панству нашому зашкодити може?

— Хочби й так.

— Хоч і голову, вашмость, при тім утеряти можеш?

— Моя то річ, — зимно сказав купець. — А від справедливости для себе не відмовлюсь.

— Поможу тобі, — сказав пан Ждан, — якож старий мій приятель єси. Однак обіцяй, вашмость, в замку шаблі своєї з пихов не виймати.

Трембецький кивнув.

Тоді хтось сіпнув його за кирею.

Аж жахнувся пан Григорій, озирнувшись, так пан Латка змінився на лиці. Блідий, з блискучими очима, дихав важко і за груди хапався.

— Видить Бог, — повторював, як у пропасниці, — видить Бог, пане брате любий і приятелю, був я з тобою у всяких потребах і в голоді, і в холоді. Але видить Бог, що я на цеє не піду з тобою, проти слави Богданової не піду, пане брате!

— З наших тренів і пониження нестерпимого виріс Великий Князь, *Ucrainae Rex*, Богом даний!

— Людину визволити — велика річ, нарід — свята! Не сам він в обороні вольностей старожитних став, тепер довкола нього військо, козаки *in splendore* заліза *educati*, стоять!

— Україна козакоруська, як кінь молодий, ненависного їздця потратувавши, гадала: і гратиму, і басуватиму на широкім роздоллі! Та їздець Великий прийшов, — коня оного твердою рукою стримав. Дріжть край наш, як кінь, і танцює, і зпишна пана Богдана несе. Тож серце мое щастям кипить, пане брате! Виджу князя слави нашої, і чеснот, і діл лицарських, — і руки проти нього не піднесу. Перебач, пане брате, за приватами не піду!

— Не піду з тобою, пане брате! —

Тут стали всі троє над долиною Чигринською. Стрімкі сходи, вирубані в камені, майже прямовісно спадали вниз до міста.

Місто під фортецею розлялося величезне й дивно барвисте. Ще недавно було тут невелике містечко, — тепер один із важких торговельних осередків на півдні. Купці турецькі з тканинами, купці грецькі з олівою й бакалією, венеціянські з пуздерками і філігранами, угорські

з винами і кіньми, перські, болгарські і волоські — всі мали свої окремі вулиці, комори і місця до забави.

Латка став східцями сходити.

— Пане - брате Григорію, — обернувся, — там на тебе жду, там мене знайдеш, у веремії людській. А тимчасом, vale! Памятай тільки про край наймильший, з которого життя і смерть черпаеш, — отчизну!

Мовчки звернув лицо своє Трембецький до пана Ждана, а той повільним і ласкавим рухом запросив його йти за ним до замку.

55.

В палаці його милости пана гетьмана ніч уже давно залягла, а в салі авдіенційній сойм козацький, по піврока знову в Чигрині скликаний, ще раду радив.

Саля була освітлена грубими свічками при стінах, низьке її склепіння спочивало на двадцяти чотирох маляхитових кольонах. До одної з таких кольон, притулившись, стояв пан Григорій і дивився, і слухав, і серце в ньому змагалось: то завмирало, то билось живіще. Ніколи отчизна йому такою великою не здавалась.

Там насупроти нього в кінці довгої салі на простому троні з тисового дерева сидів монарха Руси,, Imperator Rex, в крузі своїх маршалів і полковників.

Той, що з Москви данину стягав, а Варшаві короля вибирav, той що одну руку князю Ракочию подавав, а другу — королеві шведському. Той, кого інший князь революції, льорд-протектор Кромвель, своїм „любим приятелем” називав. Той, нарешті, хто в 1650 році мав армію найбільшу в Європі.

Син тридцятирічної війни на заході, і двохсотлітньої на півдні знав світ і всі зброї світа. Знав народи, як власних братаничів, і керував характерами, як власними незліченими коханками.

Говорив по турецьки, розмовляв по латині, а наказував по своєму, по козакоруськи.

Мав на собі жупан білий оксамитний запинаний на кілька десять гудзиків, а кожний світився брилянтом; в міцній руці срібну з золотом булаву тримав; деляг горностаєва спочивала на його широких плечах. Відкинув голову назад і дивився згорда: невеликий на зрост, гостроносий з живими немигаючими бурштинами очей. Дуже дотепний і швидкий, дуже ввічливий і шалений, — мав в собі щось із південного монархі. Недарма Венеціянець, посол Віміна, гетьманські пещені і сильні руки виціловував і ним очарований до рідної Венеції вернувся, хоч помочі прости султана й не достав.

Тепер не один посол приходив із прозьбою до монархи України. Бож він із Волохами шаблею оженився, Татарів найняв, султанові присягну склав, як трохи пізніше й Польща у Бучачу.

Польща! Пробував він із тою фантастичною панною раду дати: хотів, щоб королівство козацьке, королівство Подільське, було, як Литва — рівне в союзі з Поляками. Однак тамтім не союз — упокорення монархи Руси снилося. Тож Дики Поля казав витолочити між нею і козацькою державою.

Москву гарячнотю своюю настрахав, що та союзу з ним боялася і тільки гроші на підкуп ватажків черні посылала. Боялася такого союзника, що шаблею граници викроював, а союзницьке військо, як непослушне, в пень витинав. І от настав міцний рік, — усталилася Земля Козакоруська. Вперся Козак пятою в Білу Русь, білий клин

між московськими райтарами і польськими жовнірами, лівицею Дон зачепив, правицею — Волохи, грудьми над Руським морем ліг, очима в південні землі заглянув.

Тепер, як сам в універсалі рік:— „старанія як найпильней чинимо о успокоєнню тих бурливостей, которая ся діють народові нашему”.

Тепер на своїх треба було глянути, на тих кіньканадцятьох маршалів, що вже не лиш військову а й адміністративну, територіальну владу дістали, на старшину лицарську шостидесятитисячного Ордену Запорозького, на десять тисяч шляхти, утікачів із Прус, Семигороду, Польщі й Литви, врешті, на двохсоттисячну чернь військову і її провідників.

Тепер серед своїх утверджитись — єдиновладно!

Дивився на кількасот вибраних панят українських. Одні з герба — пани, другі — з шаблі гострої, треті — з волі Божої. Лиця насторожені й байдужі, гніvnі й зимні, зухвалі, бунтівлivi й послушні. Як би вітром обвіював їх своїм швидким поглядом, і під тим поглядом то згасали, то розсвітлювалися лица.

Слухав, що говорили.

Говорили про пакти з Поляками, про своєвільства куп посполитих, про універсали на маєтності, про кривди людям римської віри, і про недостачу зброї, і один другому докоряли зблиском в очах.

Найдалі від гетьмана сиділи прихильники черні. Кричали але обережно. Дивувалися в душі, що та ще два роки тому чернь — „права рука наша” тепер в обценъках гетьманських міцно сиділа. Споглядали на булаву монаршу чи знаку не зробить, чи не вкаже на когось із них, на виїзд, на голови втрату?

Вбито під Камянцем їхнього голову, понурого Шкота, Перебийноса, а Матвій Гладкий не приїхав. Приїхав тільки полковник із броварників, пан Нечай з під Бару. Тепер сидів грубий, червоний, великий між двома велитами, братами Мурашками, сам як третій брат, а в салі лунали їхні вигуки:

— На Варшаву йти. За пять днів там будем.

— Віроломців укарати. Вони пакти нарушили.

— Вони шляхецтво втерял, бо разом із посполитими під вози ховаються.

— Присяга католицька тонич, їх папа римський завжди розгрішить.

Сам Нечай сміявся грубим голосом, — він завжди сміявся. Він ніколи не зінав, що завтра скаже. Вчора з Польщею миритись хотів, сьогодня битись, вчора Хмельницькому поли жупана цілував, сьогодня сам хотів гетьманом бути.

Виблискуючи саєтовими рукавами, вказували Мурашки на противників:

— Ви, латинники.

— Виродки святої церкви грецької.

В той бік навіть голови не обертав пан Адам Хмелецький, латинник, полковник Павлоцький, син давнього воєводи Київського. Сидів із бундючним усміхом на тонко різьбленим лиці. Коли, підхмілені мовчанкою противників, Мурашки кричали голосніше, — він скрещував руки, на плече клонив голову і прислухувався до них із лехкою і приизирливою недовірливостю. Часом тільки казав щось на вухо приятелеві Гуляницькому, а той виполовілій, із тонкими устами обертав в бік Нечая свій довгий насмішкуватий ніс.

Полковник Корсуня, пан Лукіян Мозиря, з нахмуреним чолом і широкими грудьми пере-

бійника сидів обіч Хмелецького, хоч вони й не любилися взаємно. Однак обое мовчазні, згіркнілі мріяли потиху, щоб самим корону Руси здобути.

На погляд Хмельницького обое піднесли очі, як потрівожені парди. Та зір гетьмана до іншої групи переплив, де панували ввічливі слівця, короткі усмішки, стишені голоси.

Тоді й собі глянув на монарху синіми очима тонконіздрий, чорноголовий, паничкуватий його милості пан Антін Жданович, полковник Київський, покоритель Krakova, посол до Стамбулу, що звідти шати, золото, турські сідла і арабські коні для монархи недавно привіз. Сам говорив мало, а кожне чуже слово хоч найтихше—почув, і кожну думку хоч найлекшу—вгадав. Витримку мав велику, власною головою на вістрю палаша мігби балансувати і не вронив би. Побуджений і неговіркий, здавалося, завжди був як перед поєдинком. Він міг мати в руці усі нитки змови. Ale його не можна було впіймати, довести вину. Нікого за собою не кликав.

Тільки його вірний і зручний чоловік, лисий, рудовусий суддя Креховецький увивався серед змовників. Сказав щось полковникові Миргородському, Григорієві Лесницькому з котячими очима, шепнув надутому, як сич, Федорові Лободі, усміхнувся до генерального осавула Івана Ковалевського сонного, оглядного, що одною рукою себе за пояс підтримував, а другою рукавом піт чола витирає. Сам великий канцлер Виговський, блідий з тонким чорним вусом, з сивиною на висках був близько, дивився понад усіма, ніби нікого не бачучи, а все знаючи. Дивився на інсигнії гетьманські, що висіли між тріскотливими свічами в свічниках, і ловив обережні, незадоволені слова:

— Премногії сваволі на долі, а вгорі — єдино владство нестерпимое.

— За небіжки Польщі інакше було. *Bene natus...*

— Хоч за універсалами монаршими панів поспільство пускає, але так їх шанують, що самі над ними панують...

— Волять на голову погинути, як панам звикле послушенство віддавати, а знаним є, що добре урожонії — сіль панства!

— Трох королевят вигналисъмо з України,— а четвертий себе за кроля ставить...

— Елекція вільна кроля Руси, — тихо поговорювали.

— Елекція вільна... — і тихнули під поглядом острих очей монарших.

До партії Ждановича прислухалися панята з канцелярії і суду генерального: пан Василь Верещака, драгоман присяглий, Семен Голуховський, значний писар, і дрібніші: Одинець, Петрашевський.

По тих вигуках вийшов Груша, старий полковник запорожський. Голову мав велику оголену, очі жваві, сміливі. Великою долонею вуси приплескав, обернувся до монархи — вклонився, обернувся до сойму, — трохи голову схилив. Говорив без латини, хоч знати було, що вчений.

— Його милостъ пан наш, — казав спокійно, — видячи людей українських плач і стенаніє, братерським серцем уболівав. Для визволу нашого многі офіри поніс. А ви, панове милії, ще аєр, од трупів вражеських просмрадшийся, не прийшов до чистого естества своєго, — свари чинити готові.

— Опамятайтесь! Чи удушеніє горла своєго якби пальцями залізними не чуєте? чи не сидів на грудях наших лик мусяняжовий, вражеський, ненависний? Кров ми очі заливається, приятелі і панове ласкаві, гди спомянуть як враг у су-

покою на грудях Руси її жизнею широю ситився.

— Всі ми одної матері дітиємо, тоє памятаймо! —

Не слухав криків, — подумав чи вже все сказав, поправив шаблю і до трону гетьманського обернувся:

— Духом своїм владичним, — склонився, — абись нас провадив, яко *Dux et Praefectus!*

І відійшов до своїх, що по лівій руці монарший сиділи й стояли.

Звідти зірвався пан Самуель Зорка-Соболь сивий, згорблений, мигаючи булькатими очима, а чоло мав випукле і ростріпані вуси ясні:

— *Absolutum dominium*, — підніс руку і гукнув на всю салю, — що правду укривати! *Absolutum dominium*, — кричав, — *absolutum dominium!* Влада велика, самоїстна, дідична, од Бога — а всі слугою! І козацтво, і поспільство, і ми, — шляхта!

— Недочекання ваше! — вирвалось мимоволі старому Остафію Виговському.

— Благословення Боже на тоє! — з лави духовних встав епископ Тукальський, чорними очима блиснувши, і потягнув за собою митрополиту Київського і Галицького. Сильвестр Коссів устав, якби збудився.

— Бороно Боже — України спустошені... говорив щось, але його не було чути.

За своїм Тукальським кричали Білорусини, — Юрій Ярмолович, Михайлло Стеткевич — син воєводи Менського, Сурин.

— Монархія дідична! — гукав пан Іван Креховецький з Креховець, а за ним шляхтичі червоноруські: Струсь, Тарнавський, Данилович.

Прихильники вільної елекції відповіли гнівними вигуками.

— *Dux Exercitus, Dux Cioviae cum suprema potestate!* — кинув гостро пан Сулима, значний старшина запорожський, скоса на шляхту дивлячися.

— *Et titulo монархи Руси!* — додав пан Адам Мазепа, отаман куріння Білоцерківського.

— Монарха Руси! — звівся з тими словами отець Петроній Ласко, встав Золотаренко, полковник Павел Янович Хмельницький, братанич Богдана, Прокіп Шумейко, полковник ніжинський, за ними звелися Васютинський, Поповські, Радзійовські.

На прихильників вільної елекції це все впalo нежданно. На знак маршала Ждановича затихли, поніміли. Головачі черні теж мовчали.

Тоді вибіг старий Зорка поперед самий трон гетьманський. Він говорив, викрикував пронизливо:

— Човни Святославові море заполонять, корогвами козацькими степ устелимо, шаблями граници витичимо для тебе, Сканденбергу наш!

I впавши на коліно, руки до мовчазного гетьмана простягнув, дріжачим од зворушення голосом виговорив:

— Будь нам дідичним монархом!

По ціх словах сльоза із старих очей його впала.

Богдан Хмельницький звівся поволі, поглядом, здавалося, всіх нараз обіймаючи. Делія горностаєва впала з його плечей, високо підніс він вгору булаву, і — самоцвіти заграли на ній, заграли, вибухнули промінням на цілу салю. Полковники відступили на крок від трону, як би від полуся.

Серце пана Григорія стиснулося, і куди глянув — скрізь бачив поблідлі, насторожені, або віддані лиця.

„ . . . Ознаймуємо вам, милостивій панове,— не для своїх власних приват і амбіцій, а для пользи всенародної владу взялисъмо; віру, дільність і побожність продків наших козацьких маю-

чи на мислі. Хоч по антецессорах наших, гетьманах, княжатах і королях руських мало що нам зостало, — однак меча маємо, і тим мечем нашим гострим утвердимось!"

І нараз, швидким рухом вийнявши з пихов палаша, вбив його перед собою в кедрові дошки трону. Потім спершися на блискуче й широке лезо глянув на всіх зором страшним, всевидячим і вогненным.

Потім заговорив гостро, виразно й неголосно. Говорив нетерпеливий, як завжди, все собі противника ждучи, і все готовий його вже на початку знищити. Часом кінчав речення звинно, лежко, часом якби криком орлім. То знов — жартом, то знов якби муркотом хижачьким, тихим, із підоозрою. Потім гнів у ньому вибухав, зацвітав одразу, — він був упитий, як лев перед випущанням у жертву пазурів. Тай уся мова його була, як неспокійне ходження льва, замкненого в клітці.

Говорив спочатку лагідно:

"Виж нам, панове, твердо присягали, аби нам вірно служити і нас, і Військо Запорожське ні в чим нігди не зрадити. Кожного дня своє військо приоздобляємо і за вас, діти, памятаємо. В брацькій милості з вами живучи ми щастям вашим, як своїм тішимося. Где що вам противного зайде, — жалуємо і ви, діти, — то знайте. Ріжнити вас у серці своїм не буду: чи сини релігії грецької, чи римської — однаково мені милі. Річ неподібна і тяжка когось против волі до віри своєї притягати і в вільному панстві козацькому поневоляти. І ти, — митрополито, — звернувся до митрополити Коссова, — коли не будеш твердо стояти, і раду нашу переміняти, і на щось нове призволяти над нашу волю, — то конечно будеш у Дніpri!

— Над спустошенiem України отцевським

серцем уболіваємо. Пильноє маємо піклування аби приборкати й утихомирити посполитого ро-ду людей. Тії ж своевільники... —

Богдан Хмельницький зупинився в мові, і глянув просто в бік партії Гладкого й Нечая:

— . . . нех стережутесь. Кому голови не треба, — а нехай спокій ламає. Шабля гостра па-на Богдана досягне такого неомильно.

— Вольні єсьте спокій ламати! Волен єси і ти, батьку черні! — блиснув очима просто в бік Нечая.

Той зірвався, роспихнувши Мурашків, — за-гикувався.

— Твій меч, милостивий пане,—а моя шия! — вигукнув жалібно. Богдан Хмельницький уже на-кинув оком інших.

— Тії ж там що до презацної корони поль-ської малий афект мають, — надаремно тоє чи-няття, ба! можуть то ще нинішнього дня вельми болісно піznати.

— Ми то знаємо, — тільки обманом і ошу-канством Нація Козацька взята може бути, — бо гвалтом народу такого взяти сили нема.

— Вельми зубожіла Польща. Тиждень тому був у мене пана Каліновського посол, що то з голими руками приїхав. А так ніодин із чужо-земних послів до нас не прибував, як того Ка-ліновського, худого пахолка, і Польщі худої. Вид-жу, тепер нам Польщу запомогти треба..

— Гей, панове милостиві, которі маєстатові козацькому служать — уважайте! Жалують нас і закликають Ляхи, а ми їм відповідь таку дамо: дякуємо тобі, королю, що ти нас, Русь козацьку, у нашему сирітстві жалуєш, ба! нами піклуєшся і журиш, хоч ми того й не потрібуємо. Король польський нас в опіку і до науки взяти хоче, — а нехай спробує. Вельми тому ся дивую, що знов

хоче отчизну нашу, славную Україну, посісти, —
— лучче нехай дома сидить. Якже одірвуть нас
од цицьки матері нашої, — тоді й самі прийде-
мо. Огнистую стрілбу і острії мечі їм принесемо,
а вони нехай готують отдарунок власними тіла-
ми і червоною кровю своею.

Богдан Хмельницький в інший бік обер-
нувся.

— Єсть ще одна хмара, що хмуриться. Та
вона хочай наступає темно і густо, а щож там
по ній, коли в ній дошу пусто? З пустими сло-
вами до нас московські послі прибувають, а єсть
у нас на ті слова потужний вітер, который їх
у борзім часі роспорошить.

— Хочутъ вони присяги союзним пактам?
Як ми ся маємо вовчому хвостові московському
поклонити, маючи в своїм панстві голову льво-
ву? Як у вовчі лапи льва дати? Нехай Москва
стережеться і з нас не насміхається, — ми зруй-
нуємо її гірш ніж Литву! —

Князь Руси стояв перед соймом знов спо-
кійний, простий і зичливий.

— Ознаймуємо вам, панове, — сновидцями
не будьте, на сусідів не оглядайтесь, — приходь-
те до них не з колачем, але з гострим своїм
мечем!

— Аби не вчинити собі нечести і неслави,
а ще чого недай Боже, — великої біди і розси-
пок панства козацького!

— Лучче дбаймо про пакти і присяги для
зміщення панства того великого.

— Русь Біла нам присягне і господар Во-
лоський, що його синовця панят у себе в Чигри-
ні тrimaєmo.

— Pax Cyhrynen sis установимо. Не буде війни,
— між Москвою і Кореною Польською — ми ут-
вердимося.

— Що хвалитесь що ви шляхта? — боярами, графами будете, бідолахи! Як за королівства руського. Аби тільки нам і Війську Запорозькому послушні булисъте.

— В силу вбралася Україна Козакоруська, — будуть панята препиши, челядь розмаїта, військо збройне і люд працьовитий.

— Ми ж вдячним і веселим лицем до Бога звернувшись, отсим вам, панове, ознаймуємо: Землі нашої Володарем і Начальником єсьмо і в дню нинішнім Нас і Сукцессорів наших єдиновладність освятити час настав!

І тут урвав мову і гучним голосом кинув:
— В сурми крикнути!

Забігали пахолки в німецьких каптанах. Почекали дзвонити дзвони в палацовій церкві

Раптом різко, оглушливо заграли в світанку сурми, як сурми архистратига Михаїла, як із неба сурми.

56.

Сонце вдаряло промінням у широкі камінні плити замкового подвіря, а під мурами будівель ще чайлися ранішні тіні.

Пан Григорій стояв коло церкви і дивився на процесію, що йшла з під палацу монаршого. В чорній киреї стояв блідий, спокійний, міцний, так як три роки тому в гафі Данцигський.

Він бачив як виходили посли із своїх домів. Бачив посла московського недовірливого, низько-лобого в червоній ферязі, підпоясаного позолоченим поясом, у довгій лисячій шубі. Бачив двох княжат мултянських худих, осмалених і скромно вбраних. Перейшло повз нього, голосно балакаючи, кількох Голендрів, присланіх від їхнього посла в Царгороді. З капішонами на головах, у сталевого коліру плащах переходили похилені

члени „sectae heroicae” що єднали монарху Руси з Коменським у Лешні, батьком социніян, з Янушом Радзивилом у Вильні, що готувався на короля протестантів, з Жигмонтом Ракочим і з самим „суддею Гедеоном”, Олівером Кромвелем. Був тут і Драбік, чеський духовний, що видав пророцтво про близький упадок католицьких держав. Нівроку іх тут було — тих мовчазливих чорних і сірих постатей: лицарів „троянди серед терня”, кальвинів, Шкотів, Угрів, Чехів і Шведів.

Зауважив пан Григорій і двох шляхтичів мазовецьких, послів Варшави. Невеличкі на зріст, гострорисі, непомітні а однак із накидливими поглядами, вони були скрізь. Блукали серед вузловатих низьких Подолян, серед велітенського зросту запорожських піхотинців, сухотіліх Німців — наємників, і мовчазних жовтолиціх Татар. На всі правди гаряче присягали чи руські, чи польські, чи римські, чи грецькі — а на думці, певне, одно мали — випробувати чи де мур коzaцької держави не зарисувався, чи немає де щілини? Хоч часто йшли останніми у процесії, душачись у глибині від зневаги, — але мали солодкий усміх назовні. Думали, може вже завтра в ті щілини клин вб'ємо, — і нагла кров зале ці непольські лиця і непольську віру?

Замовкли дзвони, перестали ревіти фанфари й сурми.

До церкви пішли вибрані парами й трійками одні за другими.

Попереду всіх ішов бурмистер Чигрина із райцями по боках, за ними цехові хорунжі в яскравих жупанах із знаками свого цеху, потім — драгонія замкова в широких капелюхах і шкіряних плащах, потім — спішена корогва козацька в фіолетових жупанах. За ними ступали пахолята двірські і значні дворянє в кармазинах.

Двох із дворян у шапках із білими довгими перами провадили послів чужоземних.

Турецькі мали перше місце, коло них — шведські від канцлера Оксенстієрни, і семигородські від князя Ракочия. Потім ступали поважно посли австрійські, бранденбурські, муттянські, московські, далі в темних уборах Європа лютерська і протестанська.

Більшість із послів виблискувала золотом і сріблом уборів. Ішли — як великі колірові птахи — бліскучі, напружені, — як на токовиську. Зиркали надуті зпідлоба один на другого: чи не зайняв хтось кращого місця як йому належиться? Челяді не мали близько, — інакше давноб палаші були в роботі.

Пройшло за ними в грецьких шатах духовенство із митрополитою на чолі, та гурт дворян митрополичих і єпископських.

Потім несено на шовкових подушках інсигнії монарші і інсигнії обох гетьманів польських, два роки тому здобуті в бою,

Далі поважно, якби землю собою власкавлюючи, ішов сам Богом даний. Трохи далі за ним у простому жупані ступав найясніший ко-зак, як його називали, Тиміш-гетьманіч. Як тур був. Лице мов із каменю витесане, трохи віспою подзьобане. Дуже мовчазний і дуже сильний, про його шалену відвагу і зимну кров казки оповідано. В дитинстві казали, одну тільки забавку мав, — шаблю. Сойму й політики не любив, — жив на коні і не вагався ніколи. Його до Святослава Хороброго прирівнювали.

За монархою і гетьманничом ішло двох маршалів: полковник Чигринський і полковник Київський.

Потім — великий канцлер. Потім німовні, брязкаючи зброєю, кільканадцятьох полковників,

канцелярія гетьманська, судії, сотники, осавули,—і всі значні, що на сойм прибули. Всі, згорда ступаючи,—при шаблях і знаках своєї влади.

Процесію закінчували два невеликі відділи, що по смерті Кривоноса перебували в Чигрині, скажені в битві, англійські лучники і Шкоти з ратищами, та вкінці знов драгонія в блакитних уборах.

Найтяжчий дзвін ударив, коли володар ко-закоруський вступив до церкви.

Пан Григорій увійшов разом із панятами українськими і став у сінях церкви, де на стінах на зразок Київської Софії був вимальований рай із тиграми, ведмедями, орлами, сиренами і іншими жадібними на християнина звірятами.

Церква мерехтіла в світлі тисячей свічок.

Це—сьогодня—восьмого ноембрія року Божого тисяча шістсот п'ятьдесятого служили літургію найвищі в єпархії грецькій: митрополита Коринту і митрополита Назарету.

Напруження панувало на лицах чужоземців і значних козацького панства.

На самім початку обидва митрополити вийшли в святочних яскравих ризах, з патерицею в руці.

Митрополита Коринтянського не вмів українського язика, за те другий митрополита дивною українциною привітав присутніх христолюбивих і войовничих панят козацьких, а між ними того, котрого слава й імя розійшлися по всіх світах від землі Турської до землі Франків. Не дарма, казав, співають скрізь пісні, складають оди на його честь, і пишуть поеми про його побіди над невірними і його походи. Прирівнював його до найбільшого цісаря з цісарів, Василя Македоняніна. „Воїстину, -- звернувся до гетьмана,—Бог є з тобою, воїстину найславнішу, велику Русь подвигнув єси, як Моїсей—Ізраїльтян,

воїстину великим цісарем наректися можеш. Слава Богові, що довершив через тебе і твій гострий меч таких великих діл”!

Служба Божа тривала довго,—як то завжди грецький ритуал. Пан Григорій лиця вибраних оглядав: і прихильники черні, і прихильники шляхетчини, дивуючись, споглядали один на другого,—боязкі питання світилися в їх очах. Цеж бо були в руках того, що про нього в пісні співано: „Тільки Бог один знає, що Хмельницький думає, гадає”.

І вони, і всі інші стояли зворушені, застиглі і теж в очікуванню.

По молитві заамвонній — велика сталася річ.

Повагом, уникаючи поглядів людських, вийшли обидва митрополити і стали перед головним олтарем, перед царськими воротами.

На знак Григорія Кобилецького, найстаршого дворяніна монаршого, пахолята принесли безцінний смирненський килим і постелили його перед митролитами.

Запанувала тиша і нерухомість.

Тоді в тій тиші твердою й певною ходою зблизився до владик гетьман Богдан Хмельницький із гетьманичом Тимошем і на знак митрополитів обое стали на коліна. По черзі чола їх владики накрили омофором. Потім до владик священники приступили із золотими начиннями.

Тоді в урочистій тиші соток стримуваних віддихів залунали слова:

— Миропомазую Тебе, Богдана, Государя і гетьмана великої Русі!

І трохи згодом:

— Миропомазую Тебе, Тимотея, гетьманича великої Русі!

Крикнули душі, заблищали або скаменіли очі. І в тій бурхливій тиші митрополита Корин-

ту прочитав молитву грецьку, а митрополита Назарету дві — українські з Київського Требника.

Дивне щось робилося серед присутніх, що ніхто головою навіть не рушив.

І раптом залунав дзвінкий голос Назаретянського князя церкви:

— Богданові, Государеві і гетьманови великої Руси — многоліття!

— Многая літа! — триумфально залунало з глибини хорів.

— Многая літа! — здрігнувшись відізвалося старшинство, панята, і вся значна Україна з силою страшною, що впоює і споює. Серце стиснулося в чужоземців від того вибуху сили.

— Многая літа! — третмючи повторював пан Григорій, а чув мурашки за плечима; чуб йому наїжився від того, ніби нового і прадавнього, що в ньому самому вибухнуло.

В церкві обіймалися знайомі й незнайомі, як на Великдень.

За мурами церкви вдарили всі гармати замкові, загреміли на переміну мушкети, потім знов гармати замкові із підзамча, потім знов гукання мушкети, як непереривний грім.

І в цю хвилину побачив пан Григорій ворога свого, згорбленого, неспокійного пана московського, Шуйського, що на лівім крилосі боязко на нього споглядав. Якби хтось взяв у величезну жменю пана Григорія і кинув об землю, так упав раптом шляхтич під муром звитяжного голосної церкви. Він не міг віддихати, у корчах роздер на грудях жупан. Чув він, що дві душі в нім боряться, як два птахи що один одному очі хоче видзьобати. І от рівніше почав віддихати. З кожним віддихом, здавалося, відлітала від нього гіркість, затиралася розбола. Віддихнув повними грудьми і встав.

Чув, що нова більша сила в нім загостила,
що інших почувань коло себе не терпить.

Заточуючись, притулився до стіни. Високо перед царськими воротами стояв із блискучим, гордим лицем цісар України козакоруської, обіч нього—син його з незміненим, камінним лицем бо-га війни.

Далі плила служба Божа, як гімн слави для Бога й імператора великої Руси. За кожним разом, коли в ектеніях і многоліттях поминали його, здрігання потужне перебігало серед вірних. З ними разом зєдало то тремтіння і пана Григорія.

Росла в нім гордість, росла в нім радість, пінилося щастя так велике, — що розвіялися його привати і жалі. Тепер те, що було в нім, було як сонце і живуща земля. З'однаковіли йому скарби чужинців, був у світлі корони української і в майорінню інсигній слави. Скарбом йому було його нове серце, а скарбом України тисячі нових сердець.

І в вигуках юрб, і в виблисках голих шабель старшинства, і в золоті й сріблі стягів, і в звityжній авреолі монархи Богом даного, — почув він потужний надлюдський голос.

То велітенський лев козацький з головою понад хмарами ричав опромінений і роздражнений, і простягав залізну лапу над своєю багатою землею.

КІНЕЦЬ

ЗАВВАГИ ДО РОМАНУ

До відтинку 1-го: Брама Кранова (*Krantor*) — ста-
ровинна вежа з краном до вантажів; гафа — пристань; ге-
майни — наємні жовніри. До відт. 2-го: райця — радник;
петерцимент — вино маляга; фрегат, брігантіна —
трохшогловик; До відт. 3-го: мальвазія — місце вино; па-
ванна — танець; нобіль — дигнітар, достойник. До відт.
4-го: шмага — велика, купецька барка; бульварк — мол;
букишприт — частина дзьобу корабля; ванти — снасти, та-
келяж; мультан — падаш.

До відт. 5-го: облавки — поміст, палуба; бриза —
лехкий морський вітер; сількісь — аякже, певне; гісу-
вати — напинати вітрила; флягерували — тріпотіли; ва-
пори, фетор — випари, запах; байбарзо — дуже, вельми.
До відт. 6-го: *mercator* — купець; шафар — скарбник; уфа-
ють — довіряють; *fortis imaginatio...* — велика уява творить
факти; *morbus maris* — морська хворість.

До відт. 7-го: аер — повітря; доматор — домосід;
шпиталь — притулок для калік і немічних; Маслів Став —
місце поразки Остряниці; леберизанти — повстанці;
жак — лобур; поспільство — кріпаки, піддані. До відт.
8-го: *scriba castrensis* — замковий писарчик; пакгавзи —
комори товарові; обербенихся — згинеш; авіозовано — по-
відомлено; перспектива — бінокль. До відт. 9-го: ольдер-
мен — заслужений радник; *jus stapulae, j. s. m.* — право гур-
тового складу і ярмарку. До відт. 10-го: шклиця — емаль;
альмарія — широка шафа.

До 11-го: кураж — відвага. До 12 — 15-го: *doctor m.* —
учитель солодкоплинний; альбігойці — католицька, віль-
нодумна секта; казання — проповідь; Борромей — к. 1628 р.
заклав на острові палац і 12 поверхів саду; амбар — ко-
мора на збіжжа.

До 16-го: бургграф — посадник міста; панство —
держава; Литвин, Черкасин, обливанець — Украї-
нець. До 17-го: напрод — вперед; збережник — плюга-
вець; вшетечне — розпусно; лицедія — песа. До 18-го:
пертурбатор — паливода; ялиужна — милостиня; *ede,*
bibe, etc. — їж, пий, веселися і вчися. До 19-го: қумпан
(*sunt pane*) — товариш подорожній; *jura nat.* — закони при-
роди; фрасунок — смуток; *omnia ...* — все є спільне

всім; *pax u. h.* — всесвітнє замирення людей; *cum conservatiōne* — заховуючи; *sine clamore* — без галасу.

До 20-го: юродивий — моск. дервіш; потреба — битва, сутічка. До 21-го: армяк — сіряк; райтар — кіннотчик; губний староста — начальник округи. До 22-го: таможений галава — митник; маклақ — купець; корельські діти, лоп і самоядь — північні племена; *vox f. h.* — слова вязнути у горлі. До 23 — 29-го: шіші — розбійники; *furor ucrainensis* — український шал; шут я. б. — до чорта з ним; карабеля — угорська шабля; вздібити — взяти на муки, тортури; фльорка — повія; павпер — убогий; полна — годі, досить; *ad virgatum* — збирання лози на кару; *duellum* — поединок; *odium t.* — богословська ненависть; кондиція — поведінка; лакуза — прислужник; *nemo illum...* — ніхто того не любить, хто все кричить «дай мені, дай»; геми — шоломи; комуколвек — кому небудь.

До 30-го: трабант — сурмац; постпонувати — понижувати; акомодувався — достосувався; адверsar — противник; *mores* — порядок, звичаї. До 31-го: специфіваний — видатний, умілий; воинстви — паоощі; неповстяглива — безсоромна; на базар... — тодішній нім. вірш (з книги Олеарія); ляйбмедікус — придворний лікар; живот — життя; малжонка — дружина; полушка, московка — пів, черть моск. деньги; *natura r.* — природа річей; малженство — подружжа; кламця — брехун; сполечність — спільність, звязок; анталок — мала бочівка.

До 32-го: Я, Петро... — стара присяга молодих на вінчанні; шлик — шапка; вівчура — шуба; апараменти військ. — озброєння; чекан — келеп, срібним другом обкуреній; поссул — хабар; *politius* — ввічливіше; *afflictio afflictionem* — прикорости прибитому; *conferre* — говорити; *Phisica b. P. s.* — я, Фізіка, учитель із Праги. До 33-го: ремедія — ліки; *pneuma* — повітря тілесне; *Johannes Sinensis* — Іван Шуйський (претендент до трону).

До 34-го: звонтилисъте — ви почали сумніватись; бердиші — сокири на довгих держалнах; тюбітейки — малі татарські шапочки. До 35-го: кеп — вартій кппн; у послушанії — яко джура; бекети — стежі, пікети; фрашка — жарт; свейський — шведський; вшетечниці — розпусниці; деспект — пониження; казнодійство — красомовство; армата — зброя; фузея — рушниця; півлак — мала гарматка; апараменти свящ. — облачення, ризи; форта — брама; турбація — клопіт; аггравація — перешкода; притомний — приявний.

До 40-го: таваших — вербунковий емісар; курутай — татар. сойм; томан — десять полків по тисячі вояків; мангалаі — авангард; сюрюн — провадьте вперед (бойовий клич). До 41-го: ляст — 12 кварт (збіжжа); оп-

примують — пригнічують; гварніон — залога. До 42-го: Буде ти... — напис на камені (з Олеарія); і носе — нехай так; навверле — навпаки; субмітація — упокорення; строкий — лютий; ламент — плач, жаль; авкзиллярний — помічний; камрат — ошуканець.

До 43 — 47-го: білоголова — жінка; фольгували давали волю; корона польська — держава п.; *nationis c. o.* — переконання козацької нації; автентице — дійсно; виспецифікована — визначена; аффекти неповстягливі — нестримні пристрасти; антилігія — суперечність; диспропорція, дискордія — непорядок, незгода; обахта стали — на варті; кусака — горілка на черві; перцю; лизень — воловий язик; меркурій — посолець жоломійка (*chalumeau*) — запор. бойова флейта.

До 48 — 51-го: всім вобец — загально; Георгоси — хлібороби; буколичеський — ідилічний; *vale, a.* — прощай, друже; *aetas m., a. m.* — великі часи, препиши; чесно урожоні — купці, мішане; *libertas, fr.* — воля, братерство; зегари — годинник; *in disciplina m.* — в військовому ладі; *potentia et l.* — міць і радість; звонтивші — зневірившись; на акорд — до згоди; *verbum nobile* — чесне слово; *in prospectu* — в обличу; *dux et praefectus* — вождь і начальник; арматно — озброєно; екторзія — контрибуція; руди, ломи, гуральні — шахти, камінноломи, винниці; камратка — повія; рейтмент; фортифікація — керма, підстава; *oppressio* — гніт; *civitas libertatis* — місто свободи.

До 52-го: конкокція — травлення; онтпливий — непевний; супліковання — прохання; суккурс — поміч; немаш — нема; аліанс — союз; рейтмент — влада, терен влади; *faciliter et s.* — легко й без клопоту; *non possumus* — не можем: зрайця — зрадник; вікторія — перемога. До 53-го: габовий — скучний; бакаляр — учитель; *spectaculum* — видовище; контролерсія — суперечність; социніянин — паціфістична секта в Польщі; *Natio C. s. h. l.* — нація козаків або ж вільних людей.

До 54-го: *vita hominum* — життя людське; *gloriosissime* — преславно; *leges* — закони; *domicilium* — домівка; конвокація — скликання; турський — турецький; наставати на — уператися в чомуусь; *in splendore* — в пишності; *educati* — виховані.

До 55-го: делія — кирея; покоритель Krakova — разом із Рацочим; інсигнії — відзнаки; *bene natus* — добре урожоний, шляхтич; *absolutum dominium* — необмежена влада; *dux e. d. C. c. s. p.* — вождь війська, вождь князівства Київського з найвищою владою; *rafh C.* — Чигиринський уклад миру; сукцессор, антецессор — нашадок, предок.

Відомості в цьому романі взяті з актів, літописів, істор. словника мови і праць окремих авторів, як: проф. С. Платоноф (Москва і Запад; Прошлое русскаво сєвера і інші), *Амфітеатроф* (Адержімая Русь; Русскій поп XVII-го вєка), *Лукомський* (Масковія), *Г. Котошіхін* (Царствованіе Алекс. Міх.), *кн.* *Щербатофф* (А паврежденії нравоф), *T. Korzon* (Dzieje wojen), *Rodocanachi* (Aventures d'un grand seigneur), проф. I. Огієнко (Присяга молодих), *B. Модзалевський* (Справи поточния), проф. Стеллецкій, проф. M. Грушевський, *Chłędowski, Brueckner, H. Paszkiewicz, W. Loziński, ks. Kitowicz* і інші.

Багато відомостей дали подорожі Англійця *Флемчера*, Австрійця *Л. Рінгубера* (Подоріж), Німців: *Корба* (Щоденник) і *Олеарія* (Опис подорожі). На закінчення однак мушу додати, що безпосередню певність дали мені оповіді п. п.: Симеона Латки-Старушича і Петра Сокольця-Вяже-вича.

